

**Diagnoza stanu turystyki w
subregionie wraz z
inwentaryzacją zasobów
dziedzictwa przyrodniczego –
krajobrazowego i kulturowego
subregionu**

Projekt współfinansowany przez Szwajcarię
w ramach szwajcarskiego programu współpracy
z nowymi krajami członkowskimi Unii Europejskiej

Kraków 2012

Schweizerische Eidgenossenschaft
Confédération suisse
Confederazione Svizzera
Confederaziun svizra

Konfederacja Szwajcarska

2

Projekt: ***EUROszansa dla Lubelszczyzny – budowanie konsensusu społecznego na rzecz zrównoważonego rozwoju subregionu w krajobrazie kulturowym trójkąta turystycznego: Nałęczów – Puławy – Kazimierz Dolny***

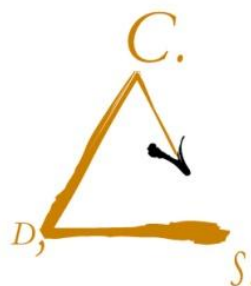
EUROchance project for the Lublin Region - building a social consensus to promote sustainable development of the "tourist triangle": Nałęczów - Puławy - Kazimierz Dolny

Partnerzy: **Powiat Puławski (Lider), Lokalna Grupa Działania "Zielony Pierścień" w Nałęczowie, Lubelski Ośrodek Doradztwa Rolniczego w Końskowoli, Lubelski Ośrodek Samopomocy**

**Zespół konsultantów Centrum Doradztwa Strategicznego s.c.
zaangażowanych w prace nad diagnozą:**

*Urszula Birek
Dagmara Bieńkowska
Cezary Ułasiński
Justyna Szymańska
Jakub Żywiec*

Współpraca:
*Łukasz Sykała
Karolina Ciuńczyk*

Centrum Doradztwa Strategicznego

Spis treści

1. Inwentaryzacja dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy	6
1.1. Szczegółowa inwentaryzacja obiektów dziedzictwa kulturowego w poszczególnych gminach. ..	6
1.1.1. Gmina Kazimierz Dolny.....	9
1.1.2. Gmina Puławy.....	14
1.1.3. Gmina Nałęczów.....	15
1.1.4. Gmina Janowiec.....	18
1.1.5. Gmina Wąwolnica	18
1.1.6. Gmina Końskowola.....	20
1.1.7. Gmina Kurów.....	20
1.1.8. Gmina Markuszów.....	21
1.1.9. Gmina Baranów	22
1.1.10. Gmina Wojciechów	22
1.1.11. Gmina Żyrzyn.....	23
1.1.12. Miasto Puławy	24
1.2. Inwentaryzacja dziedzictwa przyrodniczego subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy.....	28
1.2.1. Parki krajobrazowe	28
1.2.2. Rezerваты przyrody.....	29
1.2.3. Obszary chronionego krajobrazu	29
1.2.4. Pomniki przyrody.....	30
1.2.5. Użytki ekologiczne	30
1.2.6. Stanowiska dokumentacyjne.....	31
1.2.7. Zespoły przyrodniczo-krajobrazowe.....	31
1.2.8. Europejska Sieć Ekologiczna Natura 2000.....	31
1.2.9. Inne formy chronione i interesujące z punktu widzenia ochrony dziedzictwa przyrodniczego	33
2. Raport z inwentaryzacji dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy	35
2.1. Dziedzictwo kulturowe	35
2.2. Dziedzictwo przyrodnicze.....	43
3. Diagnoza stanu turystyki w subregionie Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy	44
3.1. Atrakcyjność turystyczna.....	45

3.1.1. Historia subregionu jako walor turystyczny	45
3.1.2. Dziedzictwo kulturowe	46
3.1.3. Walory przyrodnicze.....	65
3.2. Analiza infrastruktury towarzyszącej.....	73
3.2.1. Szlaki turystyczne	73
3.2.2. Organizacje turystyczne	84
3.2.3. Infrastruktura sportowo-rekreacyjna.....	87
3.3. Analiza bazy turystycznej	90
3.3.1. Baza noclegowa	90
3.3.2. Baza gastronomiczna.....	106
3.4. Analiza dostępności komunikacyjnej.....	108
4. Tendencje w turystyce subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy na tle turystyki światowej, polskiej i województwa lubelskiego.....	111
4.1. Współczesne tendencje w turystyce światowej.....	111
4.1.2. Turystyka jako zjawisko społeczne	114
4.1.4. Ekoturystyka na świecie	121
4.1.5. Agroturystyka	122
4.2. Współczesne trendy w turystyce Polskiej	126
4.2.1. Turystyka zagraniczna.	129
4.2.2. Turystyka zrównoważona w Polsce.....	130
4.2.3. Zwiedzanie obiektów przemysłowych.....	131
4.3. Współczesne tendencje w turystyce województwa lubelskiego	132
4.3.1. Turystyka miejska i kulturowa.....	134
4.3.2. Turystyka biznesowa i kongresowa	134
4.3.3. Turystyka specjalistyczna, aktywny wypoczynek	135
4.3.4. Turystyka na obszarach wiejskich, agroturystyka i ekoturystyka.....	135
4.3.5. Turystyka hobbystyczna	136
4.3.6. Turystyka religijno-pielgrzymkowa.....	136
4.3.7. Turystyka edukacyjno - rekreacyjna dzieci młodzieży.....	137
4.3.8. Turystyka uzdrowiskowa	137
4.3.9. Turystyka weekendowa.....	139
4.3.10. Turystyka tranzytowa i transgraniczna.....	139
4.4. Współczesne tendencje w turystyce subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy.....	142

4.4.1. Główne formy turystyki w subregionie	142
4.4.2. Ruch turystyczny subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy	143
4.4.4. Turystyka zrównoważona	149
4.4.5. Nowe produkty turystyczne subregionu – działania LGD	150
4.4.6. Nowe produkty turystyczne – proponowane rozwiązania i przykłady produktów z różnych krajów i regionów Polski.....	152
4.4.7. Promocja turystyki w subregionie	166
5. Przegląd dokumentów strategicznych jednostek samorządu terytorialnego subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy w zakresie proponowanych działań w sferze turystyki.....	169
Literatura	172

1. Inwentaryzacja dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy

1.1. Szczegółowa inwentaryzacja obiektów dziedzictwa kulturowego w poszczególnych gminach.

W tej części opracowania przedstawiona została szczegółowa inwentaryzacja obiektów dziedzictwa kulturowego subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy. W analizie uwzględniono również miasto Puławy – ważny ośrodek turystyczny (trójkąt turystyczny Puławy – Kazimierz Dolny – Nałęczów – to określenie spotykane w literaturze, m.in. przewodnikowej, jak i utrwalone w świadomości turystów).

W rozdziale 1.1. wykorzystano następujące źródła:

1. Lokalna Strategia Rozwoju LGD Zielony Pierścień, 2009.
2. Rejestr Zabytków Województwa Lubelskiego (stan na 15.06.2010 r.) – Dz. Urzędowy Woj. Lubelskiego Nr 84/2010, poz. 1552.

Opisy zabytkowych obiektów pochodzą z opracowań naukowych, głównie:

1. Krassowski W., Dzieje budownictwa i architektury na ziemiach Polski, tom I, Wydawnictwo Arkady, Warszawa 1989.
2. Krassowski W., Dzieje budownictwa i architektury na ziemiach Polski, tom II, Wydawnictwo Arkady, Warszawa 1990.
3. Krassowski W., Dzieje budownictwa i architektury na ziemiach Polski, tom IV, Wydawnictwo Arkady, Warszawa 1995.
4. Miłobędzki A., Zarys dziejów architektury w Polsce, Wiedza Powszechna, Warszawa 1989.
5. Zamki w Polsce, mapa w skali 1:750 000, Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, Warszawa 1978.
6. Słownik Geograficzno-krajoznawczy Polski, PWN, Warszawa 1983,

oraz częściowo z przewodników turystycznych i informacji zawartych na stronach internetowych gmin.

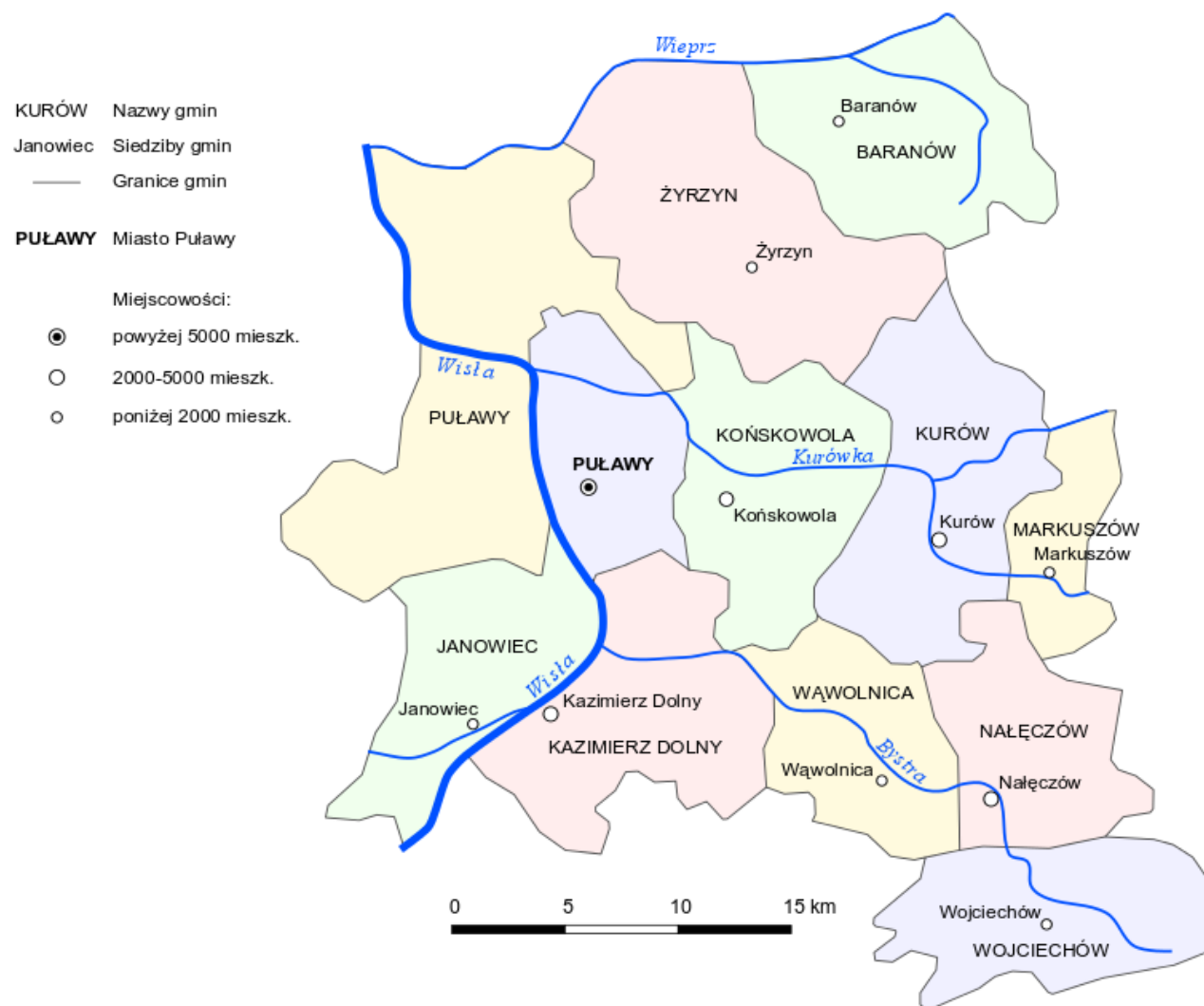
Oprócz obiektów wpisanych do rejestru zabytków w opracowaniu uwzględniono również te, które związane są z prehistorią obszaru (np. grodziska, znaleziska archeologiczne) i historią (np. pomniki, pamiątkowe tablice, cmentarze wojskowe), czy „sielskością” (krzyże przydrożne, obiekty architektury wiejskiej). Niektóre z tych ostatnich jak np. w Wojciechowie wykorzystywane są do celów turystycznych, a organizowane w nich pokazy i imprezy generują duży ruch turystyczny. Uwzględniono również kaplicę w Kęble, która co prawda jest nowym budynkiem sakralnym, ale najważniejszym z punktu widzenia turystyki pielgrzymkowej na opisywanym obszarze.

Przy obiektach zabytkowych, głównie pałacowo-parkowych i dworsko-parkowych we wsiach podano również ich obecne „nieturystyczne” wykorzystanie, co jest istotne z punktu widzenia tworzenia produktów turystycznych czy też możliwości ich oglądania, fotografowania i zwiedzania przez turystów¹.

---

¹ Często obiekty zabytkowe służące innym celom niż turystyczny są ogrodzone, co w praktyce utrudnia lub wręcz uniemożliwia ich oglądanie z zewnątrz, czy nawet fotografowanie.

Mapa 1. Obszar subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy objęty inwentaryzacją obiektów dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego

1.1.1. Gmina Kazimierz Dolny

Kazimierz Dolny

Niewiele jest miast w Polsce, które łączą w sobie malownicze położenie i całą gamę zabytków. W rejestrze zabytków woj. lubelskiego pod nr A/46 wpisany jest zespół urbanistyczny Kazimierza Dolnego.

Wyszczególnienie zabytków:

- gotycko-renesansowy (renesans lubelski) kościół farny p.w. św. Jana Chrzciciela z 1586-89 r. z elementami późnorenansowo-manierystycznymi, kaplice kopułowe, m.in. Kaplica Mauzoleum Górskich z 1625 – 29 r., wnętrze fary manierystyczne i barokowe, cenne organy (1607 – 20) w stylu flamandzkim (najstarsze w Polsce), późnogotycki portal główny, stalle w prezbiterium z I poł. XVII w., intarsjowana ambona z 1615 r., kamienna chrzcielnica (Santi Gucci), późnorenansowe popiersie Mikołaja Przybyły. Jest kościołem doby kontrreformacji, kiedy to gorliwość religijna zamożniejszych warstw społeczeństwa odnajdowała swoje ujście w fundowaniu budowli sakralnych. W kazimierskiej farze dominuje powszechny wówczas na ziemi lubelskiej (rzadziej w innych miejscach Polski) typ sklepienia lubelskiego - symbioza gotyckiej siatki, renesansowych kasetonów, barokowych lub manierystycznych obramień. Żebra tych sklepień wzbogacone były motywami wolich oczek i peretek, tworzyły dekoracyjne pajęczyny, wśród których rysowały się gwiazdy, serca i pojedyncze kasetony z rozetami. Podczas rozbudowy w 1610 r. w polach między żebrawi J. Balin dodał głowy aniołków, słońca, księżycy, gwiazdy i rozety. Cały kompleks kościelny: kościół, cmentarz przykościelny, ogrodzenie, dzwonnica, plebania, stajnia i wozownia przy plebani, organistówka, stary cmentarz parafialny i kostnica cmentarna wpisane są do rejestru zabytków woj. lubelskiego pod nr A/123;
- cmentarz wchodzący w skład zabytkowego zespołu przykościelnego z 1869 r. z grobami zasłużonych dla Kazimierza osobistości m.in. Marii i Jerzego Kuncewiczów, Karola Sicińskiego, rodziny Berensów;
- ruiny zamku Kazimierza Wielkiego z gotycką wieżą strażniczą na stromym wzgórzu nad Wisłą. Zbudowany w XIV w. przez Kazimierza Wielkiego na planie nieregularnego czworoboku z obszernym dziedzińcem. Składał się z zamku właściwego i samotnej cylindrycznej wieży opodal na górze. Pełnił funkcje obroną, strzegł szlaku handlowego i przeprawy przez Wisłę. W XVII w. za czasów Firlejów przebudowany został w stylu renesansowym przez architekta Santi Gucci Fiorentino. Opuszczony w końcu wieku XVIII zaczął niszczyć, a później go rozebrano. Zachowała się z dawnych czasów cylindryczna wieża strażnicza (pochodząca z XIII w. – najstarszy zabytek Kazimierza) i fragmenty murów oraz zadrzewienia parkowe – kompleks zabytkowy wpisany w rejestrze zabytków woj. lubelskiego pod nr A/213, w przyziemiach zamku mieści się Galeria Zamek;
- kościół szpitalny św. Anny późnorenansowo-manierystyczny z ok. 1649 – 70, jednonawowy, wzorowany na kościele farnym, pod prezbiterium krypty z trumnami. Kościół posiadał kiedyś bibliotekę, która została przeniesiona do fary. Obiekt ten wraz z budynkiem szpitala opisanym poniżej i cmentarzem znajduje się w rejestrze zabytków woj. lubelskiego pod nr A/388;
- budynek szpitala z ok. 1635 r., w późniejszym okresie przebudowany. Posiada ciekawy manierystyczny szczyt ozdobiony wolutowymi spływami i sterczynami. Kompleksowy remont

budynku szpitala i zarazem przytułku św. Ducha miał miejsce w latach 1953-57. Obecnie mieści się tu Kazimierski Ośrodek Kultury;

- kościół p.w. Najświętszej Marii Panny i Klasztor oo. Reformatorów z XVI w., przebudowany w latach 1762-71, barokowy klasztor otoczony jest murem, dostępny przez kryte schody. Wewnątrz kościoła ołtarz główny z 1770 r. wg projektu architekta Tadeusza Hoffmana z obrazem Zwiastowania NMP (czczony od wieków jako słynący łaskami), epitafia rodziny Przybyłów, kute drzwi żelazne z dawnego kościoła z datą 1589 r., drewniana studnia na wirydarzu klasztornym z 1629 r. W okresie okupacji hitlerowskiej w latach 1942-44 była tu siedziba gestapo z więzieniem w piwnicach. W 1956 r. w klasztorze powstało muzeum (zbiory to m.in. starodruki, rękopisy, dawne rzeźby i obrazy). Zespół wpisany do rejestru zabytków woj. lubelskiego pod nr A/464;
- rynek z kamienicami podcieniowymi Przybyłów – Pod Św. Krzysztofem i Pod Św. Mikołajem, fasady kamienic późnorenesansowo-manierystyczne wybudowane przez Mikołaja i Krzysztofa Przybyłów ok. 1615 r. Kamienice te, położone we wschodniej pierzei rynku są zaliczane do najoryginalniejszych w Polsce dzieł kultury mieszczańskiej z XVII w. Poszczególne motywy zdobiące fasady wywodzą się z Włoch lub Niderlandów. Są piętrowe, zwieńczone attykami, o szerokości 13 m i jednakowo wysokie. Pierwotny układ tych kamienic był podobny: w części frontowej znajdowały się pomieszczenia reprezentacyjne, w przyziemiu podcień, a za nią sień z klatką schodową i duża izba, na piętrze od frontu były dwie izby. Pomieszczenia znajdowały się też od strony podwórza. Fasady obu kamienic zdobi bogata rzeźbiona dekoracja, pierwotnie polichromowana, a nawet złocona, o bardzo różnorodnych motywach, m.in. gzymsy, pilastry, postaci zwierzęce i ludzkie, ornamenty roślinne i geometryczne. Kamienica „Pod św. Mikołajem” wpisana do rejestru zabytków woj. lubelskiego pod nr A/167, kamienica „Pod św. Krzysztofem” – A/166;
- kamienica Gdańska z XVII/XVIII w., ul. Rynek18 wpisana do rejestru zabytków woj. lubelskiego pod nr A/205. W kamienicy mieści się obecnie galeria „Jarmark Polski” oferująca m.in. upominki w stylu ludowym;
- późnorenesansowa kamienica Górskich z 1607 r. przy ul. Senatorskiej 5, wpisana do rejestru zabytków woj. lubelskiego pod nr A/203;
- Kamienica Biała z I poł. XVII w., przy ul. Senatorskiej 17, wpisana do rej. zabytków woj. lubelskiego pod nr A/204;
- Kamienica Celejowska (ok. 1635 r.) jest poza rynkiem, przy ul. Senatorskiej 11. Uważana jest jednak za najcenniejszą w Kazimierzu Dolnym. Z dawnego budynku pozostała do dziś fasada, nieco zniekształcona podczas przebudowy w latach międzywojennych, po spaleniu Kazimierza w 1915 r. przez wojska rosyjskie. Bardzo podobna do kamienic Przybyłów, różni się jednak brakiem podcieni oraz innymi motywami dekoracyjnymi. Między pilastrami znajdują się nisze, grzebień attyki składa się z 3 skomplikowanych motywów architektonicznych, oddzielonych od siebie obeliskami. Dekoracje uzupełniają posągi Chrystusa i Matki Boskiej, świętych Bartłomieja i Jana, oraz smoki, gryfy i bazyliuszki. Układ dekoracji w kamienicy Celejowskiej jest asymetryczny, co też odróżnia ją od kamienicy Przybyłów. Od poł. XVIII w. kamienica była zniszczona, później znajdowała się w niej garbarnia. W 1917 r. Towarzystwo Opieki Nad Zabytkami Przeszłości wykupiło i wyremontowało kamienicę. W latach 30. mieściła zbiory muzealne Towarzystwa Przyjaciół Kazimierza. Od 1964 r. była siedzibą Muzeum Regionalnego, a od 1987 r. do chwili obecnej mieści zbiory Muzeum Nadwiślańskiego (m.in. makieta miasta,

rekwizyty dawnych artystów kazimierskich, czasowe ekspozycje) - kamienica wpisana do rejestru zabytków woj. lubelskiego pod nr A/154;

- kamienica, ul. Rynek 10 – nr w rej. A/206;
- kamienica, ul. Rynek 11 – nr w rej. A/207;
- kamienica, ul. Rynek 2 – nr w rej. A/1034;
- kamienica, ul. Senatorska 15 – nr w rej. A/683;
- spichlerz, w którym obecnie znajduje się Dom Turysty PTTK, przy ul. Krakowskiej, w rej. zabytków woj. lubelskiego nr A/215;
- spichrz z I poł. XVII w., później przebudowany przy ul. Krakowskiej, w rej. zabytków nr A/692;
- spichrz Feiersteina przy ul. Puławskiej 40 – nr w rej. A/827;
- spichrz Ulanowskich przy ul. Puławskiej 54 – nr w rej. A/486;
- spichrz przy ul. Puławskiej 68 – nr w rej. A/210;
- spichrz „Pod Wianuszkami” przy ul. Puławskiej 80 – nr w rej. A/209;
- ruiny spichrza przy ul. Puławskiej 82, nr w rej. A/465;
- ruiny spichrza przy ul. Puławskiej 100, nr w rej. A/836;
- spichrz przy ul. Tyszkiewicza 18, nr w rej. A/682;
- Muzeum Przyrodnicze w spichlerzu zbożowym z XVI w. przy ul. Puławskiej, utworzone w 1982 r. jako jeden z czterech oddziałów Muzeum Nadwiślańskiego. Znajduje się tu sześć sal z eksponatami. W skład muzeum wchodzi również dom wójtowski przeniesiony tu z Modliborzyc (II poł. XIX w.). Mieszczą się w nim sala dydaktyczna, biura i pracownie. Cały obiekt znajduje się w ogrodzie;
- dom Marii i Jerzego Kuncewiczów przy ul. Małachowskiego z 1936 r. mieści dziś powstałe w 2005 r. Muzeum Literackie;
- synagoga z poł. XVIII w., w stylu późnobarokowym. We wnętrzu bogate polichromie naścienne i nasklepieniowe. Po zniszczeniach wojennych została odbudowana i przeznaczona na salę kinową. Po zamknięciu kina w 2003 r. w sali modlitw urządzono wystawę, a boczne pokoje pełniły funkcje noclegową – obiekt wpisany do rej zabytków woj. lubelskiego pod nr A/833;
- jatki – obecny budynek handlowy pochodzi z XIX w. i znajduje się w centrum Małego Rynku (wcześniejszy Plac Targowy), dzielnicy zamieszkiwanej dawniej przez ludność żydowską (jatki koszerne istniały tu od XVI w.). Przy Małym Rynku znajdował się też kiedyś dom Cadyka – obiekt jatek wpisany do rej. zabytków woj. lubelskiego pod nr A/696;
- cmentarze żydowskie – dawniej istniały dwa, jeden przy ul. Lubelskiej, drugi przy ul. Czerniawy. Pierwszy został zdewastowany przez hitlerowców i tylko fragmenty macew widoczne są w kamiennym ogrodzeniu boiska przyszkolnego. Drugi założony w 1815 r. również został zdewastowany. Tu jednak w latach 70. wydobyto z ziemi kilkaset potłuczonych macew i wybudowano lapidarium. Architekt Tadeusz Augustynek zaprojektował pomnik na wzór Ściany Płaczu w Jerozolimie (pęknięta ściana zbudowana jest z potłuczonych macew). Na cmentarzu znajduje się kilkadziesiąt nagrobków (najstarszy z poł. XIX w.). Cmentarz przy ul. Czerniawy wpisany jest do rej. zabytków woj. lubelskiego pod nr A/886;

- łaźnia (Stara łaźnia) z 1921 r. przy ul. Senatorskiej 21, zaprojektowana przez architekta Jana Koszycz-Witkiewicza. Budynek pełnił początkowo funkcję łaźni i pralni miejskiej. W ścianie widnieje tablica z napisem „Zakład Kąpielowo-Dezynsekcyjny wzniesiony przez Naczelną Nadzwyczajny Komisariat ds. Walk z Epidemiami, 1921. Obecnie obiekt pełni funkcje noclegowe i gastronomiczne – wpisany do rejestru zabytków woj. lubelskiego pod nr A/735;
- zespół willowy Klarnerów przy ul. Albrechtówka, wpisany do rej. zabytków woj. lubelskiego pod nr A/750;
- willa Szukalskiego (ruiny) przy ul. Albrechtówka, w rej. zabytków woj. lubelskiego nr A/1039;
- willa Potworowskich przy ul. Krakowskiej z zabytkowa bramą i furtką – nr w rej. A/371;
- zespół willi przy ul. Małachowskiego – nr w rej. A/684;
- willa Kuncewiczów „Pod Wiewiórką” z ogrodem - nr w rej. A/892;
- zespół willowy przy ul. Szkolnej – nr w rej. A/829;
- willa „Słoneczna” przy ul. Szkolnej 25 – nr w rej. A/909;
- willa „Uciecha” przy ul. Szkolnej 31 – nr w rej. A/913;
- willa Tadeusza Pruszkowskiego z ogrodem przy ul. Zamkowej 8 – nr w rej. A/A/1032/1-3;
- dworek przy ul. Nadrzecznej – nr w rej. A/466;
- dom przy ul. Klasztornej – nr w rej. A/834;
- dom w Rynku 9 – nr w rej. A/704;
- dom w Rynku 15 – nr w rej. A/1046;
- dom w Rynku 17 – nr w rej. A/1069;
- piwnice dawnego hotelu Berensa i sklepiku w Rynku 4 – nr w rej. A/926;
- dom przy ul. Krakowskiej – nr w rej. A/208;
- dom-pracownia Karola Sicińskiego, ul. Krzywe Koło – nr w rej. B/1;
- dom przy ul. Lubelskiej 11 – nr w rej. A/840;
- dom przy ul. Lubelskiej 17 – nr w rej. A/747;
- dom z oficyną przy ul. Lubelskiej 19 – nr w rej. A/707;
- dom z ogrodem przy ul. Lubelskiej 23 – nr w rej. A/808;
- dom przy ul. Lubelskiej 30 – nr w rej. A/883;
- dom przy ul. Lubelskiej 33 – nr w rej. A/888;
- dom przy ul. Lubelskiej 45 – nr w rej. A/885;
- dom i stodoła przy ul. Lubelskiej 52 – nr w rej. A/709;
- dom z ogrodem przy ul. Małachowskiego – nr w rej. A/826;
- dom z ogrodem przy ul. Sadowej – nr w rej. A/861;
- dom z ogrodem i studnia przy ul. Szkolnej 17 – nr w rej. A/830;
- dom przy ul. Mały Rynek – nr w rej. A/884;
- dawna wikarówka przy ul. Nadrzecznej – nr w rej. A/919;

- dom z ogrodem przy ul. Nadrzecznej – nr w rej. A/1038/1-2;
- dom przy ul. Nadrzecznej 54 – nr w j. A/711;
- dom z ogrodem przy ul. Nadwiślańskiej – nr w rej. A/832;
- dom przy ul. Plebanka 7 – nr w rej. A/755;
- dom przeniesiony z Puław przy ul. Plebanka 19a – nr w rej. A/716;
- dom z ogrodem przy ul. Podzamcze 18 – nr w rej. A/467;
- dom przeniesiony z Modliborzyc przy ul. Puławskiej – nr w rej. A/271;
- chałupa przy ul. Doły – nr w rej. A/802;
- zagroda (dom i budynek gospodarczy) – nr w rej. A/772;
- chałupa i lamus przy ul. Lubelskiej 39 – nr w rej. A/844;
- zagroda przy ul. Lubelskiej 50 – nr w rej. A/757;
- stodoła i obora przy ul. Plebanka – nr w rej. A/778;
- studnie miejskie: kilkusetletnia studnia w rynku pełniła funkcję źródła ulicznego, zaopatrzona w XIX w. w pompę abisyńską. Dzisiejszy wygląd zawdzięcza Janowi Koszycz-Witkiewiczowi (1913 r.) - w rej. zabytków nr A/954, dwie pozostałe studnie znajdują się przy ul. Krakowskiej i Lubelskiej – studnia przy ul. Lubelskiej nr w rej. A/955;
- ruiny Faktorii angielskiej przy ul. Krakowskiej – nr w rej. A/332;
- plebania przeniesiona z Karczmisk – nr w rej. A/313;
- budynek poczty i skwer przy ul. Tyszkiewicza 2 – nr w rej. A/908;
- dom, tzw. „Stara Poczta” – nr w rej. A/700;
- kuźnia przy ul. Senatorskiej – nr w rej. A/846;
- kapliczka przy ul. Szkolnej, w rej. nr A/751;
- figurka przydrożna przy ul. Klasztornej, w rej. nr A/1037;
- figurka św. Jana Nepomucena przy ul. Krakowskiej, w rej. nr A/695;
- krzyż epidemiczny w Wąwozie Plebanka (wejście do wąwozu lessowego znajduje się w odległości 200 – 300 m od kazimierskiego rynku);
- dwór przeniesiony z Gościeradowa z ogrodem przy ul. Podzamcze 20 – nr w rej. A/181; /Krassowski W., 1989; Krassowski W., 1990; Krassowski W., 1995; Miłobędzki A., 1989; Ośrodku kultu religijnego...1987; Słownik Geograficzno-krajoznawczy Polski, 1983; Zamki w Polsce, 1978/.

Bochatnica

- Na wzgórzu ruiny zamku gotyckiego z poł. XIV w., (późnogotycka rozbudowa w pocz. XVI w.). Zamek wybudowano z kamienia na planie wieloboku przez Firleja, ale wg legendy zamek wybudował Kazimierz Wielki dla swojej nałożnicy Esterki, którą odwiedzał przechodząc podziemnymi lochami z Kazimierza. Był zamkiem rycerskim. W XVII w. uległ ruinie i nie został odbudowany. Zachowały się fragmenty murów i widoczna z doliny Wisły wieża. Zamek ma też swojego „ducha” tj. ducha Katarzyny ze Zbąskich Oleśnickiej, która na czele zbójów rabowała

okoliczne dwory i karawany kupieckie. Niewątpliwie i historyczne fakty i legendarne fikcje można wykorzystać do celów turystycznych², (w rej. zabytków woj. lubelskiego nr A/449);

- ruiny kaplicy z XVII z Mauzoleum Jana z Oleśnickich (znajdują się obok zamku na terenie prywatnym i stopniowo ulegają niszczeniu) – w rej. zabytków woj. lubelskiego nr A/1111);
- pomnik (płyta) ku czci ofiar pacyfikacji w 1942 r.;
- wóz strażacki w rynku z 1926 r.;
- na prawym zboczu Bystrej znajduje się prehistoryczne grodzisko.

Męćmierz

- dom przeniesiony ze wsi Młynki – nr w rej. A/699;
- dom przeniesiony z Bałtowa – nr w rej. A/792;
- chałupa przeniesiona z Beczyna – nr w rej. A/A/791;
- chałupa na działce nr 734 – nr w rej. A/783;
- stodoła na działce nr 2 – nr w rej. A/784;
- wiatrak kozłowy przeniesiony z Bałtowa – nr w rej. A/925.

Góry Pierwsze

- wiatrak paltrak – nr w rej. zabytków woj. lubelskiego A/793.

Doły-Wylągi

- dawny majątek ziemski – zabytkowy zespół dworski wpisany do rejestru zabytków woj. lubelskiego pod nr A/788;
- kapliczka – nr w rej. zabytków A/717/ Krassowski W., 1989; Krassowski W., 1990; Krassowski W., 1995; Miłobędzki A., 1989; Słownik Geograficzno-krajoznawczy Polski, 1983; Zamki w Polsce, 1978/.

1.1.2. Gmina Puławy

Gołąb

- manierystyczny kościół parafialny p.w. św. Floriana i Katarzyny z 1628-36 r. o charakterze częściowo obronnym z dwuwieżową fasadą manierystyczną. Jest to podłużny kościół halowy zakończony półkolistą absydą. Jego zewnętrzna architektura jest bardzo uporządkowana, pilastry z arkadami, smukłe wieże. Trzony pilastrów i ściany, nieotynkowane, wykonane z czerwonej cegły kontrastują z bielą detalu architektonicznego (wpływy niderlandzkie). Wnętrze o wydłużonych manierystycznych proporcjach. W I poł. XVII w. ponad sklepieniami nawy i kaplic umieszczono ganki dla strzelców. Strzelnice tych ganków mają kształt dekoracyjnych kół i elips stanowiących elementy zdobnicze w belkowaniu wieńczącym elewację;
- kaplica loretańska z 1634-38 r. z interesującymi rzeźbami terakotowymi. Poza kalwariami wznoszono w Polsce w XVII w. również kaplice loretańskie – Domy Matki Boskiej (kopie kaplicy z Loretto). Kopie takie wykonano m.in. w Głogówku na Śląsku i w Gołębiu;

² Wszelkie podania ludowe i legendy można wykorzystać do tworzenia produktów turystycznych, np. nocnego zwiedzania ruin zamku z „duchami”.

- cmentarz przykościelny z drzewostanem i ogrodzeniem;
- cały zespół wpisany do rej. zabytków woj. lubelskiego pod nr A/120;
- dawny budynek stacji kolejowej, niewpisany do rejestru zabytków, ale pozostający w dobrym stanie technicznym (obecnie pełni funkcję mieszkalną).

Góra Puławska

- stanowisko archeologiczne – obozy myśliwych sprzed ok. 30 tys. lat p.n.e.³
- kościół parafialny p.w. św. Wojciecha barokowo-klasycystyczny z XVIII w. fundacji Augusta Czartoryskiego, murowana plebania i dzwonnica z końca XVIII w., cmentarz wraz z ogrodzeniem i zadrzewieniem wpisany do rej. zabytków woj. lubelskiego pod nr A/483;
- pomnik ku czci żołnierzy Polski Podziemnej zamordowanych przez hitlerowców w 1942 r.

Bronowice

- zabytkowy park z alejami dojazdowymi i starym drzewostanem, krzyż z 1850 r. oraz pomnik z 1917 r. – obiekt wpisany do rej. zabytków woj. lubelskiego pod nr A/726.

Leokadiów

- zabytkowy cmentarz ewangelicki kolonistów niemieckich – wpisany do rej. zabytków pod nr A/1014/ Archeologiczne odkrycia...2000; Krassowski W., 1989; Krassowski W., 1990; Krassowski W., 1995; Miłobędzki A., 1989; Słownik Geograficzno-krajoznawczy Polski, 1983;/.

1.1.3. Gmina Nałęczów

Nałęczów

- zespół architektoniczno krajobrazowy uzdrowiska Nałęczów wpisany został do rejestru zabytków woj. lubelskiego pod nr A/585; w jego skład wchodzi: zespół pałacowo zdrojowy z parkiem zdrojowym (w parku układ wodny - staw z łódkami, sztuczna wyspa, rzeźby, zespół budynków sanatorium z XVIII i XIX w. z pijalnią wód mineralnych z palmiarnią, pawilony, które pełniły funkcje uzdrowskowe: termy pałacowe (łazienki), Domek Gotycki, Domek Grecki z XIX w., Domek Biskupi oraz stary pałac zwany zamkiem wraz z bramą wjazdową; oraz późnobarokowy Pałac Małachowskich (1772 r., nadbudowany w II poł. XIX w. – cały kompleks pałacowo – zdrojowy posiada indywidualny wpis do rej. zabytków pod nr A/257;
- willa „Borowianka” przy ul. Armatnia Góra z pocz. XX w. w stylu szwajcarskim, drewniana, z poddaszem i bogato ornamentowanymi werandami – nr w rej. A/806;
- willa „Ukraina” przy ul. Armatnia Góra z 1894 r. w stylu włoskim wraz z otoczeniem – nr w rej. A/973;
- willa „Podgórze” przy ul. Armatnia Góra z lat 1882-85, przypominająca budownictwo szwajcarskich kurortów, w skład zabytkowego kompleksu wchodzi oficyna, ustęp, bramka ogrodzenia i ogród – nr w rej. A/869;
- willa „Oktawia” przy ul. Armatnia Góra z 1880r. w stylu szwajcarskim, z obszernymi werandami, ornamentowanymi nadokiennikami, balustradami. Należała do żony Stefana Żeromskiego Oktawii z Radziwiłłów - nr w rej. A/399;
- willa „Widok” z ogrodem – nr w rej. A/862;

³ Badania archeologiczne w Górze Puławskiej prowadzone były od lat 20. XX w.

- willa „Słoneczna” z ogrodem – nr w rej. A/744;
- willa „Regina” z ogrodem – nr w rej. A/917;
- willa „Różana” z oficyną w ogrodzie – nr w rej. A/907;
- willa „Raj” zwana „Babin” przy ul. Lipowej z lat 20. XX w. wraz z otoczeniem – nr w rej. A/809;
- willa „Pod Matką Boską” z ogrodem – nr w rej. A/853;
- willa „Mazowsze” (dawniej „Pod Jesionem”) przy ul. Lipowej z końca XIX w., w stylu szwajcarskim z bogato ornamentowanymi werandami, balkonem i gankiem – nr w rej. A/858;
- willa „Aniela” przy ul. Lipowej z 1925 r. wraz z budynkiem gospodarczym i ogrodem – nr w rej. A/1019;
- willa „Nagórze” przy ul. Lipowej z końca XIX w., z bogatą ornamentyką werand– A/855 z ogrodem A/1003;
- willa „Brzozy” przy ul. Głęboznica, wg projektu Jana Koszycz-Witkiewicza z 1908 r. wraz z parkiem. Pierwszym właścicielem willi był Wacław Łypacewicz – prezes Towarzystwa Przyjaciół Nałęczowa, przed II wojna światową w willi odbywały się zebrania masonerii, a w czasie wojny przed willą miały miejsce przysięgi partyzantów – nr w rej. A/828;
- willa „Doktorska” przy ul. Lipowej z 1914 r. wg Projektu Stefana Stępkowskiego, wraz z oficyną, bramą łącznikową, ogrodzeniem od ulicy, bramą wjazdową i ogrodem – nr w rej. A/823;
- willa „Tolin” przy ul. Lipowej z 1882 r. z wystrojem architektonicznym i rzeźbami we wnętrzu budynek gospodarczy, ogrodzenie, brama wjazdowa i ogród – nr w rej. A/822;
- willa „Zofijówka” przy ul. Lipowej z 1890-93 r., posiadająca 2 wieże z iglicami, z budynkiem gospodarczym, ogrodem i bramą wjazdową – nr w rej. A/933/1-4;
- willa „Pod Kraszewskim” przy ul. Lipowej z oficyną, ogrodem – nr w rej. A/850;
- willa „Uciecha” z oficyną, altanką i ogrodem – nr w rej. A/971/1-4;
- willa „Wołyń” z otoczeniem – nr w rej. A/1066;
- willa „Marzanna” z wystrojem – nr w rej. A/843;
- willa „Lucyna” wraz z zadrzewieniem na działce – nr w rej. A/1068;
- willa „Marianówka” przy ul. Lipowej z przeł. XIX i XX w. wraz z parkiem – nr w rej. A/1057/1-2;
- willa Poniatówka wraz z działką – nr w rej. A/1017;
- willa „Janina” – nr w rej. A/875;
- budynek, tzw. „Dwór Górskiego” z ogrodem – nr w rej. 763;
- zespół kościoła parafialnego, w skład którego wchodzi kościół p.w. św. Jana Chrzciciela, ogrodzenie, stara plebania i zadrzewiania – nr w rej. A/978/1-4;
- kaplica p.w. św. Karola Boromeusza z działką z drzewostanem – nr w rej. A/865;
- kapliczka z posągami Michała Archanioła - nr w rej. A/868;
- budynek ochronki im. Adama Żeromskiego wraz z działką, drzewostanem i ogrodzeniem – nr w rej. A/880;
- budynek, tzw. „Domek Prusa” – nr w rej. A/841;

- cmentarz parafialny – nr w rej. A/972;
- zespół zabudowy dawnej „Szkoły Witkiewiczowskiej” wraz z pełnym wystrojem: gmach szkoły rzemieślniczej (potem spółdzielczej) przy ul. Chmielewskiego 4, budynek gospodarczy (dawna oficyna) przy ul. Spółdzielczej 14 wraz z wystrojem – nr w rej. A/605;
- zabytkowy zespół tzw. Chaty Żeromskiego z Mauzoleum Adama Żeromskiego (syna pisarza), studnią i ogrodem. W tzw. Chacie (dawna pracownia pisarza – willa zbudowana wg projektu Jana Koszycz-Witkiewicza – wuja Witkacego) mieści się obecnie Muzeum Stefana Żeromskiego – zespół wpisany do rej. zabytków pod nr A/824;
- dawna Szkoła Ziemianek składająca się z budynku mieszkalnego i gospodarczego – nr w rej. A/859;
- dom mieszkalny – w rej. nr A/756 i dom z ogrodem – A/860;
- pomniki: Bolesława Prusa (A. Ślesińska, 1966), Stefana Żeromskiego - popiersie w parku krajobrazowym z XIX w. (A. Żurkowski);
- Nadwiślańska Kolej Wąskotorowa (dawna Nałęczowska Kolej Dojazdowa) – jako zabytek techniki wpisana do rej. zabytków woj. lubelskiego pod nr A/10 obejmuje: torowisko z torami i rozjazdami, 10 mostów, 2 wiadukty, 3 przepusty, 6 budynków stacji Karczmiska, budynek stacji Karczmiska, budynek stacji Opole Lubelskie, budynek mieszkalny na stacji Rozalin, budynek stacji Poniatowa, 5 semaforów, wagę na stacji Karczmiska⁴.

Antopol

- park dworski wpisany do rej. zabytków pod nr A/820.

Bronice

- zespół pałacowy (pałac, lamus i park) – nr w rej. A/450.

Czesławice

- zespół pałacowy (pałac, powozownia, ogrodzenie, park) – w rej. nr A/727.

Drzewce

- zespół dworski – nr w rej. A/754.

Sadurki

- zespół stacji kolejowej: budynek dworca, wieża ciśnień, dom mieszkalny, budynek ładowni, budynek bagażowni, cztery piwnice, dwie szopy z obórkami, dwa szalety, ukształtowanie dróg i podjazdu, drzewostan w obrębie kompleksu – wpisany do rej. zabytków woj. lubelskiego pod nr – A/831, /Gawerski H., Marszałek J., Szczepanik T., Wójcikowski W., 1979; Krassowski W., 1989; Krassowski W., 1990; Krassowski W., 1995; Miłobędzki A., 1989; Słownik Geograficzno-krajoznawczy Polski, 1983;/.

⁴ Opole Lubelskie i Karczmiska znajdują się poza opisywanym subregionem, jednak do rejestru zabytków wpisany jest cały kompleks Nałęczowskiej Kolei Dojazdowej, a ponadto wąskotorowa kolej z turystycznymi wagonikami stanowi bardzo istotny element transportu turystycznego.

1.1.4. Gmina Janowiec

Janowiec

- zamek wybudowany przez Mikołaja, hetmana wielkiego koronnego w latach 1508-26, bastejowy, późnogotycko-renesansowy, wielokrotnie przebudowywany przez Tarłów i Lubomirskich na wielką rezydencję o dwóch dziedzińcach. W okresie swej świetności posiadał 9 komnat i 98 pokoi. Przez 300 lat była to jedna z najokazalszych siedzib magnackich w Polsce. Przebudowy dokonali m.in. słynni architekci: Santi Gucci Fiorentino, Giovanni Battista Falconi i Tylman z Gameren. Ostatni z Lubomirskich - Marcin sprzedał rezydencję staroście Mikołajowi Piaskowskiemu, który był prototypem starosty Gadulskiego w „Powrocie posła” Niemcewicza. W zamku przebywali m.in. królowie polscy Zygmunt III Waza, Michał Korybut i August II. Często bywał tu również Jan Kochanowski. Zamek popadł w ruinę na początku XIX w. na skutek licznych wojen (zniszczony przez wojska rosyjskie i austriackie w latach 1809 – 13) i zubożenia właścicieli. Popadając w ruinę stał się miejscem pozyskiwania materiałów budowlanych. W 1931 r. ruiny kupił Leon Kozłowski, który był ostatnim prywatnym właścicielem. W 1975 r. zamek nabył Skarb Państwa i oddał Muzeum Nadwiślańskiemu w Kazimierzu Dolnym. Obecnie częściowo zrekonstruowany, stanowi siedzibę Muzeum Nadwiślańskiego: zwiedzać można dziedzińiec, krużganki i taras widokowy na dolinę Wisły oraz odbudowany Dom Północny z wystawą „Historia zamku, budowa, rozbudowa, konserwacja”;
- kościół z ok. 1537 r. późnogotycki, w XVII w. przebudowany w stylu renesansowym, wewnątrz nagrobek Firlejów dłuta S. Gucciego z 1587 r.;
- skansen, w skład którego wchodzi: dwór barokowy z lat 70. XVIII w. przeniesiony z Moniak koło Urzędowa z wystawą wewnątrz dworu ziemiańskiego oraz z pokojami gościnnymi, drewniany spichlerz zbożowy z XIX w., przeniesiony z Podlodowa nad Wieprzem z wystawą etnograficzną (sztuka ludowa, rzemiosło, transport wodny, rybołówstwo), drewniana stodoła z XIX w. przeniesiona z Wylągów z wystawą zabytkowych pojazdów konnych z prywatnej kolekcji Jana Wzorka, zespół zabudowań gospodarczych: dawny lamus-wozownia i domek mieszkalny z lat 20. XX w.; drewniane łodzie z drewna sosnowego i wierzbowego z l. 70. i 80. XX w., drewniany prom z 1992 r. z Basoni, gdzie używano go do przewożenia przez Wisłę sprzętu i bydła;
- późnogotycki kościół parafialny z ok. 1537 r. rozbudowywany w XVI/XVII z manierystycznym nagrobkiem Firlejów (ok. 1587 Sani Gucci). Cały zabytkowy kompleks (zamek, skansen, kościół) w Janowcu wpisany do rejestru zabytków woj. lubelskiego – nr A/500;
- mury dawnego szpitala w rej. zabytków woj. lubelskiego nr 7/1/62, /Gawerski H., Marszałek J., Szczepanik T., Wójcikowski W., 1979; Krassowski W., 1989; Krassowski W., 1990; Krassowski W., 1995; Miłobędzki A., 1989; Słownik Geograficzno-krajoznawczy Polski, 1983; Zamki w Polsce, 1978/.

1.1.5. Gmina Wąwolnica

Wąwolnica

Do dnia dzisiejszego zachował się dawny układ urbanistyczny z rynkiem.

- z dawnego gotyckiego (XIV w.) kościoła pozostało tylko prezbiterium (obecnie kaplica) z figurką Matki Boskiej Kębelskiej – miejsce licznych pielgrzymek;
- obecny kościół pochodzi z pocz. XX w. Wybudowany został w latach 1907-14 na miejscu dawnego kościoła na Wzgórzu Kościelnym. Jest to kościół w stylu neogotyku nadwiślańskiego,

trójnawowy z czerwonej cegły. W ołtarzu głównym figurka Matki Boskiej Wąwolnickiej wyrzeźbiona w drewnie lipowym;

- cały układ urbanistyczny Wąwolnicy z zabudową mieszkalną i zagrodową, kościołem, kaplicą, plebanią i cmentarzem wpisany został do rej. zabytków woj. lubelskiego pod nr A/798;
- dom w Rynku 28 – A/871;
- Nałęczowska Kolej Dojazdowa.

Celejów

- zespół pałacowo – parkowy Choteckich z XV w., przebudowany przez Tarłów, Lubomirskich i Czartoryskich w XVIII/XIX w. Czartoryscy dobudowali m.in. neogotycką wieżę. Po pożarze w XIX w. odbudowany przez Klemensowskich. Obecnie jest tu samodzielny Publiczny Zakład Opiekuńczo-Leczniczy dla Psychicznie i Nerwowo Chorych. Cały zespół pałacowo-parkowy z pałacem, parkiem i układem wodnym ze stawami, groblami i źródłami oraz aleja dojazdowa, figurka Najświętszej Marii Panny, fragmenty murów oporowych i mała architektura na terenie parku wpisane zostały do rej. zabytków woj. lubelskiego pod nr A/787;
- ruiny XIX w. papierni Czartoryskich z 1828 r. położone malowniczo nad stawem rybnym. Papiernia była jedną z pierwszych w Polsce, jednak przy braku zamówień w 1847 r. przekształcona została na młyn wodny. Obecnie ruiny wraz ze stawem stanowią własność prywatną – obiekt wpisany do rej. zabytków woj. lubelskiego pod nr A/743;
- stary drewniany młyn w Celejowie Łkach przeniesiony tu w 1900 r. z Witoszyna. Od 1960 r. napędzany elektrycznie. Obecnie świadczy usługi dla miejscowych rolników. Można go zwiedzać i uczestniczyć w pokazie przemiału zboża na mąkę.

Kębtło

- zespół pałacowo-parkowy (dwór murowany z pocz. XIX w.), obecnie jest tu specjalny Ośrodek Szkolno-Wychowawczy z Szkołą Jeździeczą – wpisany do rej. zabytków woj. lubelskiego pod nr A/1001/1-2;
- kaplica z 2008 r. w miejscu drewnianego kościółka, który wybudowano dla upamiętnienia objawień Matki Boskiej podczas najazdu tatarskiego w 1278 r. W 1700 r. słynącą z cudów figurkę Matki Boskiej przeniesiono do kościoła w Wąwolnicy, a miejscowy kościółek rozebrano. W XIX w. wybudowano kaplicę.

Karmanowice

- stanowisko archeologiczne - osadnictwo neolityczne – kultura pucharów lejkowych (IV tys. p.n.e.).

Rąblów

- stanowisko archeologiczne - ślady człowieka z epoki metali.

Zarzeka

- cmentarz żydowski, na którym zachowało się kilka nagrobków oraz pomnik ku czci ofiar egzekucji Żydów z Wąwolnicy i Nałęczowa, wpisany do rej. zabytków woj. lubelskiego pod nr A/1113;
- kapliczka przydrożna z figurką Matki Boskiej z Dzieciątkiem – nr w rej. – A/1002.

Zagórzyńskie

- stanowisko archeologiczne - wykopaliska prowadzone m.in. w latach 80. - ślady człowieka z epoki metali, /Archeologiczne odkrycia... 2000; Gawerski H., Marszałek J., Szczepanik T., Wójcikowski W., 1979; Krassowski W., 1989; Krassowski W., 1990; Krassowski W., 1995; Miłobędzki A., 1989; Ośrodki kultu religijnego...1987, Rymut K., 1987; Słownik Geograficzno-krajoznawczy Polski, 1983;/.

1.1.6. Gmina Końskowola

Końskowola

- układ urbanistyczny osady – wpisany do rej. zabytków woj. lubelskiego pod nr A/856;
- kościół parafialny p.w. Znalezienia św. Krzyża z 1670 r., rozbudowany w XVII i XVIII w. na barokową bazylikę z fasadą z 1730 - 31; we wnętrzu m.in. pomnik nagrobny Zofii Lubomirskiej projektu Tylmana z Gameren i mauzoleum Tęczyńskich⁵. Kościół wraz z dzwonnica kapliczką, cmentarzem przykościelnym i ogrodzeniem wpisany do rejestru zabytków woj. lubelskiego pod nr A/949/1-3;
- kościół poszpitalny św. Anny z 1613 r., z dekoracją późnorenesansowo-manierystyczną; (zespół kościół, szpital, kapliczka słupowa) wpisane do rej. zabytków pod nr A/951/1-3;
- plebania przy kościele św. Anny – w rej. nr A/950;
- obronna kamienica Tęczyńskich z XVI w. (obecnie mieści się tu Środowiskowy Dom Samopomocy);
- cmentarz ewangelicko-augsburski XVIII/XIX w. i cmentarz żydowski – wpisane do rej. zabytków woj. lubelskiego pod nr A/1026;
- na cmentarzu klasycystyczny pomnik poety oświecenia Dionizego Książczaka.
- dawny ratusz – w rej. zabytków nr A/872;
- dom przy ul. Lubelskiej 81 – w rej. zabytków nr A/851;
- dom przy ul. Lubelskiej 120 – w rej. zabytków nr A/998;
- Holenderia przy ul. Pożowskiej – nr w rej A/953;
- spichrz – nr w rej. A/874 /Gawerski H., Marszałek J., Szczepanik T., Wójcikowski W., 1979; Krassowski W., 1989; Krassowski W., 1990; Krassowski W., 1995; Miłobędzki A., 1989; Słownik Geograficzno-krajoznawczy Polski, 1983;/.

1.1.7. Gmina Kurów

Kurów

- kościół parafialny z XVI w., rozbudowany w XVII w., we wnętrzu m.in. nagrobek S. Zbąskiego;
- dzwonnica i mur cmentarny z bramkami (XVII/XVIII w.);
- klasycystyczna plebania z 1783 r., dawna szkoła Piramowicza (cały zespół kościelny wpisany do rej. zabytków woj. lubelskiego pod nr A/409);

⁵ Obiekt jest imponujący, odnowiony, zadbane. Niestety znajduje się przy bardzo ruchliwej, zwłaszcza w dzień powszedni, drodze krajowej nr 12, co utrudnia turystom jego spokojne oglądanie i fotografowanie. Sytuację tę niewątpliwie poprawi budowa drogi szybkiego ruchu na północ od Końskowoli.

- na cmentarzu pomnik ku czci 700 mieszkańców zamordowanych przez hitlerowców;
- cmentarz wojenny z I wojny światowej (102 mogiły zbiorowe i pojedyncze) z 1915 r.;
- cmentarz żydowski – wpisany do rej. zabytków woj. lubelskiego pod nr A/1030.

Olesin

- pałac Potockich z lat 1762 - 1807 położony w romantycznym parku dzieła architektów romantycznych Potockiego i Aignera;
- w parku figurka z 1845 r.;
- drogomistrzówka murowana z 1912 r.;
- kompleks pałacowo-parkowo wpisany do rej. zabytków woj. lubelskiego pod nr A/789;
- cmentarz wojenny z I wojny światowej, najbardziej znany cmentarz na opisywanym obszarze, na którym pochowano 230 żołnierzy, głównie niemieckich, w rej. zabytków woj. lubelskiego nr A/1013.

Klementowice

- kościół parafialny (z dzwonnica i cmentarzem przykościelnym) - nr w rejestrze A/931, /Dąbrowski M., 2004; Słownik Geograficzno-krajoznawczy Polski, 1983;/.

1.1.8. Gmina Markuszów

Markuszów

- renesansowy kościół filialny św. Ducha z ok. 1609 r. (kościół, dzwonnica, kapliczka z figurką, cmentarz kościelny – wpisany do rejestru zabytków pod nr A/541);
- barokowy kościół parafialny św. Józefa i Małgorzaty z lat 1667 – 82, z wyposażeniem rokokowym, dzwonnica z pocz. XIX w., plebania z XVIII w., ogrodzenie z bramkami i cmentarz przykościelny – cały zespół wpisany do rejestru zabytków pod nr A/540;
- kirkut wraz z drogą dojazdową – nr w rej. zabytków A/1000.

Łany

- drewniany kościół Mariawicki p.w. Przenajświętszego Sakramentu, wpisany do rej zabytków woj. lubelskiego pod nr A/873.

Kaleń

- zabytkowy młyn z XIX w.

Olempin

- mogiła z I wojny światowej jedna z licznych na opisywanym obszarze. Działania wojenne w latach 1914 – 1915 pozostawiły po sobie w krajobrazie wiosek i lasów powiatu liczne tego typu pamiątki. Większość pochowanych w pojedynczych mogiłach żołnierzy ekshumowano na tworzone po przejściu frontu cmentarze, pojedyncze mogiły jednak pozostały. /Słownik Geograficzno-krajoznawczy Polski, 1983;/.

1.1.9. Gmina Baranów

Baranów

- kościół parafialny z 1764-81 zaprojektowany przez J. Gringenbergę, (zabytkowy zespół tworzą: kościół, plebania, dzwonnica-brama, w dzwonnicy dwa współczesne dzwony „Dzwon Marii Królowej Polski” o wadze 180 kg ufundowany w 1961 r. przez rodzinę Ziarków z Czołny (dziadków autorki niniejszego opracowania) i „Dzwon Jan” o wadze 153 kg ufundowany przez parafian, ogrodzenie z kapliczkami, w rejestrze zabytków woj. lubelskiego nr A/922/1-4);
- pomnik J. Piłsudskiego w rynku postawiony w rocznicę Cudu nad Wisłą;
- pomnik poległych powstańców styczniowych na cmentarzu parafialnym.

Czołna

- wiatrak - w rej. zabytków woj. lubelskiego nr A/752, obecnie własność prywatna. /Słownik Geograficzno-krajoznawczy Polski, 1983;/.

1.1.10. Gmina Wojciechów

Wojciechów

- kościół parafialny p.w. św. Teodora, drewniany, późnobarokowy z 1725 r. przebudowany w 1924 r.;
- dzwonnica drewniana z XVIII w.;
- przykościelny cmentarz z ogrodzeniem z bramkami (kapliczkami) z I poł. XIX w., połączony z kościołem aleją kasztanową, cały kompleks wpisany do rej zabytków woj. lubelskiego pod nr A/124;
- zespół wieży ariańskiej z 1520-30, jedyny taki na Lubelszczyźnie, początkowo o funkcji mieszkalnej (w latach 1550 – 98), później zbór kalwiński. Wieża powstała jako część późnogotycko-renesansowego zamku z lat 1520-40, z ziemnymi bastionowymi obwarowaniami z XVII, przebudowanego w I poł. XVII w. przez Pawła Orzechowskiego ówczesnego właściciela wsi na pałac. Wieżę przeznaczył na spichlerz. W 1910 r. rodzina Popławskich przekazała zniszczoną wieżę Towarzystwu Opieki nad Zabytkami Przeszłości, które w 1911 r. przystąpiło do jej rewaloryzacji (prace prowadził arch. Jan Koszczyc - Witkiewicz). Niestety kolejnych zniszczeń dokonała I wojna światowa, a odbudowa wieży rozpoczęła się dopiero w l. 70. Obecnie mieści się tu Muzeum Kowalstwa z największą w Polsce kolekcją wyrobów kowalstwa artystycznego, Wojciechowskie Muzeum Regionalne, Gminna Biblioteka Publiczna i Stowarzyszenie Kowali Polskich;
- wały i fosy – pozostałość XVII w. obwałowań bastionowych dawnego zamku, - mur ze strzelnicami;
- kuźnia Romana Czernieca z 1920 r.;
- ruiny pałacu, zespół wieży ariańskiej z przyległymi wałami i fosami obronnymi, zadrzewieniami w otoczeniu, pozostałościami murów strzelniczych i ruinami pałacu wpisany do rej. zabytków woj. lubelskiego pod n A/308;
- w dworze F. Grodzickiego z II poł. XX w. mieści się Urząd Gminy Wojciechów. Na ścianie budynku znajduje się tablica upamiętniająca akcje żołnierzy AK z sierpnia 1943 r. i lipca 1944 r.

Wojciechów - Kolonia Piąta

- „Wojciechosko Zagroda” – prywatny mini skansen z Zagrodą Chłopską, Zagrodą Kowala, warsztatem stolarza i garncarza.

Nowy Gaj

- młyn Hipolit z 1937 r.

Łubki

- zespół dworsko-parkowy z poł. XVI w. na wzgórzu nad Czerką, wybudowany przez rodzinę Dąbrowskich. W parku pomniki przyrody: dęby szypułkowe i sosna czarna. Obecnie w dworze mieści się Szkoła Podstawowa. Zespół dworsko-parkowy wpisany do rej. zabytków woj. lubelskiego pod nr A/703;
- kościół p.w. Matki Bożej Królowej Polski i Judy Tadeusza z 1949-58.

Palikije I

- zespół dworsko-parkowy. Pierwszy dwór wybudowany w latach 1470-80 miał charakter obrony, kolejny w XVII w. wybudowali Orzechowscy; rozbudowa w 1906 r. Dwór otoczony jest parkiem i stawami. Obecnie stanowi własność prywatną, niedostępny do zwiedzania. Zespół dworsko-parkowy wpisany do rej. zabytków woj. lubelskiego pod nr A/122.⁶ /Słownik Geograficzno-krajoznawczy Polski, 1983;/.

1.1.11. Gmina Żyrzyn

Żyrzyn

- kościół parafialny p.w. św. Piotra i Pawła, budowany od 1804, przez architekta Ch.P. Aignera, a ukończony w 1848 r. przez arch. K. Kremera, z zabytkowym wystrojem wnętrza, dzwonnica, ogrodzeniem cmentarza przykościelnego z bramkami i zabytkowym drzewostanem w obrębie cmentarza – w rej. zabytków woj. lubelskiego nr A/415;
- kapliczka z XVIII/XIX w.;???
- zespół dworsko-parkowy z dworem drewnianym, barokowo-klasycystycznym z końca XVIII w., w ogrodzie oranżeria, system wodny, dwie aleje dojazdowe, kopiec z płaskorzeźbą na zachodnim stawie – wpisany do rej. pod nr A/310.

Kośmin

- zespół dworsko-parkowy Kossaków, w którym obecnie mieści się szkoła podstawowa, niewpisany do rejestru zabytków.

Osiny

- zespół dworski (park i budynek gospodarczy) – w rej zabytków nr K. V.Oa/7/46/59 /Słownik Geograficzno-krajoznawczy Polski, 1983;/.

---

⁶ Jak z powyższego wynika, nie każdy zabytek wpisany do rejestru jest ważny z turystycznego punktu widzenia. Obiekt prywatny, zagrodzony i niedostępny, choćby najbardziej cenny historycznie czy architektonicznie nie stanowi ani waloru, a już tym bardziej produktu turystycznego. Uwaga ta dotyczy oczywiście tylko tych obiektów prywatnych, które nie służą celom turystycznym.

1.1.12. Miasto Puławy

- klasycystyczno-romantyczny zespół pałacowy (1676-79), pałac wybudowany przez Lubomirskich. Pałac budował słynny architekt Tylman z Gameren; przebudowywany był przez Sieniawskich, a ostatecznego kształtu nadali mu Czartoryscy. Architekt Ch. P. Aigner przebudował pałac i wznosił wiele budowli w duchu klasycyzm i sentymentalizmu: pałacyk Marynki (1790-94), kościół wzorowany na Panteonie rzymskim (1800-03), pawilony parkowe jak Świątynia Sybilli (1798-1801) położona na skarpie nad Wisłą (idealna kopia świątyni z Tivoli pod Rzymem), a także odbiegający od sentymentalnej architektury Domek Gotycki (1800-09), w którym umieścili wspaniałe zbiory związane z historią regionu (Muzeum Regionalne). Wnętrza pałacu Czartoryskich projektował znakomity paryski architekt J.A. Meissonnier. Wszystkie elementy dekoracyjne wykonano w Paryżu. Park przebudowywany przez Czartoryskich (1798-1801) projektowało wielu znakomitych ogrodników i architektów polskich oraz obcych. Po III rozbiórce Polski pałac Izabeli Czartoryskiej stał się miejscem życia kulturalnego kraju i gromadzenia pamiątek narodowych. Park odzwierciedlał ducha patriotyzmu księżnej, która zresztą z czasem stała się wielką znawczynią ogrodów. Z parku romantyczno-sentymentalnego zmienił się on w rozległy park krajobrazowy, przenikający na dziedzińce i pod budowle w rozległej rezydencji, wychodził w okoliczne pola, łąki i lasy, na nadwiślańskie skarpy, wtapiając się w swojski nadwiślański pejzaż;
- W wiślanej skarpie między pałacem, a świątynią Sybilli w parku znajduje się tzw. Grota Puławska;
- obszar miasta Puławy w granicach od Kępy Szydłowieckiej wzdłuż drogi przechodzącej w ul. 4-go Pułku Piechoty WP wraz z zabudowanym terenem od strony zachodniej i dawnym zajazdem „Pod Pielgrzymem” (w rej. zabytków woj. lubelskiego nr A/404), ul. Piłsudzkiego ul. Ks. Izabel, ul. Waryńskiego do ul. Czartoryskich, Al. Mała do ul. Piłsudzkiego, Al. Królewska i fr. Al. Partyzantów (na odcinku ze starodrzewem w przedłużeniu Al. Królewskiej po gmach Liceum Ogólnokształcącego im. Ks. A.J. Czartoryskiego), przez ul. Krańcową (łącznie z terenem budynku Starostwa), dalej wzdłuż skarpy do ul. Głębokiej, wzdłuż muru dawnego ogrodu fruktowego, dalej wzdłuż skarpy przy ul. Zielonej, ul. Zielona z obustronną zabudową aż po ul. Kazimierską, skąd przez łąwicę Wiślaną do Kępy Sadłowieckiej, wraz z zespołami rezydencjonalnymi na tym terenie. Zespół rezydencjonalny wraz z budynkami towarzyszącymi i obiektami architektury parkowej, elementami lapidarnymi, parkiem, zespołem kościelnym oraz: Pałacem Marynki, Altaną Chińską, 2 kordegardami, zespołem kościoła parafialnego p.w. Wniebowzięcia NMP, dzwonnica, pałac Czartoryskich, Domek Żółty (tzw. Aleksandryjski), świątynia Sybilli, Dom Gotycki, elementy małej architektury tj. mostek nad fosą, brama główna, brama z dziedzińca głównego do parku, brama rzymska (tzw. łuk rzymski), tarasy rampowe (tzw. zakosy), schody angielskie (tzw. pasaż angielski), most arkadowy (tzw. rzymski), mostek nad „Głęboką Drogą”, także zabudowania willowe i mieszkalne byłych oficjalistów dworskich z aleją do kościoła przy ul. Włostowickiej otrzymały wpis do rejestru zabytków woj. lubelskiego pod nr A/686. Cały wyszczególniony powyżej zespół zabytkowego miasta wpisany do rej. zabytków woj. lubelskiego pod nr A/150;
- zespół kościelny: kościół parafialny p.w. św. Józefa, dzwonnica, kostnica, drzewostan, cmentarz wraz z ogrodzeniem przy ul. Włostowickiej 61 – nr w rej. A/961;
- budynek stacji pomp z wieżą ciśnień w parku pałacowym – w rej. nr A/714;

- relikty wodociągu przy ul. Ceglanej oraz ujęcia wody dla osady pałacowej – trzy stawy, rowy drenażowe z fragmentami oszalowania, ceglana obudowa osadnika (studni) – w rej. zabytków nr A/1116;
- dawny szpital św. Karola Boromeusza przy ul. Czartoryskich 6a z przylegającym do skrzydła wschodniego murem i bramą wjazdową – nr w rej. A/708;
- budynek Liceum Ogólnokształcącego przy ul. Partyzantów 12 – 16 z budynkiem portierni i tzw. „dyrektorówki” wraz z otoczeniem – w rej. nr A/804;
- budynek szkoły wiejskiej z przyległym terenem przy ul. Włostowickiej – nr w rej. A/878;
- dawny zajazd pocztowy „Pod Pielgrzymem” przy ul. 4-go Pułku Piechoty WP – nr w rej. A/404;
- willa „Kruszyna” przy ul. Zielonej 9 – nr w rej. A/777;
- willa „Duninów” przy ul. Zielonej 32 – nr rej A/890;
- willa „Samotnia” przy ul. Zielonej 36 – nr w rej. A/800;
- budynek mieszkalny przy Al. Królewskiej 3 ze stróżówką i ogrodzeniem – nr w rej. A/854;
- dom przy Al. Królewskiej 11a – nr w rej. A/857;
- budynek przy Al. Królewskiej 19 z otaczającym go drzewostanem – nr w rej. A/1035;
- dom mieszkalny przy ul. Moniuszki 6 – nr w rej. A/911;
- budynek z pozostałościami ogrodu przy ul. Sieroszewskiego 4- nr w rej. A/801;
- dom mieszkalny przy ul. Skowieszyńskiej 12 – nr w rej. A/910;
- dom wraz z otoczeniem przy ul. Skowieszyńskiej 30 – nr w rej. A/992;
- cmentarz parafialny przy ul. Włostowickiej – nr w rej. A/940;
- aleja ze szpalerami drzew – Puławy – Bochatnica – nr w rej. A/686.

Pozostałe obiekty zabytkowe w rejestrze wojewódzkim (bez numeracji) to:

- zespół dworca kolejowego Kolei Nadwiślańskiej z końca XIX w. (dworzec, magazyn, skład kolejowy, dwa domy mieszkalne, piwnica, wieża ciśnień przy ul. Kolejowej 1 – 5);
- kościół garnizonowy (w dawnej cerkwi prawosławnej z ok. 1880 r., przebudowany w latach 1936-37) przy ul. Lubelskiej 7a;
- zespół Państwowego Instytutu Naukowego Gospodarstwa Wiejskiego „Górna Niwa” z 1924-29 r. przy ul. Lubelskiej 92A;
- kasyno oficerskie z lat 90 XIX w. przy ul. Lubelskiej 10;
- dawny Magistrat z ok. 1908 r. przy ul. 6 sierpnia 1;
- hotel „Bristol” z 1904 r. przy ul. Piłsudskiego 30;
- dwór z końca XIX w. przy ul. Izabeli 3;
- młyn przy ul. Zielonej 19;
- dawny magazyn zbożowy z poł. XIX w. przy ul. 6 sierpnia 3;
- budynek Zarządu Dróg Wodnych przy ul. 6 sierpnia 5;
- kompleks budynków dawnego syndykatu rolnego przy ul. 6 Sierpnia 3;

- most na Wiśle im. Prezydenta Ignacego Mościckiego z 1934 r.;
- stocznia rzeczna: pochylnia i dawny budynek administracyjny (obecnie restauracja „Tawerna”) przy ul. 6 Sierpnia 43;
- dawna elektrownia miejska z 1926 r. przy ul. Rybackiej/Piłsudskiego;
- dawna wieża ciśnień (obecnie Obserwatorium Astronomiczne) przy ul. Filtrowej;
- kamienica przy ul. Izabeli 8;
- oficyna Pałacu Marynki przy ul. Kazimierskiej 4;
- dom mieszkalny z ok. 1930 r. przy ul. Bema 8;
- dom mieszkalny z ok. 1914 r. przy ul. Dąbrowskiego 14;
- dom mieszkalny z ok. 1920 r. przy ul. Kraszewskiego 17;
- dom mieszkalny z ok. 1920 r. przy ul. Heidenreicha Kruka 9;
- dom mieszkalny z ok. 1930 r. przy ul. Mokrej 2a;
- dom mieszkalny z końca XIX w. przy ul. 4 Pułku Piechoty WP 13;
- dom mieszkalny z ok. 1920 r. przy ul. Czartoryskich 5 (obecnie Specjalny Ośrodek Szkolno-Wychowawczy im. S. Klary Staszczak Zgromadzenia Sióstr Benedyktynek);
- dom mieszkalny z 1905 r. przy ul. Skowieszyńskiej 30a;
- dom mieszkalny z końca XIX w. przy ul. Piłsudskiego 8;
- dom mieszkalny z pocz. XX w. przy ul. Piłsudskiego 26;
- dom mieszkalny z pocz. XX w. przy ul. Piłsudskiego 32;
- dom mieszkalny z końca XIX w. przy ul. Piłsudskiego 41;
- dom mieszkalny z końca XIX w. przy ul. Piłsudskiego 43;
- dom mieszkalny z ok. 1920 r. przy ul. Piłsudskiego 65;
- dom mieszkalny z pocz. XX w. przy ul. Piłsudskiego 83;
- dom mieszkalny z ok. 1930 r. przy ul. Partyzantów 41a;
- budynek mieszkalno-usługowy z końca XIX w. przy ul. Piłsudskiego 1;
- budynek mieszkalno-usługowy z końca XIX w. przy ul. Piłsudskiego 3;
- budynek mieszkalno-usługowy z końca XIX w. przy ul. Piłsudskiego 5;
- budynek mieszkalno-usługowy z końca XIX w. przy ul. Piłsudskiego 7;
- budynek mieszkalno-usługowy z początku XX w. przy ul. Piłsudskiego 17;
- budynek gospodarczy wraz z ogrodzeniem przy dawnym szpitalu św. Karola Boromeusza przy ul. Czartoryskich 6a;
- cmentarz wojenny z II wojny światowej przy ul. Piaskowej;
- cmentarz parafialny przy ul. Piaskowej;
- cmentarz żydowski nowy przy ul. Piaskowej/Końtąja;
- cmentarz żydowski stary przy ul. Kilińskiego;

- pomnik ku czci zamordowanych Żydów w latach 1939-44 w miejscu zniszczonej synagogi (róg ul. Piłsudskiego i Kołłątaja);
- cmentarz prawosławny przy ul. Kołłątaja;
- figura przydrożna z posągami Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej z 1904 r. przy ul. Włostowickiej;
- kapliczka z figurą św. Jana Nepomucena przy ul. Aignera 8;
- kapliczka przydrożna (epidemijna) z 1852 r. przy ul. 6 sierpnia;
- kapliczka Matki Boskiej przy ul. Norblina;
- plebania w zespole kościelnym przy ul. Aignera 8;
- Pomnik Odzyskania Niepodległości z 1918 r. przy ul. Włostowickiej /Gawerski H., Marszałek J., Szczepanik T., Wójcikowski W., 1979; Krassowski W., 1989; Krassowski W., 1990; Krassowski W., 1995; Miłobędzki A., 1989; Słownik Geograficzno-krajoznawczy Polski, 1983;/.

1.2. Inwentaryzacja dziedzictwa przyrodniczego subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Naęczów – Puławy

W tej części opracowania dokonano inwentaryzacji obiektów przyrodniczych podlegających ochronie prawnej. Inwentaryzacji dokonano na podstawie najnowszych danych statystycznych Urzędu Statystycznego w Lublinie: *Turystyka w województwie lubelskim w 2010 r.*, Urząd Statystyczny w Lublinie, Lublin 2011. Wszelkie dane statystyczne jak np. powierzchnie obszarów chronionych pochodzą z oficjalnych statystyk GUS.

Ponadto wykorzystano następujące źródła:

1. Centralny rejestr form ochrony przyrody, Generalna Dyrekcja Ochrony Środowiska.
2. Audyty turystyczny województwa lubelskiego, Warszawa 2008.
3. Lokalna Strategia Rozwoju LGD Zielony Pierścień, 2009.
4. Ochrona Przyrody w Polsce, Mapa w skali 1:750 000, Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, Warszawa – Wrocław 1979.
5. Program Ochrony Środowiska gminy Puławy.
6. Program ochrony środowiska Powiatu Puławskiego.
7. Strategia Rozwoju Powiatu Puławskiego na lata 2008 – 2015, Puławy 2008.
8. www.natura2000.tbop.org.pl
9. www.lublin.lasy.gov.pl

Przy inwentaryzacji uwzględniono informacje zawarte na stronach internetowych gmin, w opracowaniach naukowych (np. ornitologicznych) i przewodnikowych podanych w wykazie literatury.

Obszary chronione zajmują powierzchnię 31 585 ha (co stanowi 5.5% powierzchni obszarów chronionych woj. lubelskiego), z czego:

- parki krajobrazowe stanowią 41.4% powierzchni obszarów chronionych powiatu puławskiego,
- obszary chronionego krajobrazu 57.5%,
- rezerваты przyrody 0.8%.

1.2.1. Parki krajobrazowe

Kazimierski Park Krajobrazowy

Powstał w 1979 r. i obejmuje 7 gmin województwa lubelskiego, w tym 5 z obszaru subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Naęczów – Puławy: Janowiec, Kazimierz Dolny, Końskowola, Puławy, Wąwolnica. Zajmuje powierzchnię 14 961 ha, a otulina 24 189 ha. Celem ochrony jest zachowanie unikatowych w skali kraju i Europy walorów krajobrazowych, przyrodniczych, kulturowych, historycznych i turystycznych środowiska⁷. Teren parku obejmuje najciekawsze przyrodnicze obszary powiatu puławskiego: fragment Płaskowyżu Naęczowskiego, Kotliny Chodelskiej, Równiny Bełżyckiej, Małopolski Przełom Wisły i Fragment Równiny Radomskiej.

⁷ Unikatowość tych walorów w skali Europy związana jest z dużą ilością terenów podmokłych, korytarzami ekologicznymi ważnymi dla rzadkich gatunków ptaków i „nadwiślańskimi” krajobrazami rolniczymi (szachownica pól małych gospodarstw rolnych) praktycznie dziś już nie występującymi w krajach Europy Zachodniej, cechującymi się intensywnym rolnictwem.

Na szczególną uwagę zasługują lessowe i wapienne zbocza doliny Wisły i Bystrej porośnięte murawami i zaroślami kserotermicznymi, korytarz ekologiczny doliny Wisły oraz harmonijny zurbanizowany krajobraz Kazimierza Dolnego i okolicznych wsi np. Janowca.

Las porasta ok. 20% powierzchni parku. Tworzy niewielkie kompleksy lasu liściastego na zboczach wąwozów lessowych. Na lewym brzegu Wisły w rejonie Góry Puławskiej i Wojszyna występują nieco większe kompleksy lasu mieszanego i boru. Zachowały się tu też pozostałości dawnych oczek wodnych, torfowisk i bagien (występuje na nich m.in. rosiczka okrągłolistna).

Spośród zwierząt żyjących w parku na uwagę zasługują owady stepowe na „Skarpie Dobrskiej” oraz ptaki w dolinie Wisły. Korytarzem doliny Wisły przelatuje czapla biała, a lęgają m.in. ostrygojad, rybitwa białoczelna, mewa czarnogłowa, siweczka obrożna. W dolinie rzeki Bystrej żyje zimorodek, a w dolinie Plewki żółw błotny.

W obrębie parku występują 3 rezerwaty przyrody: Łęg na Kępie w Puławach, Krowia wyspa k. Męcierzyna i Skarpa Dobrska (poza obszarem subregionu).

1.2.2. Rezerwaty przyrody

- Rezerwat Łęg na Kępie w Puławach – częściowy rezerwat leśny o pow. 4.71 ha, utworzony w 1963 r. w celu ochrony nadwiślańskiego lasu łęgowego i wiązowego, jedyne na Lubelszczyźnie;
- Rezerwat Krowia Wyspa k. Męcierzyna – faunistyczny, powstały w 1991 r. o pow. 62.3 ha. Dolina Wisły stanowi w skali Europy ważny korytarz ekologiczny – miejsce przelotu, gniazdowania i rozrodu ptaków. Stanowiska lęgowe mają tu m.in. rybitwy, mewy, brodzie i siweczki. Występują tu nawet rzadkie w Polsce ostrygojady;
- Rezerwat Czapliniec koło Gołębia, faunistyczny, o pow. 19.04 ha, utworzony w 1987 r. w Pradolinie Wieprza. Ochronie podlegają stanowiska lęgowe czapli siwej. Dzięki rezerwatowi „czaplińcom” znacznie odbudowana została populacja czapli siwej, której liczebność od początku XX wieku drastycznie spadała, a obecnie jest ptakiem stosunkowo dobrze rozprzestrzenionym zwłaszcza na niżu polskim;
- Rezerwat Piskory, biocenotyczny, o pow. 203,02 ha, utworzony w 1998 r. w celu ochrony zespołu ekosystemów wodnych, bagiennych i leśnych o dużej różnorodności biologicznej /Tmiałojć L., 1990/.

1.2.3. Obszary chronionego krajobrazu

- Obszar Chronionego Krajobrazu „Kozi Bór”:

W skład obszaru wchodzi 7 gmin, w tym 4 z powiatu puławskiego: Żyrzyn, Markuszów, Końskowola i Kurów. Powierzchnia obszaru chronionego to 12 681 ha, utworzony został w 1990 r.

Na obszarze Chronionego Krajobrazu „Kozi Bór” ochronie podlegają bory mieszane, świeże z dębem szypułkowym, bory bagiennie, olsy i łęgi. Ponadto są tu duże powierzchnie łąk i torfowisk: użytek ekologiczny „Torfowisko Wysokie” oraz w Lesie Kurowskim użytek ekologiczny „Zabagniony łęg”. Na obszarze chronionym żyją m.in. nietoperze. Ważne są też w parku korytarze ekologiczne. Obszar chroniony jest ze względów przyrodniczych, jak również ze względu na możliwość zaspokojenia potrzeb związanych z turystyką i wypoczynkiem.

- Obszar Chronionego Krajobrazu „Pradolina Wieprza”:

Obejmuje obszar 9 gmin w tym 3 znajdujące się na terenie subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy: Puławy, Baranów i Żyrzyn i zajmuje powierzchnię 33 159 ha. Utworzony został w 1990 r. w celu ochrony zróżnicowanych ekosystemów i możliwości zaspokojenia potrzeb turystycznych. Pełni również funkcję korytarza ekologicznego. W dolnie Wieprza występuje wiele gatunków ptaków podlegających ochronie.

1.2.4. Pomniki przyrody

Na opisywanym obszarze znajdują się 54 pomniki przyrody, najwięcej w gminie Puławy – 29. Pomniki przyrody to głównie pojedyncze stare okazałe drzewa (np. dąb szypułkowy, lipa drobnolistna, jesion wyniosły) oraz grupy drzew.

W gminie Nałęczów:

- miłorząb japoński na terenie klasztoru w Nałęczowie;
- lipa drobnolistna w Sadurkach;
- dąb szypułkowy w Nałęczowie;
- grupa drzew: surmia zwyczajna, klon pospolity, jesion wyniosły, kasztanowiec w zespole dworsko-parkowym w Bronicach.

W gminie Janowiec:

- dąb szypułkowy (o obwodzie 530 cm);
- lipa drobnolistna (o obwodzie 364 cm);
- wiąz (o obwodzie 400 cm) – powyższe drzewa znajdują się koło ruin zamku w Janowcu;
- dąb szypułkowy (o obwodzie 530 cm) w gospodarstwie Władysława Olizara w Brześcach.

W gminie Kurów:

- dąb szypułkowy we wsi Łąkoć.

W gminie Markuszów:

- 2 lipy drobnolistne (o obwodzie 360 i 450 cm).

W gminie Żyrzyn:

- 15 pomników przyrody – starych drzew.

W gminie Wąwolnica:

- 11 pomników przyrody (7 dębów szypułkowych, 3 topole białe, 1 wiąz szypułkowy).

W gminie Wojciechów:

- dęby szypułkowe i sosna czarna w Łubkach.

1.2.5. Użytki ekologiczne

Są to pozostałości ekosystemów o dużej bioróżnorodności zasługujące na ochronę prawną jak np. starorzecza, oczka wodne, ekosystemy rzek i stawów, torfowiska, bagna, wydmy, grupy drzew i krzewów:

- użytek ekologiczny „Torfowisko Niskie” w Lesie Klementowickim w gminie Kurów;
- użytek ekologiczny „Torfowisko Wysokie” w Kozim Borze;

- użytek ekologiczny „Zabagniony Łęg” w Lesie Kurowskim;
- użytek ekologiczny w gminie Markuszów z jedynym w Polsce stanowiskiem motyla *Caloptilia Suberinella*;
- 3 użytki ekologiczne o pow. 0.30 ha, 0.15 ha i .13 ha w Gołębiu obejmujące obszary torfowisk i łąk w otoczeniu jeziora Nury i Borowiec (gmina Puławy);
- użytek ekologiczny „Polesie Duże” w gm. Puławy o pow. 0.68 ha obejmujący obszar torfowiskowo-łąkowy;
- 3 użytki ekologiczne we Wronowie (gm. Końskowola) – śródleśne łąki o pow. 0.75 ha, 0.22 ha i 1.13 ha;
- użytek ekologiczny zespół łąk na pn. o wsi Wólka Kątna i Bobowiska (gm. Markuszów),;
- użytek ekologiczny - zespół podmokłych łąk na pd. od Markuszowa;
- użytek ekologiczny - zespół podmokłych łąk na pn. od lasu Borek (gm. Markuszów);
- użytek ekologiczny - strefa przybrzeżna Jeziora Duży Ług (gm. Markuszów);
- 8 użytków ekologicznych w gminie Żyrzyn o łącznej pow. 58.76 ha - obszary śródleśno - łąkowo - bagienne.

1.2.6. Stanowiska dokumentacyjne

- „Ścianka Pożaryskich” w nieczynnym kamieniołomie w Bochojnicy.

W nieczynnym już dziś kamieniołomie można zobaczyć grotty skalne, które powstały na skutek eksploatacji metodą komorową. Kamieniołom stanowi osobliwość geologiczną. Na profilu geologicznym można zobaczyć granicę między erą mezozoiczną, a kenozoiczną. W dolnej części 8-metowego odstonięcia znajdują się mezozoiczne twarde opoki kazimierskie o białej barwie, wyżej żółtawe i bardziej kruche gezy, występują też skamieniałości. Jest tu również stanowisko chronionego storczyka - obuwika pospolitego.

1.2.7. Zespoły przyrodniczo-krajobrazowe

- zespół przyrodniczo-krajobrazowy „Dolina Bystrej”.

1.2.8. Europejska Sieć Ekologiczna Natura 2000

Celem tej formy ochrony przyrody jest zabezpieczenie zagrożonych i reprezentatywnych dla regionów Wspólnoty Europejskiej siedlisk dzikiej flory i fauny. Sieć tworzą:

- specjalne obszary wytypowane do ochrony w ramach tzw. dyrektywy ptasiej z 1979 r.;
- specjalne obszary chronione wytypowane w ramach dyrektywy siedliskowej z 1972 r.

Na terenie powiatu puławskiego, jak i całego województwa lubelskiego występuje bogata awifauna, a opisane poniżej obszary stanowią jej ostoję i miejsca lęgowania. Wiele gatunków występujących na całej Lubelszczyźnie to gatunki rzadkie, którym ze względu na coraz to bardziej kurczące się tereny bezludne oraz podmokłe (melioracje) grozi wyginięcie. Znalazły się one w Polskiej Czerwonej Księdze Zwierząt.

Obszar Natura 2000 „Dolny Wieprz”

Specjalny obszar ochrony siedliskowej PLH060051, o pow. 8182.3 ha w dolnym, ujściowym odcinku Wieprza.

Ochroną objęto 8 rodzajów siedlisk:

- starorzecza,
- murawy kserotermiczne,
- ciepłolubne murawy napiaskowe,
- zalewowe, muliste brzegi rzeki,
- ziołorośla nadrzeczne,
- niżowe łąki ekstensywne,
- niżowe torfowiska zasadowe o charakterze młak, turzycowisk i mechowisk,
- łągi wierzbowe, topolowe, olszowe i jesionowe.

Na obszarze tym występuje 6 gatunków zwierząt chronionych unijnym prawem: boleń, piskorz, bóbr europejski, wydra, kumak nizinny, żółw błotny. Jest u też jedyne w Polsce stanowisko marsylii czterolistnej.

Chroniony obszar Pradoliny Wieprza oprócz wybitnych walorów krajobrazowych stanowi też ważny korytarz ekologiczny i miejsce lęgowania coraz rzadszych w Polsce ptaków wodno-błotnych.

Na opisywanym obszarze znajduje się zielony szlak turystyczny, ścieżki dydaktyczne i rowerowe, punkty widokowe, stanowiska ornitologiczne, pomniki przyrody.

Z walorami przyrodniczymi przeplatają się walory kulturowe: zabytkowe kościoły, cmentarze, synagogi, budynki mieszkalne, zabytki techniki, grodziska, zespoły dworskie i pałacowe. Są tu też miejsca noclegowe (w większości poza opisywanym obszarem subregionu).

Obszar natura 2000 – Małopolski Przełom Wisły

Specjalny obszar ochrony siedliskowej ptactwa PLB140006 o pow. 2928,6 ha obejmuje dolinę Wisły między Józefowem, a Kazimierzem Dolnym. Leży na terenie powiatu opatowskiego i sandomierskiego, a tylko niewielki fragment obszaru wchodzi w skład subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy.

W krajobrazie dominują wysokie i dzikie brzegi Wisły, łachy piaszczyste, meandry oraz lasy nadbrzeżne z wierzbą i topolą oraz łąki kośne i pastwiska. W ptasiej ostoi przełomowej doliny Wisły występuje 14 gatunków ptaków chronionych na mocy I Dyrektywy Ptasiej i Polskiej Czerwonej Księgi Zwierząt, takie jak np. rybitwa białoczelna, ostrzygojad, rybitwa rzeczna, mewa pospolita, płaskonos, zimorodek, nurogęś, rycyk. Wspomniany tu płaskonos jest ptakiem bardzo rzadkim w Polsce, najwięcej stanowisk lęgowych ma na Bagnach Biebrzańskich. Obserwuje się jego przeloty głównie korytarzami ekologicznymi np. Wisły i miejsca lęgowania. Korytarzem Wisły przelatuje też ostrzygojad, który lęguje głównie w rejonie Zatoki Gdańskiej. Jest to również ptak rzadki. Od końca lat 70. obserwowano go jedynie nad Wisłą w okolicy Męcmierza, obecnie występuje też w innych miejscach nad Biebrzą, Narwią i Bugiem.

Rycyk to ptak najliczniej występujący na Pojezierzu Łęczyńsko - Włodawskim, jest natomiast rzadkim ptakiem w pasie wyżyn, pojezierzy, gór i na Żuławach. W Polsce jest kilka tysięcy par rycyków, przeloty tych ptaków obserwuje się m.in. nad Wisłą, w rejonie Małopolskiego Przełomu.

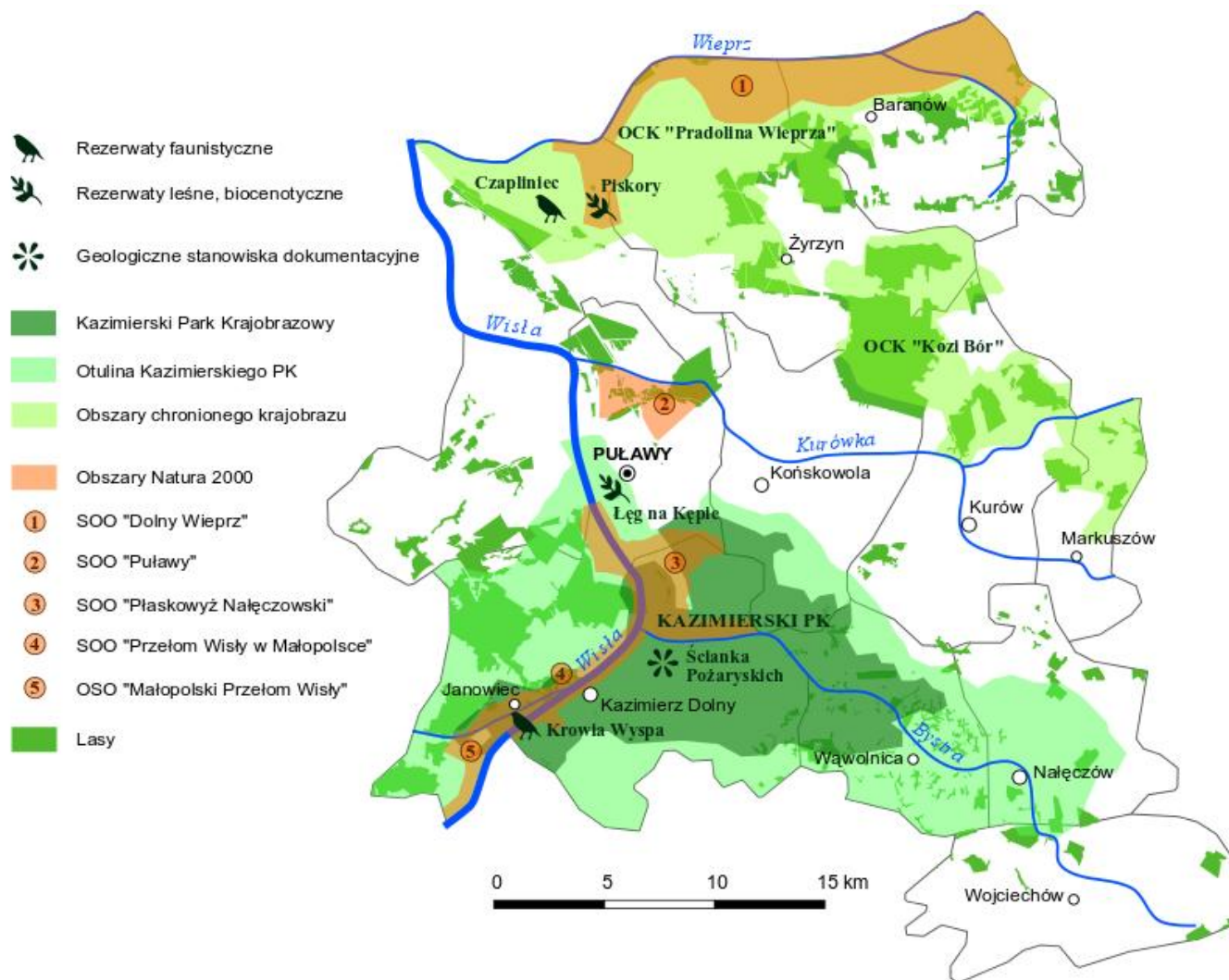
Specjalny Obszar Ochrony SOO - Ostoja siedliskowa w Małopolskim Przełomie Wisły w Sadłowicach
– wytypowany w oparciu o dyrektywę siedliskową. Obejmuje obszar starorzecza na pd. od Góry Puławskiej położony przy krawędzi doliny na północ od Sadłowic.

Obszar Specjalnej Ochrony OSO – Ostoja ptasia „Koło Gołębia”, obejmuje obszar w dolnie Wisły od Gołębia do granic administracyjnych gminy Puławy – obszar wytypowany w oparciu o dyrektywę ptasią/www.natura2000.tbop.org.pl/.

1.2.9. Inne formy chronione i interesujące z punktu widzenia ochrony dziedzictwa przyrodniczego

- Muzeum Przyrodnicze w Kazimierzu Dolnym (patrz opis rozdz. 3.1.2.2.);
- Meandry Kurówki koło Szumowa oraz dopływu Bielkowej – miejsce występowania ptactwa wodnego;
- Las Klementowicki w gminie Kurów z użytkiem ekologicznym „Torfowisko Niskie”;
- W lasach gminy Kurów (lesistość 18%) występuje 25 gatunków roślin chronionych oraz rzadkich związanych głównie z siedliskami wodnym i lasami. Ponadto miejsca te stanowią lęgowniska rzadkich ptaków jak np. zimorodek, czarny bocian, dudek oraz ptaków drapieżnych jak krogulec, pustułka, myszołów, jastrząb, sowy. Gniazduje tu bocian biały, a na obszarach rolniczych z zadrzewieniami śródpolnymi żyją bażanty i przepiórki;
- Stawy rybne w Olesinie (w dolnie Kurówki) spotkać można łabędzia niemego i perkoza. Stawy (z groblami) otaczają drobne zadrzewienia i zakrzewienia, będące ostoją ptactwa i stanowiące miejsca o dużej bioróżnorodności;
- Wąwolnicki Park Agroekologiczny na Płaskowyżu Nałęczowskim w południowej części gminy Kurów;
- Chroniona zlewnia rzeki Bystrej;
- Stefa ochronna uzdrowiska Nałęczów.

Mapa 2. Formy ochrony przyrody na obszarze subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy

2. Raport z inwentaryzacji dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy

2.1. Dziedzictwo kulturowe

Gminy subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy posiadają liczne zabytki (szczegółowe zestawienie prezentuje tabela 1):

- **prehistoryczne** (zgromadzone w ekspozycjach archeologicznych muzeów) i **historyczne** z różnych okresów:
  - średniowieczne (ruiny zamków, murów obronnych, wież strażniczych),
  - renesansowe (liczne kamienice i kościoły, z bogatym wnętrzem powstałym głównie w dobie kontrreformacji),
- budowle rezydencjonalne i zespoły pałacowo parkowe polskich magnatów jak Czartoryscy, Lubomirscy, Firlejowie, Potoccy, i in.,
- domy, wille i pracownie wybitnych polskich pisarzy, np. Stefana Żeromskiego,
- zabytki architektury sakralnej (w stylu renesansu lubelskiego, neogotyku nadwiślańskiego, obiekty drewniane),
- przemysłowe zabytki wiejskie (młyny, wiatraki, kuźnie, spichrze) i miejskiej (spichrze i spichlerze), zabytki infrastruktury miejskiej (wieże ciśnień, elektrownie, wodociągi),
- dwory murowane i drewniane, zespoły dworsko-parkowe,
- zabytki kolejowe (Kolei Nadwiślańskiej i Nadwiślańskiej Kolei Wąskotorowej).

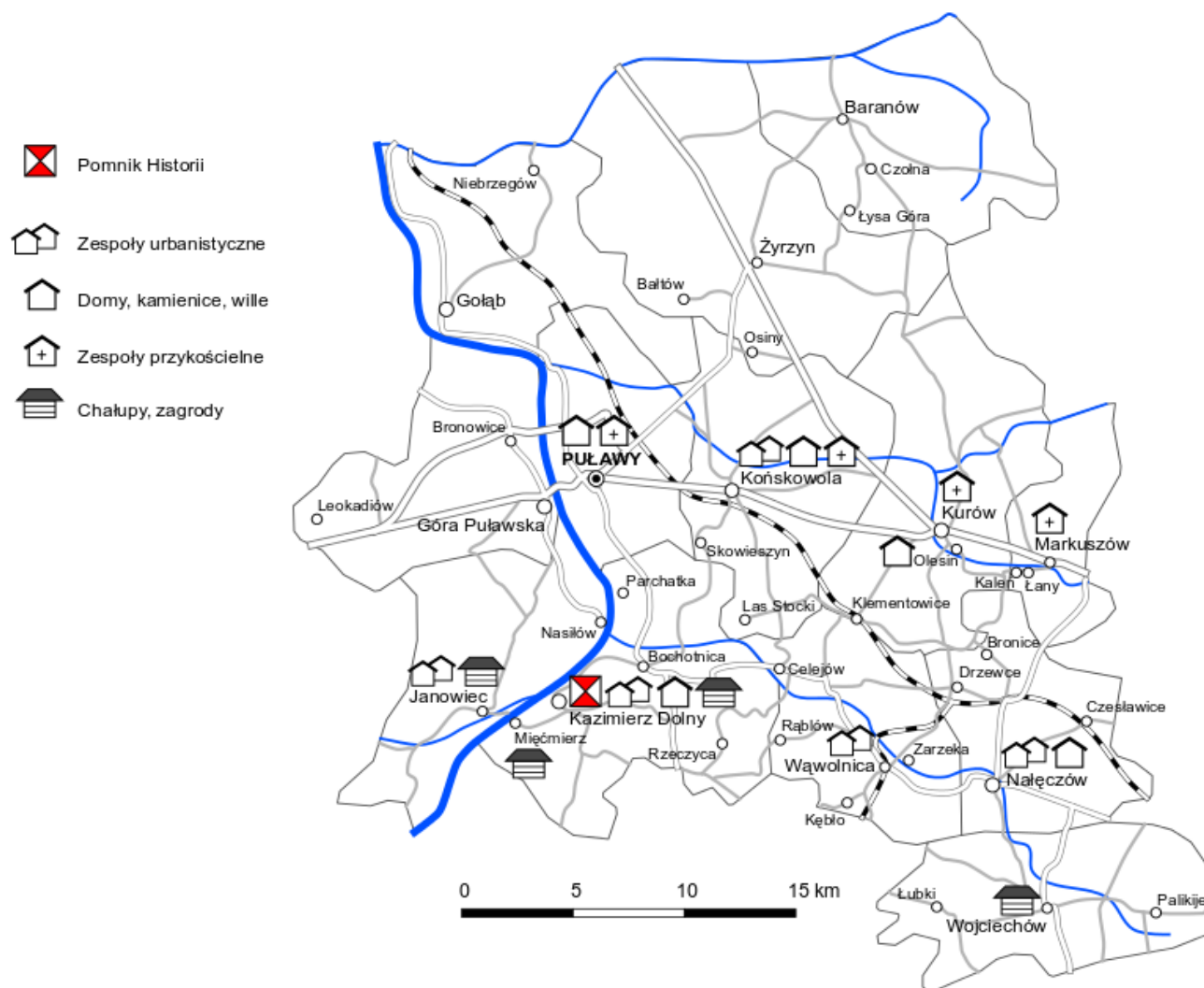
Tabela 1. Zestawienie obiektów zabytkowych subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy

Rodzaj zabytku	Liczba obiektów
Zespoły urbanistyczne, zabytkowe zespoły miejskie	4
Kościóły i klasztory, w tym: <ul style="list-style-type: none"> — kościoły — Klasztory	24 23 1
Dzwonnice	10
Plebanie i inne obiekty przykościelne jak organistówki i wikarówki	11
Cmentarze i kostnice, w tym: <ul style="list-style-type: none"> — przykościelne, parafialne, komunalne — żydowskie — ewangeliczne — prawosławne — wojskowe mogiły	27 13 6 2 1 3

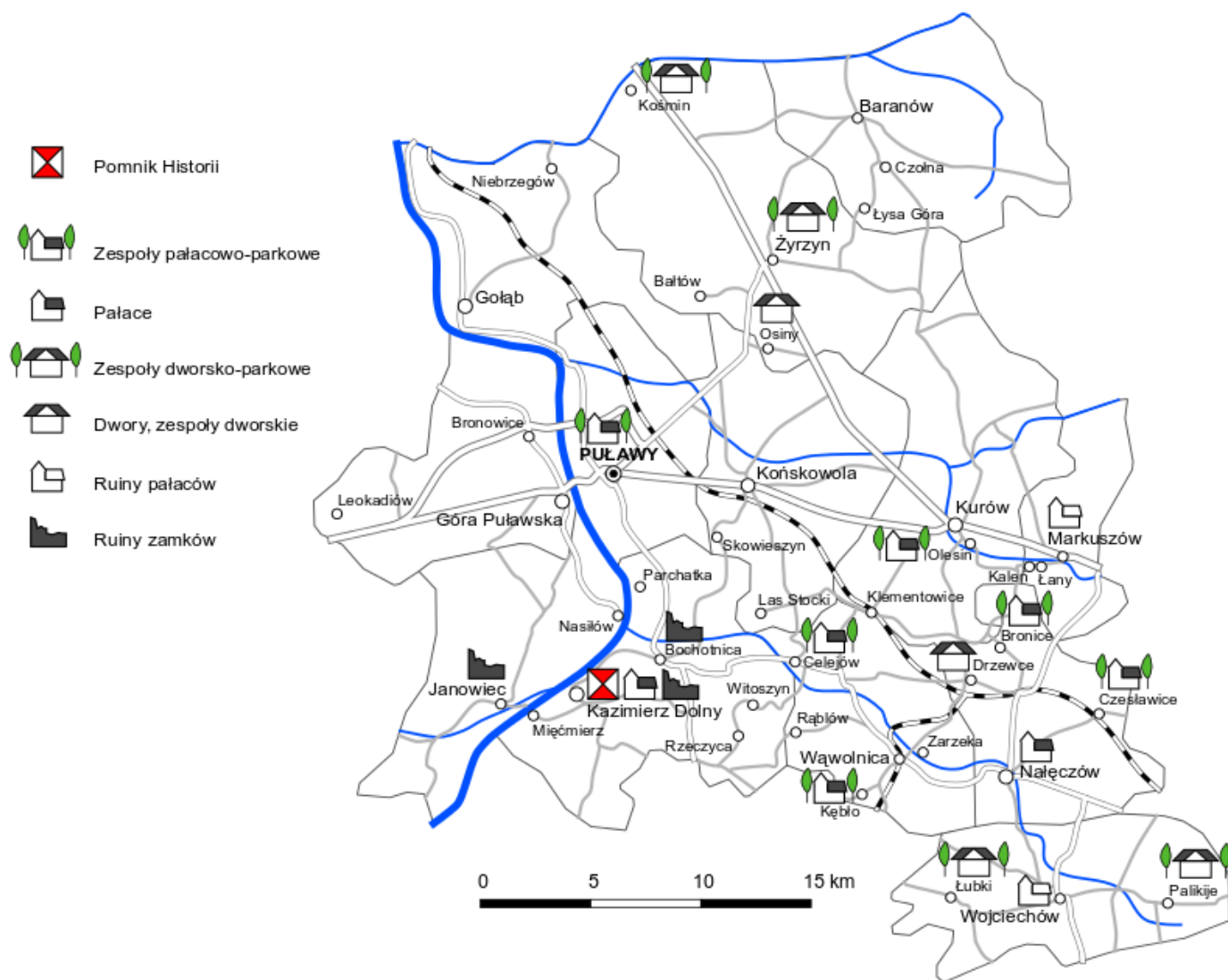
— kostnice	2
Ruiny zamków i pałaców, w tym:	5
— zamków	3
— pałaców	2
Fragmenty murów obronnych, wałów, fos, wież strażniczych	5
Zespoły rezydencjonalno-parkowe i pałacowo-parkowe, w tym:	7
— zespoły rezydencjonalno-parkowe	1
— zespoły pałacowo-parkowe	6
Budowle parkowe	20
Parki dworskie, pałacowe, uzdrowskie	9
Dworki, dwory, zespoły dworskie	13
Kamienice	12
Wille, zespoły willowe	38
Domy i budynki mieszkalne	62
Budynki mieszkalno-usługowe i niemieszkalne	14
Synagogi, jatki żydowskie	2
Ruiny obiektów przemysłowych	3
Szkoły	4
Szpitala	3
Spichrze, spichlerze, magazyny zbożowe	12
Budowle infrastruktury miejskiej	4
Stocznia rzeczna	1
Budynki gospodarcze, oficyny, piwnice	2
Studnie miejskie	4
Łaźnie miejskie	1
Zabytki uzdrowskie	3
Pomniki	11
Zabytki kolejowe	36
Most drogowy	1
Skanseny	2
Chałupy, zagrody	8
Stajnie, wozownie, stodoły, obory, lamusy	11
Wiejskie obiekty przemysłowe: kuźnie, wiatraki, młyny, warsztaty rzemieślnicze	11
Kaplice, kapliczki, figurki i krzyże przydrożne	21
Inne (ogrodzenia cmentarzy i kościołów wraz z bramkami, ogrodzenia parkowe i willowe, aleje, zielen parkowa i ogrodowa wokół posesji willowych i dworów)	35
Ogółem	436

Źródło: opracowanie własne na podstawie inwentaryzacji zabytków w rozdz. 1.1. dokonanej na podstawie następujących źródeł: Lokalna Strategia Rozwoju LGD Zielony Pierścień, 2009, oraz Rejestr Zabytków Województwa Lubelskiego (stan na 15.06.2010 r.) – Dz. Urzędowy Woj. Lubelskiego Nr 84/2010, poz. 1552.

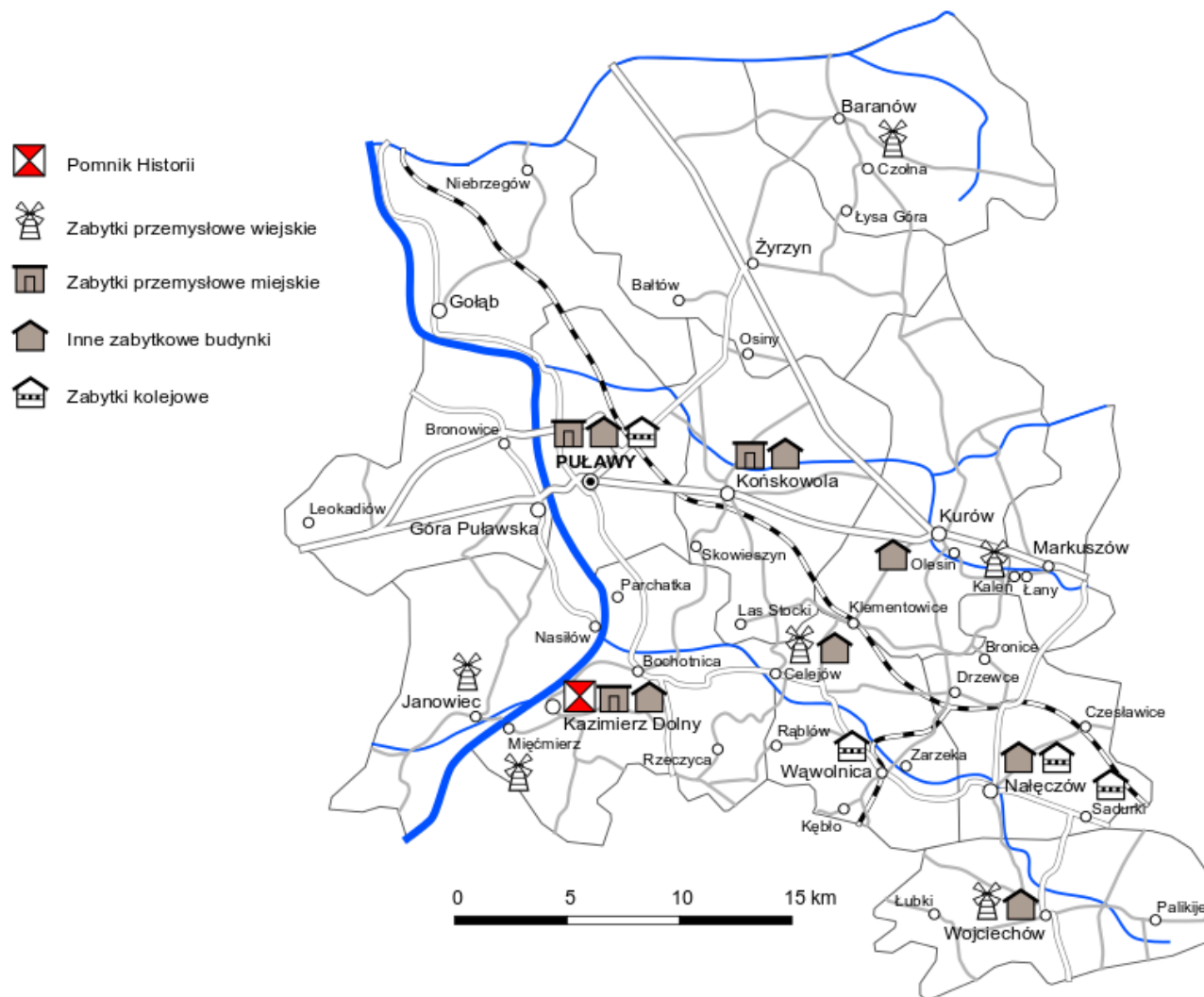
Mapa 3. Rozmieszczenie wybranych obiektów zabytkowych na obszarze subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy

Mapa 4. Rozmieszczenie wybranych obiektów zabytkowych na obszarze subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy

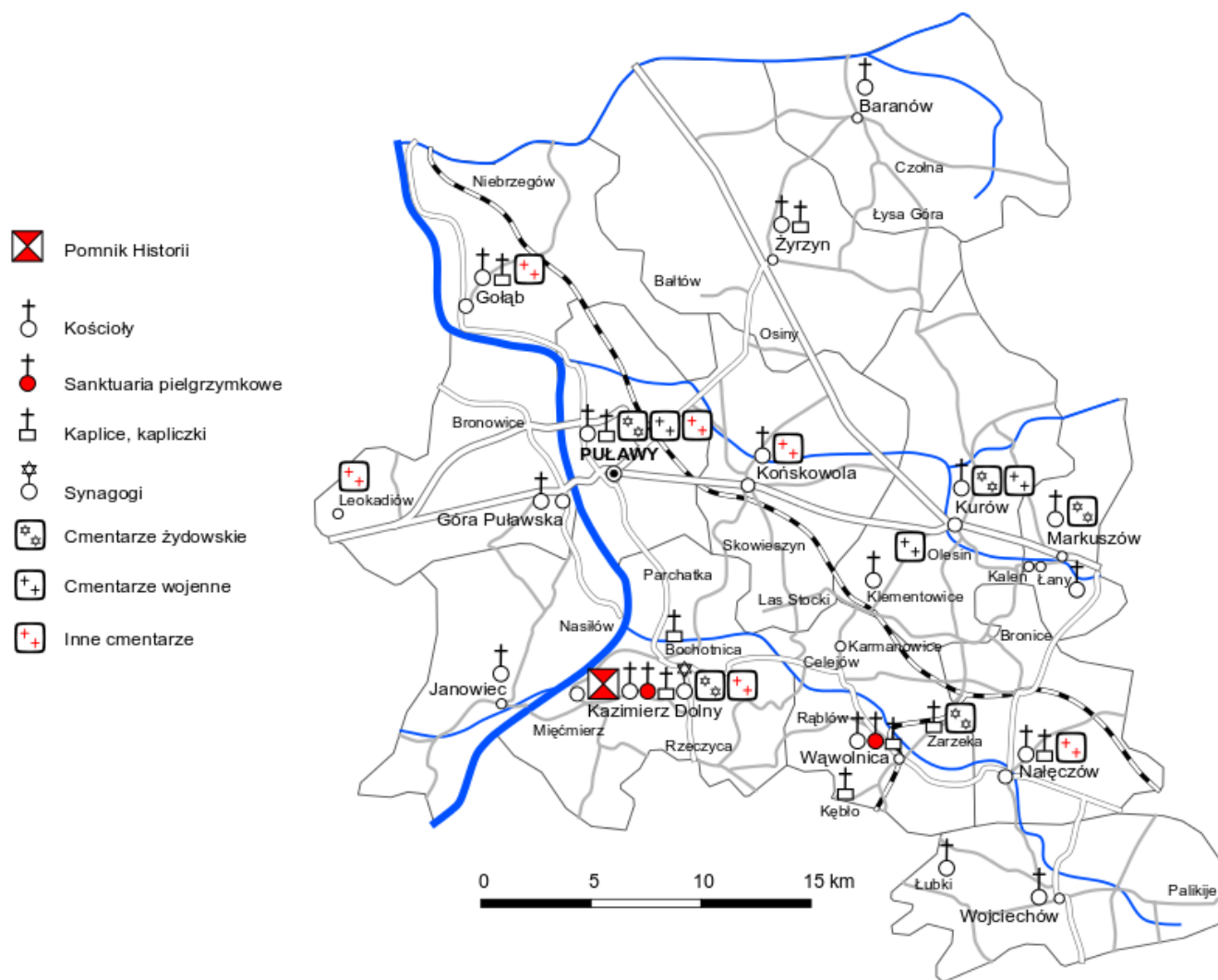

Mapa 5. Rozmieszczenie wybranych obiektów zabytkowych na obszarze subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy

Mapa 6. Rozmieszczenie wybranych obiektów zabytkowych na obszarze subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy

Mapa 7. Rozmieszczenie wybranych obiektów zabytkowych na obszarze subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy

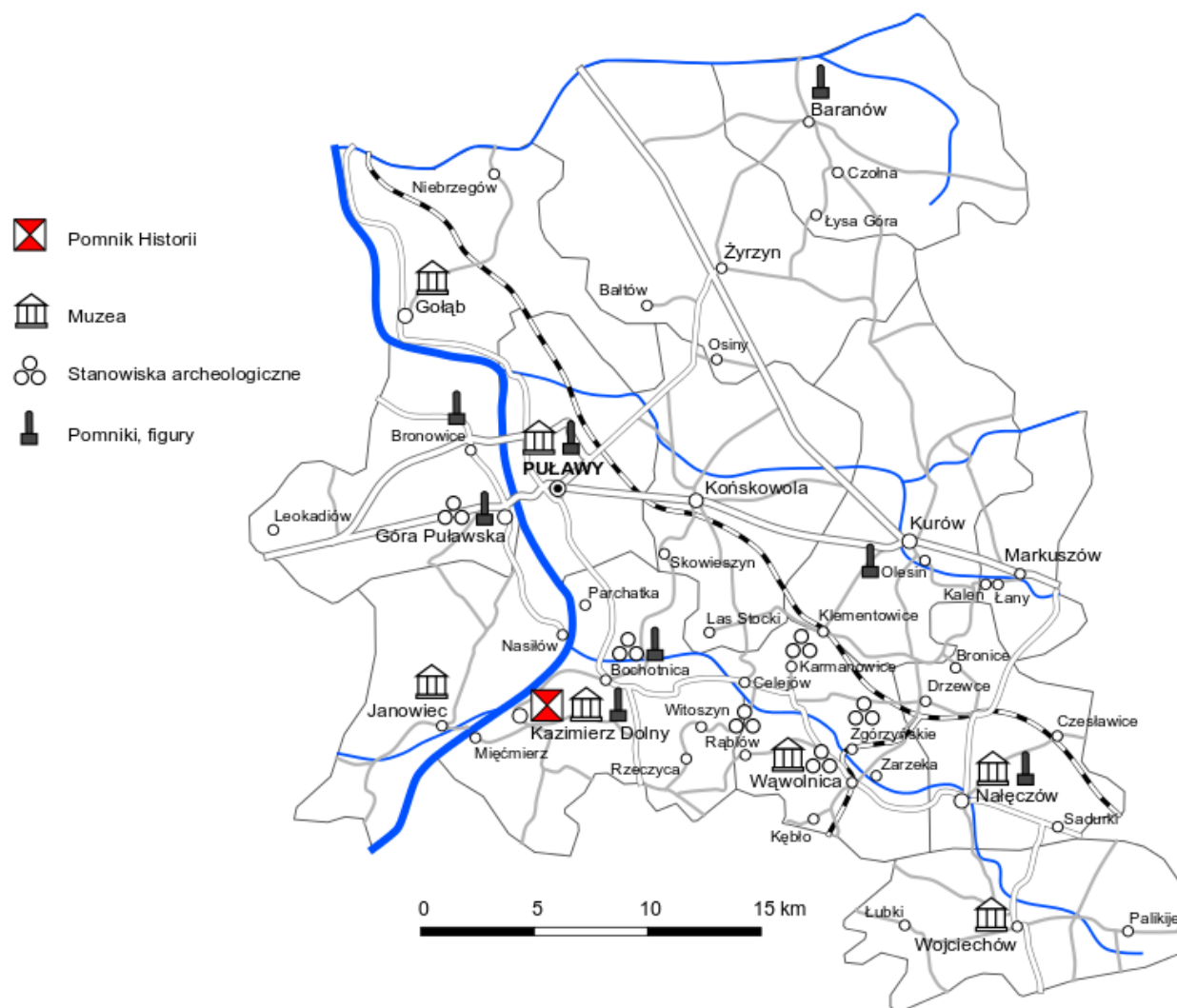

Tabela 2. Wykaz zabytków w poszczególnych gminach

Gmina/miejscowość	Liczba obiektów zabytkowych
Gmina Kazimierz Dolny	118
Kazimierz Dolny	104
Bochoznica	5
Męćmierz	6
Góry Pierwsze	1
Doły-Wylągi	2
Miasto i Gmina Puławy	127
Puławy	117
Gołęb	4
Góra Puławska	2
Bronowice	3
Leokadiów	1
Gmina Nałęczów	93
Nałęczów	81
Antopol	1
Bronice	4
Czesławice	5
Drzewce	1
Sadurki	1
Gmina Janowiec	9
Janowiec	9
Gmina Wąwolnica ogółem	13
Wąwolnica	6
Celejów	5
Kębn	1
Zarzeka	1
Gmina Końskowola	18
Końskowola	18
Gmina Kurów	12
Kurów	7
Olesin	4
Klementowice	1
Gmina Markuszów	14
Markuszów	11
łany	1
Kaleń	1
Olempion	1
Gmina Baranów	7
Baranów	6
Czołna	1
Gmina Żyrzyn	8
Żyrzyn	5

Kośmin	2
Osiny	1
Gmina Wojciechów	17
Wojciechów	9
Wojciechów Kolonia V	6
Łubki	1
Palikije I	1
Subregion ogółem	436

Źródło: opracowanie własne na podstawie inwentaryzacji zabytków w rozdz. 1.1. dokonanej na podstawie następujących źródeł: Lokalna Strategia Rozwoju LGD Zielony Pierścień, 2009, oraz Rejestr Zabytków Województwa Lubelskiego (stan na 15.06.2010 r.) – Dz. Urzędowy Woj. Lubelskiego Nr 84/2010, poz. 1552.

2.2. Dziedzictwo przyrodnicze

Dziedzictwo przyrodnicze subregionu prezentują liczne obszary chronione ważne dla ochrony przyrody tak w Polsce, jak i w Europie (korytarze ekologiczne z miejscami przelotu i lęgowania rzadkich gatunków ptaków). Obszary chronione stanowią też przyrodnicze podstawy rozwoju turystyki i rekreacji, zwłaszcza wszelkich form turystyki zrównoważonej, w tym ekoturystyki.

Tabela 3. Formy ochrony przyrody subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy

Wyszczególnienie form ochronnych	Liczba obiektów
Parki krajobrazowe	1
Rezerваты przyrody	4
Obszary chronionego krajobrazu	2
Pomniki przyrody	54
Użytki ekologiczne	23
Stanowiska dokumentacyjne	1
Zespoły przyrodniczo-krajobrazowe	1
Obszary Natura 2000	2
Specjalne obszary ochrony SSO	1
Specjalne obszary ochrony OSO	1
Inne obszary i obiekty przyrodnicze podlegające specjalnym formom	7
Ogółem	97

Źródło: opracowanie własne na podstawie inwentaryzacji w rozdz. 1.2. dokonanej na podstawie: Turystyka w województwie lubelskim w 2010 r., Urząd Statystyczny w Lublinie, Lublin 2011.

3. Diagnoza stanu turystyki w subregionie Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy

Potencjał kulturowy subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy tworzą:

- **walory antropogeniczne**, na które składają się:
  - wszelkiego rodzaju miejsca historyczne i obiekty zabytkowe,
  - muzea ze zbiorami szczególnie ważnymi z punktu widzenia dziedzictwa historycznego, kultury materialnej i duchowej mieszkańców regionu,
  - wydarzenia i imprezy kulturalne,
  - tradycje, obyczajowość, folklor, kulinaria,
- **walory przyrodnicze**, często o unikatowym charakterze, objęte różnorodnymi formami ochrony,
- **walory wynikające z funkcji rolniczej i leśnej**, związane z ekstensywnym, małoobszarowym rolnictwem, często o charakterze ekologicznym oraz funkcjami ochronnymi, gospodarczymi i krajobrazowymi lasów i śródleśnych torfowisk,
- **walory infrastruktury turystycznej**:
  - urozmaicone szlaki turystyczne,
  - liczne obiekty noclegowe, o różnym standardzie i cenie, często bardzo oryginalne i mogące tym samym zaspokoić oczekiwania najbardziej wybrednych turystów (od luksusowych hoteli z obiektami SPA, po kameralne apartamenty czy gospodarstwa agroturystyczne z ciekawą infrastrukturą rekreacyjną i oferta programową),
  - różne obiekty sportowo-rekreacyjne.

3.1. Atrakcyjność turystyczna

3.1.1. Historia subregionu jako walor turystyczny

Dziedzictwo kulturowe, obfitujące w całą gamę różnorodnych zabytków, powiązane jest ściśle z historią obszaru, a ta jest tu szczególnie ciekawa i sięga, co dokumentują liczne wykopaliska archeologiczne, późnego paleolitu.

Obszar dzisiejszego powiatu Puławskiego zasiedlony był ok. 30 tys. lat p.n.e. Myśliwi polujący na mamuty i niedźwiedzie budowali schrony. Ślady takich obozów myśliwych znaleziono w Górze Puławskiej koło Puław (jeden z trzech takich obszarów w Polsce). Myśliwi ci oprócz oszczepów wyrabiali narzędzia z krzemieni, kości i rogów. Obóz koło Puław odnaleziony został pod 9 metrową warstwą żwiru i iłu i składał się z 4 owalnych jurt. Jurty budowane z żerdzi oświetlane i ogrzewane były przez ogniska palące się wewnątrz. Z neolitu pochodzą nietrwałe osady w dolinach rzek Wisły i Wieprza oraz na lessowych wierzchołkach Płaskowyżu Nałęczowskiego w Lesie Stockim i Okalu. Osady neolityczne dość dobrze zachowane znaleziono w Wąwolnicy (Wzgórze Kościelne), Lesie Stockim, Celejowie. Z późniejszego okresu są tu grodziska (VII – VIII w.) m.in. Poniatówka, Bochothnica, Łopatki, Klementowice, Stok /Archeologiczne odkrycia...2000, Gruba J., 1976, Słownik geograficzno-krajoznawczy...1983/.

Na średniowiecze przypada powstawanie i rozwój ogromnej ilości osiedli, położonych na ważnych europejskich szlakach handlowych:

- z Rusi do Torunia (przy nim rozwijały się jako miejscowości handlowe takie osady jak Kazimierz Dolny, Wąwolnica, Janowiec (ówczesna Serokomla) czy Bochothnica;
- z Podlasia na Mazowsze przez Lublin, Kurów, Baranów (przy szlaku tym rozwijał się nie tylko handel, ale i rzemiosło, a także rolnictwo),
- z Krakowa na Litwę.

Za czasów Kazimierza Wielkiego rodzina Firlejów wzniosła w Bochothnicy na wzniesieniu nad Wisłą zamek. W XVI i XVII w. rozwijały się miasta nad Wisłą związane ze spławianiem towarów rzeką i przybywaniem do nich ludzi trudniących się handlem. Spławianie zboża do Gdańska przyczyniło się do świetności Kazimierza Dolnego, któremu nazwę nadano na cześć założyciela Kazimierza Sprawiedliwego.

Okolice Kazimierza Dolnego odegrały ważną rolę w dziejach Polski zwłaszcza w okresie Renesansu oraz na przełomie XVIII i XIX w., o czym świadczą liczne zabytki, m. in. największe na Lubelszczyźnie skupisko obiektów sakralnych wybudowanych w stylu renesansu lubelskiego oraz okazałe rezydencje magnackie. Rody Czartoryskich, Lubomirskich, Firlejów, Przybyłów, Górskich na trwałe wpisały się w historię tego obszaru. Przed rozbiorami obszary te należały do Małopolski, po III rozbiorze do Austrii tzw. Nowa Galicja, potem do Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego. To właśnie w okresie rozbiorów działalność kulturalna i gromadzenie pamiątek narodowych przez Czartoryskich podniosło obszar okolic Puław do rangi najważniejszego ośrodka kulturalno-politycznego kraju /Gawerski H., Marszałek J., Szczepanik T., Wójcikowski W., 1979; Słownik geograficzno-krajoznawczy...1983, Smaki ziemi puławskiej...2009, Turski H., Wyszowski M., 2006/.

Obszar subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy znany jest także z bitew i potyczek okresu powstań narodowych – listopadowego, a przed wszystkim styczniowego, co upamiętniają mogiły, krzyże i pomniki, np. w Baranowie.

Od XV w. w Kazimierzu Dolnym, a od XVI w. w Markuszowie i Kurowie, później w innych miejscowościach żyli Żydzi. Pod koniec XIX wieku odsetek ludności żydowskiej w niektórych miejscowościach sięgał 70%. Na całej Lubelszczyźnie było kilka ośrodków chasydyzmu (na opisywanym obszarze w Puławach). Narodowości żydowskiej byli m.in. niektórzy malarze i pisarze kazimierscy.

W okresie okupacji obszary te były ze szczególnym okrucieństwem pacyfikowane przez hitlerowców, którym przeciwstawiało się polskie Podziemie. Akcje partyzantów skierowane były głównie przeciwko taborowi kolejowemu, zaopatrującemu front wschodni. Tragiczną historię czasów II wojny światowej upamiętniają dziś liczne pomniki i mogiły, np. w Bochofnicy /Gawerski H., Marszałek J., Szczepanik T., Wójcikowski W., 1979; Słownik geograficzno-krajoznawczy...1983, Turski H., Wyszkowski M., 2006/.

Na obszarze subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy zachowało się sporo obiektów wiejskiej architektury (region lubelsko-nadwiślański jeden z czterech głównych regionów architektonicznych budownictwa wiejskiego Lubelszczyzny). Charakterystyczne dla tego regionu są wąsko frontowe chałupy z podcieniami szczytowymi. Z wiejskich obiektów spotkać tu można również stodoły i spichrze oraz obiekty przemysłowe jak wiatraki i młyny. Na uwagę zasługują tradycyjne rzemiosła jak tkactwo, garncarstwo, kowalstwo, plecionkarstwo i in. opisane poniżej, jak również folklor, a przede wszystkim kulinaria /Audyt turystyczny województwa lubelskiego, 2008; Dzikowska E., 2009, Smaki ziemi puławskiej...2009/.

Powiat puławski jest kolebką muzealnictwa, a to dzięki księżnej Izabeli Czartoryskiej, która założyła pierwsze w Polsce muzeum w 1801 r. Na frontonie Świątyni Sybili widnieje hasło „Przeszłość – Przyszłość”. Księżna w ten oto sposób zwróciła uwagę potomnym na znaczenie dziedzictwa kulturowego i pamiątek historycznych /Turski H., Wyszkowski M., 2006, Strategia rozwoju powiatu puławskiego...2008, Słownik geograficzno-krajoznawczy Polski, 1983/.

3.1.2. Dziedzictwo kulturowe

3.1.2.1. Zabytkowe miejscowości subregionu

Prehistoryczne osadnictwo na terenie powiatu puławskiego pozostawiło po sobie liczne grodziska i kurhany, m.in. w miejscowościach takich jak: Góra Puławska, Klementowice, Karmanowice, Bochofnica, okolice Bronic i Nałęczowa, Antopol, Stok. Liczne, prowadzone tu wykopaliska zaowocowały publikacjami naukowymi oraz organizacją wystaw i wzbogaceniem ekspozycji archeologicznej m.in. w Muzeum Regionalnym w Puławach.

Obiekty dziedzictwa kulturowego występują na całym obszarze subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy, jednak koncentrują się przede wszystkim w 3 jego głównych miejscowościach: Kazimierzu Dolnym, Puławach⁸ i Nałęczowie.

⁸ Miasto Puławy nie wchodzi co prawda w skład LGD „Zielony Pierścień”, ale jak już wspomniano wcześniej jest jednym z trzech wierzchołków turystycznego trójkąta: Kazimierz Dolny - Puławy – Nałęczów, miastem o bogatej gamie zabytków, dobrze rozwiniętej bazie noclegowej i dużym ruchu turystycznym. Dodatkowo jest inicjatorem różnorodnych form turystyki ornitologicznej, najbardziej pożądanej formy turystyki zrównoważonej w subregionie. Duża liczba placówek naukowych stwarza ważne zaplecze dla rozwoju turystyki ekologicznej (zrównoważonej) a zwłaszcza programów turystycznych (w tym ornitologicznych).

Kazimierz Dolny

Malownicze położenie na prawym brzegu Wisły w zachodniej części Płaskowyżu Nałęczowskiego, sięgająca XI wieku historia osadnictwa, liczne zabytki architektury powodują, że miasto pełni funkcje turystyczną i letniskową od końca XIX wieku. Zarządzeniem Prezydenta RP z 1994 r. Kazimierz Dolny uznany został za „Pomnik historii”.

Budowę zamku kazimierskiego przypisuje się Kazimierzowi Wielkiemu. Prawa miejskie Kazimierz uzyskał w XIV wieku i swój średniowieczny rozwój zawdzięczał handlowi, głównie zbożem, które Wisłą spławiano do Gdańska. Świetność Kazimierza Dolnego przypada na XVI i XVII w., wybudowano tu wówczas kilkadziesiąt murowanych spichrzów na zboże, rozwijało się browarnictwo i handel piwem. Najazd Szwedów przyczynił się do upadku miasta, podupadło też w czasie zaborów, tak, że w XIX wieku większość spichrzów była w ruinie.

W 1877 r. oddano do użytku Kolej Nadwiślańską (Warszawa – Puławy – Lublin), która z jednej strony przyczyniła się do ostatecznego upadku tradycyjnego handlu zbożem z wykorzystaniem Wisły, z drugiej strony jednak przyczyniła się do rozwoju drugiej, ważnej do dziś funkcji miasta – funkcji turystycznej. W okresie międzywojennym słynne stały się plenery malarskie, na które licznie przyjeżdżali artyści malarze. Po II wojnie światowej Kazimierz stał się nawet znanym ośrodkiem zajęć plenerowych studentów ASP.

Współczesny Kazimierz jest miejscowością typowo turystyczną, o dobrze wykształconej i silnie zróżnicowanej bazie noclegowej (patrz rozdz. 3.3.1) i gastronomicznej, licznych i różnorodnych obiektach sportowo-rekreacyjnych. Jest przede wszystkim jednak unikatowym przykładem harmonijnego wkomponowania obszaru zurbanizowanego w nadwiślański krajobraz. I ten właśnie aspekt przyciąga tu wciąż artystów czy to malarzy, czy pisarzy i poetów, wreszcie turystów, którzy spragnieni są doznań estetycznych.

W zabytkowym zespole Kazimierza Dolnego znajdują się ruiny zamku Kazimierza Wielkiego z gotycką wieżą strażniczą malowniczo położone na stromym wzgórzu nad Wisłą, kościoły, renesansowe kamienice w rynku i staromiejskich uliczkach, (np. kamienice Przybyłów – Pod Św. Krzysztofem i Pod Św. Mikołajem, kamienica Gdańska, kamienica Biała, kamienica Celejowska). Wyjątkową atrakcją miasta są spichrze i spichlerze, będące pozostałością po czasach kiedy to Wisłą spławiano zboże do Gdańska. Są też zabytki kultury żydowskiej jak synagoga, jatki, kirkut. Niewątpliwego uroku dodają Kazimierzowi liczne wille, stare drewniane domy i zagrody, a przede wszystkim - studnie miejskie.

Do atrakcji należy również „Król kundli” – wybudowany w 2000 r. pierwszy w Polsce pomnik psa (rzeźbiarz Bogdan Markowski upamiętnił miejscowego kundla – Hultaja). Kundelek z brązu siedzi na palecie malarskiej i spogląda w stronę kawiarni, w której najczęściej przebywają artyści. Stał się on obok studni i kogutów z ciasta symbolem Kazimierza.

Niewątpliwym walorem kulturowym jest sama historia rozwoju funkcji kulturalnej i turystycznej miasta. Ona to obok walorów położenia na nadwiślańskiej skarpie, bogactwa zabytków jest magnesem przyciągającym turystów, wielu z nich to zresztą artyści.

Wybitne walory krajobrazowo-architektoniczne Kazimierza Dolnego przyciągały turystów – malarzy i rysowników od końca XVIII w. Bywali tu m.in.

- Zygmunt Vogel – malarz królewski Stanisława Augusta (kilka akwarel);
- graficy i malarze: Barbara Czernof, Adam Lerue, Wojciech Gerson, Elviro Andrioli, Józef Brandt;
- Władysław Ślewiński, który zorganizował pierwszy plener malarski.

Jednak dopiero w okresie międzywojennym nastąpił prawdziwy boom turystyczny (artystyczny) w Kazimierzu. Regularne plenery artystyczne organizował tu od 1923 r. profesor warszawskiej Szkoły Sztuk Pięknych Tadeusz Pruszkowski, powstało „Bractwo św. Łukasza” z Antonim Michalakiem i Janem Zamoyskim. W 1925 r. jako pierwszy osiedlił się tu malarz Jan Karmański, potem Tadeusz Pruszkowski i Antoni Michalak. W późniejszym okresie (aż po dzień dzisiejszy) artystów w Kazimierzu już tylko przybywało. Tworzyli tu m.in. Zenon Kononowicz, Władysław Flipiak, Stanisław Jan Łazorek i in. Przez cały okres powojenny odbywały się liczne plenery malarskie: artystów i studentów krakowskiej ASP. Dziś działa tu „Kazimierska Konfraternia Sztuki” (powołana w 2000 r.) zrzeszająca kilkudziesięciu artystów zamieszkujących miasto, bądź z nim związanych. Artystyczną kolonię kazimierską porównuje się dziś często do kolonii malarskich Francji czy Włoch.

Kazimierz stał się miejscem twórczości pisarki Marii Kuncewiczowej, bywał tu też fotografik Edward Hartwig /Dzikowska E., 2009; Gawerski H., Marszałek J., Szczepanik T., Wójcikowski W., 1979; Harasimiuk M., 1986; Piasecki K., 1989; Polska niezwykła...2009; Polska, przewodnik ilustrowany... 2009; Słownik geograficzno-krajoznawczy Polski, 1983; Turski H., Wyszowski M., 2006, www.kazimierskipark.pl/ /.

Miasta partnerskie Kazimierza to: Staufen i Steglitz-Zehlendorf w Niemczech i Hortobágy na Węgrzech.⁹

Nałęczów

Nałęczów położony jest na Płaskowyżu Nałęczowskim nad rzeką Bystrą. Nazwa miasta pochodzi od herbu Nałęcz rodziny Małachowskich, która była jego właścicielem od II poł. XVIII wieku.

Odkrycie wód mineralnych w XVIII w. (m.in. szczawy żelaziste, słabo zmineralizowane), mikroklimat i złoża borowiny przyczyniły się do rozwoju funkcji uzdrowskiej na początku XIX wieku.

Analizy chemicznej wód nałęczowskich dokonano w 1817 r., a walory lecznicze wód zaczęli wykorzystywać trzej lekarze: Fortunat Nowicki, Wacław Lasocki i Konrad Chmielewski. Zmodernizowali oni uzdrowisko za pieniądze ówczesnego właściciela miasta Michała Górskiego. To właśnie wówczas uzdrowisko nabrało dzisiejszego kształtu „miasta w ogrodzie”. Walory tutejszego mikroklimatu korzystnie oddziałyującego na układ krążenia przyciągały tu od samego początku licznych kuracjuszy, często podobnie jak w przypadku Kazimierza rekrutujących się ze znamienitej inteligencji twórczej. Bywali tu Stefan Żeromski, Bolesław Prus, Henryk Sienkiewicz.

Na początku XX wieku powstały tu ważne inicjatywy oświatowe:

- Uniwersytet Ludowy (1905-07),
- Lubelskie Stowarzyszenie dla Szerzenia Oświaty „Światło” (1906-14).

W okresie okupacji hitlerowskiej w pobliskich wsiach (Strzelce, Antopol) były obozy jeńców radzieckich i obóz pracy, w którym w latach 1941 – 1943 hitlerowcy zamordowali ok. 200 więźniów. W okolicy rozwijał się silny ruch partyzancki.

Miasto Nałęczów otrzymało prawa miejskie w 1963 r., ale wieś status uzdrowiska posiada od 11 lutego 1878 r. Po II wojnie uzdrowisko należało do Skarbu Państwa. W 2001 r. Zakład Lecznicy

⁹ W dalszej części opracowania podano przykład funkcjonowania turystyki w Hortobágy, znanej węgierskiej miejscowości położonej na skraju puszczy – unikatowego w skali europejskiej stepowego parku narodowego, w którym od lat tworzone są atrakcyjne produkty turystyczne, przyciągające turystów z wielu krajów świata.

„Uzdrowisko Nałęczów” S.A. został sprywatyzowany przez sprzedaż 85% akcji firmie East Springs International NV z Amsterdamu.

Współczesne uzdrowisko kieruje swe usługi nie tylko do osób ze schorzeniami kardiologicznymi, ale również do osób zainteresowanych odnową biologiczną, którą zapewnia m.in. zawodniczkom drużyny piłkarek ręcznych SPR Lublin. Posiada sanatoria, pijalnię wód mineralnych, szpital uzdrowiskowy i nowoczesny szpital kardiologiczny. Dwa sanatoria przystosowane są dla osób niepełnosprawnych. Jest też w Nałęczowie kilka niepublicznych placówek medycznych i prywatnych klinik.

Główną formą turystyki w Nałęczowie jest oczywiście **turystyka uzdrowiskowa** – w „Uzdrowisku Nałęczów” S.A. – leczy się schorzenia układu krążenia, układu ruchu, regeneruje siły fizyczne i psychiczne w stanach wyczerpania poprzez stosowanie kąpeli oraz licznych zabiegów przyrodoleczniczych. Uzdrowisko posiada wysokiej klasy urządzenia do diagnostyki i rehabilitacji kardiologicznej. Obiekty uzdrowiskowe otoczone zielenią parku zdrojowego sprzyjają regeneracji sił witalnych.

Obecnie leczenie uzdrowiskowe przebiega w oparciu o:

- pobyty uzdrowiskowe refundowane przez NFZ,
- pakiety pobytowe płatne,
- turnusy rehabilitacyjne w Sanatorium „Fortuna” dofinansowywane przez Powiatowe Centra Pomocy Rodzinie ze środków Państwowego Funduszu Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych.

Współczesne centrum Nałęczowa położone jest w rozległym parku, w którym są też skoncentrowane zabytkowe obiekty XIX-wiecznego uzdrowiska. Jest miastem – ogrodem, co czyni go bardzo atrakcyjnym dla kuracjuszy, wywodzących się bardzo często z silnie zurbanizowanych miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych. Stylowe wille, przeważnie zabytkowe (patrz rozdz. 1.1.), będące miejscem recepcji turystycznej znajdują się na obrzeżach uzdrowiskowego parku przy ul. Armatnia Góra i Lipowa.

Taki układ urbanistyczny uzdrowiska sprzyja spacerom zdrowotnym kuracjuszy, które to zalecane są przy schorzeniach kardiologicznych i schorzeniach układu ruchu, a turystom zwiedzającym miasto umożliwia, zarówno zaspokojenie potrzeb poznawczych, jak i wypoczynek wśród zieleni.

Miasta partnerskie Nałęczowa to: Berlin Steglitz Zehlendorf, Nyiracsad, Trenczyńskie Cieplice, Longueau, Siergiejewka¹⁰ /Audyt turystyczny województwa lubelskiego, 2008; Hity turystyczne Krainy Lessowych Wąwozów, 2007; Słownik geograficzno-krajoznawczy Polski, Turski H., Wyszowski M., 2006; Turystyka w województwie lubelskim, 2011; 1983; www.uzdrowisko-naleczo.com.pl.

Puławy

Puławy to znany w Polsce duży ośrodek przemysłowy. Ze względu na zabytki i atrakcyjne położenie oraz dobrą dostępność komunikacyjną Puławy stały się od kilkadziesiąt lat miejscem często odwiedzanym przez turystów, zarówno indywidualnych, jak i zorganizowanych (np. wycieczki szkolne, wycieczki organizowane przez biura podróży, pobyty o charakterze biznesowym i motywacyjnym). I choć turystyka jest tu funkcją drugorzędną, gdyż wiodącą jest funkcja przemysłowa i naukowa to jednak odgrywa ona również ważną rolę.

¹⁰ Współpraca z miastami partnerskimi powinna zaowocować wzbogacaniem oferty turystycznej, wymianą doświadczeń oraz wyjazdami studyjnymi pracowników uzdrowiska i lokalnych animatorów turystyki.

Puławy powstały w XVII w. jako niewielka osada handlowo-rybacka i pierwotnie należały do Lubomirskich, później Sieniawskich. Zabytki Puław związane są jednak głównie z ostatnimi właścicielami Czartoryskimi. Od 1784 r. Adam Kazimierz i Izabela Czartoryscy stworzyli w Puławach ośrodek polskiego życia kulturalnego. W XVIII i XIX wieku Puławy nazywano Atenami Polskimi. Po upadku powstania listopadowego dobra puławskie zostały skonfiskowane przez władze carskie. Zbiory Czartoryskich udało się jednak wywieźć i z czasem dały początek Muzeum Czartoryskich w Krakowie. Rozwój funkcji oświatowej i naukowej przypada na panowanie Rosjan. Założyli oni Instytut Wychowania Dziewcząt oraz Instytut Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa.

Do rozwoju miasta na przełomie XIX i XX w. przyczyniło się otwarcie Kolei Nadwiślańskiej. W 1906 r. Puławy otrzymały prawa miejskie. W 1918 r. powstał Państwowy Instytut Naukowy Gospodarstwa Wiejskiego. W okresie międzywojennym miasto zamieszkiwała znaczna grupa ludności żydowskiej, było one ośrodkiem chasydyzmu. W czasie II wojny światowej hitlerowcy założyli tu getto.

Dynamiczny rozwój miasta nastąpił jednak po wojnie i był związany z budową Zakładów Azotowych „Puławy” (1966 r.).

Dzisiejsze Puławy to ośrodek przemysłowy:

- największe w Polsce zakłady nawozów sztucznych – Zakłady Azotowe Puławy S.A,
- Mostostal Puławy S.A.,
- Prefabet Puławy sp. z o.o.,
- Biowet Puławy sp. z o.o.,

jak również naukowy i kulturalny:

- Instytuty: Weterynaryjny, Upraw, Nawożenia i Gleboznawstwa, Pszczelarstwa, Kwaciastwa, Nawozów Sztucznych, Puławska Szkoła Wyższa i Kolegium Języków Obcych, Obserwatorium Astronomiczne,
- Muzeum Regionalne i Oświatowe.

Obserwatorium Astronomiczne mieści się w starej wieży ciśnień przy ul. Filtrowej. Organizację obserwatorium zainicjowała w latach 60. grupa młodzieży pasjonującej się astronomią, która na początku powołała „Koło Miłośników Kopernika”, któremu patronował Bogusław Szewczyk. Remont wieży ciśnień trwał aż 22 lata, pasjonaci astronomii wiele prac wykonali charytatywnie. Obserwatorium szybko stało się placówką międzyszkolną. Obecnie organizuje zajęcia dla młodzieży, wyjazdy młodych astronomów na zaćmienia Słońca, w lecie organizuje obozy językowe dla młodzieży z Ukrainy i Białorusi oraz Zjazdy Polskiego Towarzystwa Miłośników Astronomii.

Wizytówkę miasta Puławy stanowi kompleks pałacowo-parkowy.

Głównym magnesem przyciągającym turystów do Puław są zabytki miasta związane ściśle z rodem Czartoryskich:

- Klasycystyczno-romantyczny zespół pałacowy – pałacyk Marynki (1790-94), kościół wzorowany na Panteonie rzymskim (1800-03), pawilony parkowe – Świątynia Sybilli (1798-1801) położona na skarpie nad Wisłą, a także odbiegający od sentymentalnej architektury Domek Gotycki (1800-09), w którym umieścili wspaniałe zbiory związane z historią regionu (Muzeum Regionalne).

W Puławach znajduje się jednak cały szereg innych zabytków, znacznie mniej znanych i rzadziej odwiedzanych przez turystów, zwłaszcza zorganizowanych. Ciekawe są tu chociażby różne zabytki techniki związane z przemysłem (np. stocznia rzeczna czy dawna elektrownia miejska z 1926 r.), transportem (np. zespół dworca kolejowego Kolei Nadwiślańskiej, most na Wiśle im. Prezydenta Ignacego Mościckiego z 1934 r.), gospodarką komunalną (jak np. relikty wodociągu przy ul. Ceglanej oraz ujęcia wody dla osady pałacowej), handlem (np. dawny magazyn zbożowy z poł. XIX w.), oświatą (np. budynek Liceum Ogólnokształcącego czy budynek szkoły wiejskiej).

W Puławach jest też wiele zabytkowych kościołów, cmentarzy, wskazujących na wielokulturowość obszaru, oraz liczne pomniki (patrz rozdz. 1.1.) /Audyt turystyczny województwa lubelskiego, 2008; Słownik geograficzno-krajoznawczy Polski 1983, Turski H., Wyszowski M., 2006; Turystyka w województwie lubelskim, 2011; www.pulawy.gmina.pl, www.pulawy.powiat.pl, www.um.pulawy.pl/.

Trójkąt turystyczny **Puławy – Kazimierz Dolny – Nałęczów** to ośrodki turystyczne o randze międzynarodowej. **Janowiec** jest ośrodkiem ponadregionalnym.

Janowiec

Janowiec to wieś położona na skraju Małopolskiego Przełomu Wisły, na lewym jej brzegu. Jest starą osadą wzmiankowaną już w 1325 r. jako siedziba parafii. Pierwotna nazwa wsi Piotra Firleja kasztelana wiślickiego to Serokomla. Prawa miejskie uzyskane przez Firlejów od 1537 r. do II połowy XIX w. W czasie II wojny światowej hitlerowcy wymordowali wielu mieszkańców wsi, głównie żołnierzy Armii Krajowej. W 1944 r. w czasie walk frontowych wieś uległa zniszczeniu. Po II wojnie światowej wieś została odbudowana z zachowaniem starego układu urbanistycznego. W miejsce starej drewnianej zabudowy wybudowano domy z miejscowego wapienia, które przeważają dziś we wsi tworząc niepowtarzalny klimat położonej u stóp ogromnych ruin zamku miejscowości.

Obok zamku znajduje się skansen, park ze starodrzewem lipowym i punkt widokowy na dolinę Wisły. Zamek i skansen oferują również noclegi, a przede wszystkim wiele interesujących imprez kulturalnych i folklorystycznych. Licznie odwiedzany przez turystów krajowych i zagranicznych Janowiec jest niewątpliwie czwartą ważną miejscowością turystyczną na opisywanym obszarze „Zielonego Pierścienia” /Audyt turystyczny województwa lubelskiego, 2008; Słownik geograficzno-krajoznawczy Polski 1983, Turski H., Wyszowski M., 2006; Turystyka w województwie lubelskim, 2011/.

Wojciechów

Wykopaliska archeologiczne prowadzone tu w latach 1995-96 określają początki osadnictwa na VIII w., jednak pierwsza pisemna wzmianka z 1328 roku znajduje się w konikach kościelnych (Woycechow). Wojciechów to wieś słynąca z kowalstwa, a tradycje te są do dzisiaj dnia kulturowane i stanowią podstawę rozwoju turystyki w Wojciechowie.

We wsi jest kilka zabytkowych obiektów, wśród których na uwagę zasługuje zespół wieży ariańskiej z l. 1520-30, jedyny taki na Lubelszczyźnie, początkowo o funkcji mieszkalnej (w l. 1550 – 98), później zbór kalwiński. Obecnie Muzeum Kowalstwa Artystycznego, Wojciechowskie Muzeum Regionalne, Gminna Biblioteka Publiczna i Stowarzyszenie Kowali Polskich.

Koło Wojciechowa we wsi Wojciechów - Kolonia Piąta znajduje się prywatny mini skansen – Wojciechosko Zagroda – z Zagrodą Chłopską i Zagrodą Kowala. Przebywający tu turyści mogą zobaczyć:

- młynkowanie zboża,
- młócenie cepami,
- pranie na tarze,
- przędzenie wełny,
- kręcenie elementów strzechy.

Organizowane są też warsztaty: lepienie wyrobów z gliny i bibułkarstwo.

Inny ciekawy obiekt to Kuźnia Romana Czernieca z 1920 r. z warsztatem i galerią wyrobów kowalstwa artystycznego, jedna z najświetniejszych kuźni w Polsce. Do dziś wykonuje się tu ręczne wyroby artystyczne, podkuwane są konie, naprawiane narzędzia rolnicze. Odbývają się tu też pokazy kucia. Obiekt licznie odwiedzany jest przez turystów krajowych i zagranicznych.

Ciekawym produktem turystycznym jest tu też Młyn Hipolit z 1937 r. z Muzeum Mineralów, położony w zakolu rzeki Bystrej. Oryginalne wnętrze pełne starych maszyn pełni dziś funkcję mieszkalną. Na parterze znajduje się piękna kolekcja minerałów z całego świata, gromadzona od 15 lat przez właścicieli. W młynie turyści mogą wynająć pokoje, w których ściany wyłożone są solą kłodawską do inhalacji. Odbývają się tu pokazy płukania i odlewania złota oraz pokazy wybuchu wulkanu.¹¹

Wojciechów to przykład wsi, w której dzięki kilku atrakcyjnym produktom turystycznym, nawiązującym do historii i tradycji wsi rozwija się dziś turystyka, a wieś niewątpliwie jest piątym ważnym ośrodkiem turystycznym „Zielonego Pierścienia” /Gawerski H., Marszałek J., Szczepanik T., Wójcikowski W., 1979; Harasimiuk M., 1986; Hity turystyczne Krainy Lessowych Wąwozów... 2007, Piasecki K., 1989; Słownik geograficzno-krajoznawczy Polski, 1983; Turski H., Wyszowski M., 2006, www.kazimierskipark.pl; www.kowale.com.pl, www.wojciechow.pl /.

Pozostałe miejscowości posiadają liczne atrakcje turystyczne:

- zabytkowe kościoły m.in. w Gołębiu, Górze Puławskiej, Baranowie, Żyrzynie, Końskowoli, Klementowicach, Markuszowie, Łanach. Obiekty sakralne są w większości przypadków odrestaurowane, często w zabytkowym i zadbanym otoczeniu dzwonnicy, murków, bramek i starych drzew,
- zespoły pałacowo-parkowe w Bronicach, Celejowie, Kęble,
- dawne zespoły dworskie w Dołach-Wylągach, Antopolu, Palikijach I, Drzewcach, Łubkach, Kurowie, Żyrzynie, Osinach,
- obiekty parkowo-pałacowe i dworsko-parkowe różnie są dziś wykorzystywane i nie zawsze są w dobrym stanie technicznym, to również dotyczy parków,¹²

¹¹ Młyn Hipolit to przykład lokalnego niewielkiego produktu turystycznego, który powstał dzięki pasji właścicieli. Tego typu niewielkimi produktami turystycznymi powinny zostać nasycone szlaki turystyczne subregionu. W dalszej części opracowania podano kilka przykładów drobnych regionalnych produktów turystycznych, często wymagających, nie tyle dużych nakładów finansowych, co raczej pasji, zaangażowania mieszkańców, współpracy i kreatywności.

¹² Obiekty zniszczone (ruiny) też mogą służyć celom turystycznym pod warunkiem jednak, że są odpowiednio zabezpieczone i w interesujący sposób zaprezentowane.

- zabytkowe cmentarze (komunalne, wojskowe, kirkuty) m.in. w Leokadiowie, Zarzece, Końskowoli, Kurowie, Olesinie, Markuszowie,
- kapliczki i krzyże przydrożne,
- domy wiejskie, zabudowania gospodarcze, często zachowane są całe dawne układy osadnicze (m.in. w Końskowoli).

Na szczególną uwagę zasługują wiejskie obiekty przemysłowe jak młyny (w Celejowie, Kaleniu), wiatraki (w Czołnie, Górach Pierwszych i Męcimerzu), spichrze (w Końskowoli) od wieków wkomponowane w krajobraz Lubelszczyzny i do dziś stanowiące główny walor wiejskiego krajobrazu. Tu też warto pomyśleć o ich ochronie, tym bardziej, że część z nich to obiekty prywatne, jak mauzoleum w Bochothnicy, gdzie turyści ubolewają nad jego stanem technicznym (szczegółowa inwentaryzacja – patrz rozdz. 1.1) /Audyt turystyczny...2008; Dąbrowski M., 2004; Dzikowska E., 2009; Gawerski H., Marszałek J., Szczepanik T., Wójcikowski W., 1979/.

Wiele miejscowości subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy to dawne wsie, a często miasteczka, rozwijające się dzięki rzemiosłom i handlowi. Do najciekawszych należą:

Bochothnica - wieś położona jest na Płaskowyżu Nałęczowskim, przy ujściu Bystrej do Wisły. W okolicy znajdują się liczne wąwozy lessowe. W Bochothnicy Bolesław Prus umieścił akcję noweli „Antek”. Na wzgórzu nad wioską widoczne są ruiny gotyckiego zamku oraz kaplicy. Znajduje się również Mauzoleum Jana z Oleśnickich. Dodatkową atrakcją jest wóz strażacki z 1926 r. stojący w rynku /www.kazimierzdoln.pl/.

Męcimerz - wieś nad Wisłą, 3 km od Kazimierza Dolnego, skąd można dotrzeć lasem miejskim (po drodze ruiny willi Szukalskiego z pocz. XX w. i wzniesienie z punktem widokowym na dolinę Wisły). Męcimerz jest dawną osadą flisacką, w której znajduje się sporo chałup przeniesionych tu z różnych wsi z przeznaczeniem na domy letniskowe głównie inteligencji z Warszawy i Lublina – znanych artystów, pisarzy i dziennikarzy. Swoje letnie domy mają tu m.in. znany malarz Jacek Sempoliński, aktor Daniel Olbrychski, reporterka Małgorzata Szejnert. Małe wiejskie domki, często kryte strzechą, otoczone starymi lipami sprawiają wrażenie, że znaleźliśmy się w żywym skansenie. Funkcje letniskową pełni również wiatrak kozłowy przeniesiony tu z Bałtowa k. Puław. W centralnej części wioski stoi studnia z gontowym daszkiem. Męcimerz jest oazą ciszy i spokoju, a harmonijny kulturowy krajobraz uzupełniają osobliwości przyrodnicze (korytarz dla ptactwa w dolinie Wisły i rezerwat Krowia Wyspa - patrz rozdz. 1.2.) /Dzikowska2009/.

Gołąb - wieś położona w północnej części powiatu puławskiego. Od XII wieku istniały tu 2 parafie i 2 kościoły. Dawny ośrodek starostwa niegrodowego w województwie sandomierskim. Słynne wydarzenia związane z miejscowością to m.in. bitwa Stefana Czarneckiego ze Szwedami w 1656 r., w 1791 r. koncentracja wojsk narodowych w obronie Konstytucji 3 Maja, początek kontrofensywy zwanej „cudem nad Wisłą” w 1920 r., a w 1944 r. - próby forsowania Wisły przez 1 Armię Wojska Polskiego.

Góra Puławska - wieś położona na lewym brzegu Wisły. Na skarpie wiślanej odkryto ślady pobytu człowieka z okresu paleolitu (ok. 30 tys. lat p.n.e.). W końcu XVIII wieku Góra Puławska należała do Czartoryskich, a jej proboszczami byli pisarze J. Koblański, G. Piramowicz i F. Zabłocki.

W sierpniu 1944 r. 1 Armia Wojska Polskiego stoczyła bitwę o uchwycenie przyczółka na Wiśle.

Bronowice - wieś położona na lewym brzegu Wisły, nad rzeką Klikawką. Około 1600 r. rodzina Firlejów wybudowała tu dom mieszkalno-reprezentacyjny, którego koncepcja architektoniczna nawiązywała do dawnych wieżowych siedzib rycerskich.

Opracowany został projekt rewaloryzacji Parku Dworskiego w Bronowicach, powstać ma tu zajazd i motel dla turystów zwiedzających park /Archeologiczne odkrycia... 2000; Słownik geograficzno-krajoznawczy Polski, 1983; www.pulawy.gmina.pl/.

Wąwolnica - wieś położona jest na Płaskowyżu Nałęczowskim, w dolinie rzeki Bystrej. Należy do najstarszych osad na ziemi lubelskiej. Ślady osadnictwa potwierdzone wykopaliskami pochodzą z epoki metali. Pierwsza wzmianka o Wąwolnicy z 1027 r. pochodzi z rękopisu oo. Benedyktynów na Świętym Krzyżu. We wczesnym średniowieczu był tu gród obronny i osada targowa. Wąwolnica była wówczas ważnym ośrodkiem handlowym (szlak handlowy z Torunia przez Kazimierz Dolny do Lublina, z Poznania do Lublina, z Krakowa na Litwę) i politycznym państwa Piastów i Jagiellonów. Od 1409 r. Wąwolnica posiadała przywilej handlowy. Wokół grodu i kościoła rozwijało się osadnictwo. Kazimierz Wielki wybudował tu zamek obronny otoczony murami, do dziś jednak nie zachowały się żadne jego pozostałości. Zamek wzniesiono na wzgórzu na podobieństwo zamku wawelskiego w pobliżu obszarów podmokłych tzw. wąwli. Stąd różne nazwy pierwotnej osady Wawelnica, Wawelnicza. Od XIV (Königsberg) do XIX w. posiadała prawa miejskie. W 1567 r. miasto zniszczył pożar. W II poł. XVI w. były tu dwa kościoły: parafialny św. Wojciecha na wzgórzu i Marii Magdaleny na średniowiecznym przedmieściu (obecne boisko szkolne). Wzgórze kościelne otoczono murem obronnym. Od XVII w. następował upadek miasta, od 1795 znalazło się w zaborze austriackim, od 1809 należało do Księstwa Warszawskiego, od 1815 r. do Królestwa Polskiego. W 1870 r. władze carskie za pomoc powstańcom styczniowym pozbawiły Wąwolnicę praw miejskich. W okresie międzywojennym była tu spora społeczność żydowska (35% mieszkańców). W 1946 r. wieś spacyfikowało UB (spłonęło wówczas ponad 100 domów i budynków gospodarczych).

Do dnia dzisiejszego zachował się dawny układ urbanistyczny z rynkiem.

Zabytkowy jest cały układ urbanistyczny Wąwolnicy z zabudową mieszkalną i zagrodową, kościołem, kaplicą, plebanią i cmentarzem /Archeologiczne odkrycia...2000; Audyt turystyczny województwa lubelskiego, 2008; Gawerski H., Marszałek J., Szczepanik T., Wójcikowski W., 1979; Słownik geograficzno-krajoznawczy Polski, 1983; Turski H., Wyszowski M., 2006; www.wawolnica.pl/.

Karmanowice – niewielka wieś położona wśród rolniczych krajobrazów Płaskowyżu Nałęczowskiego, w strefie ochronnej Kazimierskiego Parku Krajobrazowego. Wykopaliska prowadzone na terenie wsi wskazują na początki osadnictwa w neolicie – kultura pucharów lejkowych (IV tys. p.n.e.).

Końskowola - wieś na Płaskowyżu Nałęczowskim, nad Kurówką (prawy dopływ Wisły). Wieś istniała już w XIV w. i nosiła nazwę Woli Witowskiej, a od poł. XV w. Woli Konińskiej. Obecną nazwę przyjęła w XVII w. Prawa miejskie posiadała w latach 1532-1869. W XVI – XVIII w. rozwijała się jako ośrodek handlowy, w którym odbywały się liczne jarmarki. W latach 1815-31 była znanym ośrodkiem tkactwa. Na przełomie XIX i XX w. podupadła na skutek rozwoju pobliskich Puław. Z Końskowolą związany był poeta i komediopisarz Franciszek Zabłocki, który był tu proboszczem w latach 1800-21. Obecnie działa tu kilka zespołów ludowych, m.in. orkiestra dęta i „Śpiewający seniorzy” oraz **kabaret Onufry**.

Kurów - miasto na Płaskowyżu Nałęczowskim nad rzeką Kurówką. Prawa miejskie od XV do II poł. XIX w. i ponownie od 2006 r.). W lutym 1831 r. miała tu miejsce zwycięska bitwa powstańców gen. Dwernickiego z wojskami rosyjskimi. W 1939 r. w zbombardowanym szpitalu zginęło wielu rannych

żołnierzy. Gmina Kurów posiada publikację traktującą o jej historii „Pradzieje gminy Kurów” T. Wiśniewskiego.

Obecna gmina Kurów ma charakter rolniczy, a współczesne wykorzystanie ziemi jest tu też ważnym walorem kulturowym. W jej południowej części na żyznych glebach, które wykształciły się na lessach uprawia się pszenicę, buraki cukrowe oraz warzywa i owoce, a także kwiaty. W części północnej gminy na piaszczysto gliniastych glebach - głównie tytoń i zioła. Na uwagę zasługują też gospodarstwa szkółkarskie z sadzonkami drzew i krzewów (w tym różanych).

Tradycyjne rzemiosła w gminie to garbarstwo, futrzarstwo i kuśnierstwo. Obecnie w krajobraz każdej wsi w gminie wpisane są zakłady przede wszystkim kuśnierskie. Warto tu nadmienić, że wykorzystują one miejscowy surowiec, gdyż obszar ten to region hodowli owiec. Wyroby tychże rzemieślników wytwarzane zgodne z wielowiekowymi tradycjami znane są nie tylko na lokalnym lubelskim rynku, ale i w innych regionach kraju i za granicą.

Olesin - wieś położona na Płaskowyżu Nałęczowskim nad rzeką Kurówką. Założony został w II poł. XVIII w. przez Ignacego Potockiego i Stanisława Kostkę Potockiego jako kompleks pałacowo-parkowy.

Markuszów - wieś na Płaskowyżu Nałęczowskim, nad rzeką Kurówką, dawna własność rodu Firlejów. Miejscowość posiadała prawa miejskie od I poł. XVI w. do II poł. XIX w. W tym czasie była znaczącym w regionie ośrodkiem handlowym, często odbywały się tu jarmarki.

Miejscowość, w której żył miejscowy twórca Jan Pócek. Dziś Markuszów promuje się jako miejscowość w „Krainie Jana Pocka”. Gmina wydała też folder o tej samej nazwie oraz zbiór wierszy Jana Pocka, a także opracowanie monograficzne o pocie napisane przez Józefa Ziębę.

W południowej części gminy są gospodarstwa rybackie oraz kolejka wąskotorowa do cukrowni w Garbowie¹³.

Olempin – we wsi znajduje się mogiła z I wojny światowej jedna z licznych na opisywanym obszarze. Działania wojenne w latach 1914-15 pozostawiły po sobie w krajobrazie wioski i lasów powiatu liczne tego typu pamiątki. Większość pochowanych w pojedynczych mogiłach żołnierzy ekshumowano na tworzone po przejściu frontu cmentarze, pojedyncze mogiły jednak pozostały.¹⁴ /Archeologiczne odkrycia...2000; Gawerski H., Marszałek J., Szczepanik T., Wójcikowski W., 1979; Smaki ziemi puławskiej... 2009; Słownik geograficzno-krajoznawczy Polski, 1983; Turski H., Wyszowski M., 2006; www.konskowola.pl; www.kurow.pl;/.

Baranów – wieś położona na rzeką Wieprz w gminie o typowo rolniczym i leśnym charakterze (użytki rolne stanowią 67.7% pow. gminy, lasy ok. 24%). Walory dziedzictwa kulturowego wiążą się tu z dawnymi rzemiosłami głównie garncarstwem, ale również plecionkarstwem oraz tradycjami kulinarnymi.

Baranów to dawne miasto. Założony został w 1544 r. przez starostę kazimierskiego Piotra Firleja. Kiedyś miasteczko słynęło z garncarstwa, w XVIII w. pracowało tu 30 rzemieślników, a od 1785 r. miasto posiadało przywilej cechowy. Baranowscy garncarze świadczyli usługi dla okolicznych wsi. W XVI w. istniał w Baranowie browar.

¹³ Wszystkie tego typu obiekty lub nawet ich pozostałe fragmenty powinny służyć kreowaniu produktów turystycznych.

¹⁴ Pozostałości po I wojnie światowej można już wkrótce (100 lecie wybuchu wojny i wielu bitew na ziemiach polskich) wykorzystać do tworzenia programów historyczno-turystycznych o charakterze międzynarodowym.

Jednak historia rozkwitu Baranowa dzięki garncarstwu była stosunkowo krótka. Rozwój masowej seryjnej produkcji od początku doby industrializacji położył kres temu rzemiosłu i spowodował zastój gospodarczy i wreszcie upadek miasteczka.

Niewiele zachowało się z dawnego układu urbanistycznego (skutek licznych pożarów dotkliwie niszczących drewniane domostwa). Przy placu (dawnym rynku) stoi kościół parafialny, a przy odchodzących od placu uliczkach zachowało się sporo małych drewnianych domów. I choć trudno raczej Baranów nazwać miejscowością turystyczną, to na placu postawione są 3 tablice z informacjami turystycznymi:

- Informacja o Baranowie,
- Szlak Niepodległościowy,
- Obszar Natura 2000 – Pradolina Wieprza.

Jest to jedna z nielicznych miejscowości w subregionie, która posiada tak dobrą informację turystyczną w centralnej części wsi. Na uwagę zasługuje porządek oraz czyste i schludne otoczenie rynku. Przy rynku oprócz zabytkowego kościoła stoi Pomnik J. Piłsudskiego, a pomnik poległych powstańców styczniowych znajduje się na cmentarzu.

Czołna – niewielka wieś typowo rolnicza z wiatrakiem, który stanowi własność prywatną.

Żyrzyn – położona nad rzeką Duży Pioter, o charakterze rolniczym i leśnym.

W 1863 r. w lasach pod Żyrzynom miała miejsce zwycięska bitwa powstańców styczniowych pod dowództwem gen. Kruka nad wojskami carskimi. Jest tradycyjnym ośrodkiem tkactwa i plecionkarstwa z rogożyny, słomy i wikliny. Miejskowy chór od 1959 r. wykonuje pieśni lubelskie /Gawerski H., Marszałek J., Szczepanik T., Wójcikowski W., 1979; Smaki ziemi puławskiej... 2009; Słownik geograficzno-krajoznawczy Polski 1983, Solecka H., 2006; Turski H., Wyszowski M., 2006; www.baranow.pl/.

3.1.2.2. Ośrodki rękodzieła ludowego

W północnej części subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy główne ośrodki rękodzieła ludowego to: Kośmin, Skrudki, Żerdź, Baranów, Czołna, Wola Czołnowska, Śniadówka, Kotliny, Żyrzyn, Wola Osińska, Osiny, Bałtów, Borysów, Gołąb, Góra Puławska, Puławy.

W południowej części: Kurów, Markuszów, Nałęczów, Wąwolnica, Kazimierz Dolny, Końskowola.

W północnej części subregionu na uwagę zasługuje niewątpliwie Baranów – ośrodek garncarstwa. Już w XVIII w., w ówczesnym miasteczku pracowało 30 rzemieślników, organizowano liczne jarmarki. Po pożarze w 1935 r. jarmarki przeniesiono z Baranowa do pobliskiego Michowa. W okresie międzywojennym w Baranowie pracowało 21 garncarzy, w latach 60. XX wieku było ich już tylko 14. W latach 80. Baranowscy garncarze pracowali w przystosowanych do pracy pomieszczeniach piwnicach, szopach, kuchni, były 3 garncarskie piece do wypału. Jeden tylko garncarz Stanisław Janisz posiadał swój warsztat.

Dziś tradycje garncarskie ożywają m.in. dzięki warsztatom ginących zawodów organizowanym w Baranowie i Puławach.

W południowej części subregionu na uwagę zasługuje, poza oczywiście Wojciechowem, który jest najbardziej znanym ośrodkiem kowalstwa w Polsce – Końskowola (głównie szkółkarstwo) i Kurów (głównie garbarstwo i kuśnierstwo).

W powyżej wymienionych ośrodkach rękodzieła ludowego powinny na wzór Wojciechowa powstać lokalne produkty turystyczne wkomponowane w sieć szlaków turystycznych. Warto w proces tworzenia produktów zaangażować dzieci i młodzież szkolną, czy osoby starsze, w tym różnych wiejskich gawędziarzy, muzyków, rzemieślników /Mapa turystyczna Ziemi Puławskiej...2011; Okolice Kazimierza Dolnego...1982; Smaki ziemi puławskiej... 2009; Solecka H., 2006;Turystka w województwie lubelskim...2011; Lokalna Strategia Rozwoju LGD...2009/.

3.1.2.3. Muzea

Na opisywanym obszarze znajdują się następujące placówki muzealne:

1. **Muzeum Nadwiślańskie** w Kazimierzu Dolnym, ul. Podzamcze 20, jest jednym z największych na Lubelszczyźnie, posiada ponad 19 tys. eksponatów (zbiory sztuki pięknej, rzemiosła artystycznego, historii, etnografii, archeologii i przyrody), posiada filie w zabytkowych obiektach:

— **Muzeum Przyrodnicze**

Muzeum Przyrodnicze w spichlerzu zbożowym z XVI w. przy ul. Puławskiej, utworzone w 1982 r. jako jeden z czterech oddziałów Muzeum Nadwiślańskiego. Znajduje się tu sześć sal z eksponatami. W skład muzeum wchodzi również dom wójtowski przeniesiony tu z Modliborzyc (II poł. XIX w.). Mieszczą się w nim sala dydaktyczna, biura i pracownie. Cały obiekt znajduje się w ogrodzie. Muzeum zgromadziło 12 tys. okazów (geologicznych, paleontologicznych, botanicznych i zoologicznych), głównie z obszaru Kazimierskiego Parku Krajobrazowego. W czterech salach są stałe ekspozycje:

- „Kazimierski Park Krajobrazowy” (prezentacja środowiska przyrodniczego chronionego obszaru),
- „W przełomowej dolinie środkowej Wisły” (bogactwo przyrody na dzikim odcinku rzeki),
- „Tajemnice wymarłego świata” (prezentuje życie w morzu kredowym),
- „W krainie wąwozów” (opowiada jak powstały wąwozy lessowe i jakie życie organiczne się w nich rozwija).

W okresie wegetacyjnym w ogrodzie do zwiedzania jest ogródek botaniczny. Muzeum organizuje też różne imprezy np. obchody Dnia Ziemi, Dzień Wisły, Święto Jesieni.

— **Kamienica Celejowska** – galeria malarstwa i kolonii artystycznej. Stałe wystawy to:

„Kazimierz Dolny – czas miniony”: od osady do miasta VII – XV w.; na wiślanym szlaku XVI i XVII w., Miasto malarzy – lata 20. i 30. XX w.; oraz wystawa „Kazimierz Dolny kolonią artystyczną”. Muzeum czynne jest cały rok.;

— **Muzeum Sztuki Złotniczej** w Kazimierzu Dolnym, ekspozycja w pięciu blokach tematycznych (ok. 1500 eksponatów):

- kultowe srebra chrześcijańskie i judaistyczne XV – XX w.,
- srebra stołowe mistrzów rosyjskich i zachodnioeuropejskich XVIII i XIX w.,
- srebra stołowe polskich ośrodków złotniczych XVIII i XIX w.,
- warszawskie srebra od schyłku XVIII do XIX w.,
- polskie złotnictwo współczesne;

Muzeum oferuje zajęcia edukacyjne:

- oprowadzanie po wystawach,

- lekcje muzealne (np. „Nie wszystko złoto...”, „Kowal czy jubiler”, „Św. Eligiusz patron złotników”, „Tajemnice warsztatu dawnych mistrzów”, „Jak dawniej jadano”, „Bizuteria wczoraj, dziś, jutro”),
- odczyty popularnonaukowe,
- spotkania metodyczne dla nauczycieli;
- **Muzeum im. Kuncewiczów** - literackie, powstało w 2005 r., posiada Dział Historii Domu i Biograficzny, Dział Historii Inteligencji Polskiej XIX i XX wieku, Dział Promocji Artystycznej i Dział Literacki i Wydawniczy, jest tu również Galeria letnia;
- **Muzeum Zamek i dwór w Janowcu**. Obejmuje odrestaurowaną część zamku z ekspozycją dotyczącą historii i rekonstrukcji obiektu oraz skansen. Słynie z organizacji różnorodnych imprez historyczno-kulturalno-turystycznych.

2. **Muzeum klasztorne o.o. Reformatorów** w Kazimierzu Dolnym.

3. **Muzeum Biograficzne** Bolesława Prusa w Nałęczowie.

Muzeum mieści się w Pałacu Małachowskich, który był ulubionym miejscem Bolesława Prusa. To właśnie tu Prus pisał „Lalkę” „Placówkę” i „Kroniki”. Organizatorami otwartego w 1961 r. muzeum byli prof. Feliks Araszkiwicz, Stefan Butryn, Stanisław Fita i Irena Iskrzycka. Muzeum posiada bogate zbory rękopisów i listów pisarza, wiele pamiątek osobistych i rodzinnych.

4. **Muzeum Biograficzne Stefana Żeromskiego** w Nałęczowie.

Mieści się w dawnej pracowni pisarza z 1905 r. Chata została wybudowana za honorarium za „Popioły” i była letnim domem Żeromskiego. Pisarz kończył w niej powieść „Dzieje grzechu”, napisał tu również „Dumę o hetmanie”, „Słowo o bandosie” i „Różę”.

Muzeum organizuje lekcje muzealne i spacerzy literackie śladami Stefana Żeromskiego.

5. **Muzeum Kowalstwa** w Wojciechowie.

Jest tu kuźnia z paleniskiem, kowadło, miech kowalski metalowe wyroby użytkowe jak grace, motyki, drewniane brony, ogółem kilkaset różnorodnych eksponatów.

6. **Wojciechowskie Muzeum Regionalne**.

Wnętrze muzeum stylizowane jest na chałupę wojciechowską z lat 1920 – 30. Ekspozycje pokazują codzienne życie i pracę mieszkańców Wojciechowa. Jest tu też makieta XIV w. grodziska. Przy Muzeum działa Galeria Sztuki Ludowej, w której można wybić pamiątkową monetę.

7. **Prywatne Muzeum Nietypowych Rowerów i Muzeum Pijaństwa w Gołębiu**.

Muzeum Nietypowych Rowerów jest prywatną inicjatywą p. J. Majewskiego. Właściciel muzeum, były nauczyciel dęblińskiej szkoły zawodowej zebrał sporą kolekcję rowerów budowanych według swoich oryginalnych projektów przez uczniów w ramach prac dyplomowych. Na nietypowych rowerach można jeździć, dotykać wszystkich eksponatów, ponadto można pojeździć rikszą i zapoznać się z 200 letnią historią roweru;

Muzeum Pijaństwa – kolekcja ponad 200 butelek po różnych trunkach (np. butelka z 3 szyjkami, w kształcie ryby, kufle, gąsiorki) tegoż samego właściciela. Muzeum zwiedza się od 1 kwietnia do 31 października. Dla grup na zamówienie organizowane są pokazy pracy w kuźni, weekendowa nauka rzemiosła czy warsztaty artystyczne.

8. **Prywatne Muzeum Minerali** w Młynie Hipolit w Wojciechowie.

9. **Muzeum Historyczne** – Parafia św. Wojciecha w Wąwolnicy (od 1995 r.) m.in. ze zbiorami archeologicznymi, historycznymi i sakralnymi.
10. **Muzeum Regionalne PTTK im. Ks. Izabeli Czarторыskiej** w Puławach (Świątynia Sybilli, Dom Gotycki).

Stałe wystawy w Muzeum Regionalnym w Puławach to:

- Wystawa Etnograficzna,
  - Archeologiczna,
  - Historyczna („W kręgu Czarторыskich”, „Salonik mieszczański z przeł. XIX XX w.”),
  - Przyrodnicza (w tym Pszczelarska).
11. **Muzeum Oświatowe w Puławach** ul. Włostowicka 27, powstało w 1987 r., w muzeum znajdują się archiwalia związane z oświatą, szkolnictwem, pracą i egzystencją dawnych nauczycieli. Muzeum prowadzi działalność wydawniczą, organizuje wystawy – obecnie: „Poznając swoją historię, naród utrwala swoją samoświadomość i tożsamość”.
12. **Muzeum Pomocy Drogowej, Holowania i Ratownictwa Drogowego w Puławach** (muzeum otwarte w czerwcu 2012 r.)¹⁵.
13. **Grota Puławska**. W parku Czarторыskich na skraju skarpy Wiślanej i piaszczystej łąchy pomiędzy pałacem a świątynią Sybilli znajduje się wejście do grotty. Powstała w XVIII w. w miejscu wyrobiska wapieni. W 1817 r. zagospodarowana została przez księżnę Izabelę Czarторыską (wewnątrz kaplica z ołtarzem). Obecnie jest odrestaurowana, zwiedza się ją z latarkami, które dostaje się przy wejściu. Długość trasy turystycznej – 140 m, obiekt jest otwarty od maja do końca października.

Placówki muzealne subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy organizują również Noc Muzeów. Noc Muzeów w Krainie Lessowych Wąwozów w 2012 r.:

- Dom M. J. Kuncewiczów – spektakl teatralny,
- Kamienica Celejowska – „W lustrze muzeum”,
- Muzeum Przyrodnicze – „Sowy – świat nocnych łowów”,
- Muzeum Sztuki Złotniczej – „W warsztacie Złotnika”,
- Muzeum Zamek Janowiec – „Słodka noc w Zamku – Cała Polska czyta dzieciom”,
- Muzeum Stefana Żeromskiego w Nałęczowie – „Doktor Judym zaprasza do Cisów” – plenerowy pokaz filmowy.

Muzeum Bolesława Prusa w Nałęczowie – otwarcie wystawy Non Omnis Moria w 100-lecie śmierci pisarza¹⁶ /Gawerski H., Marszałek J., Szczepanik T., Wójcikowski W., 1979; Słownik geograficzno-krajoznawczy Polski 1983, Turski H., Wyszowski M., 2006; Mapa turystyczna Ziemi Puławskiej...2011; Okolice Kazimierza Dolnego...1982; Turystka w województwie lubelskim...2011; Lokalna Strategia Rozwoju LGD...2009; Polskie szlaki turystyczne... 2011; Polska niezwykła...2009; www.kazimierzdolny.pl; www.miastopulawy.com.pl; www.oddział.pulawy.pttk.pl; www.pulawy.gmina.pl; www.turystyka.lubelskie.pl; www.uzdowisko-naleczow.com.pl/.

¹⁵Widoczna jest tu dynamika sektora turystycznego, muzeum zostało otwarte w czasie gdy powstawało niniejsze opracowanie.

¹⁶ Na podstawie informacji ze stron internetowych

Ogółem na opisywanym obszarze jest 14 placówek muzealnych i przeszło 20 tys. muzealiów oraz 24 wystawy. Placówki muzealne subregionu odwiedza rocznie ponad 142 tys. turystów z czego blisko 40 tys. stanowi młodzież szkolna.¹⁷

3.1.2.4. Galerie i wystawy

Na opisywanym obszarze najwięcej galerii, wystaw stałych i czasowych znajduje się w Kazimierzu Dolnym, Puławach, Nałęczowie oraz w Janowcu i Wojciechowie. W pozostałych miejscowościach organizowane są wystawy głównie przez Gminne Ośrodki Kultury, parafie i świetlice oraz biblioteki wiejskie.

Przykłady galerii i wystaw w Kazimierzu Dolnym:

- Galeria „Suszarnia”,
- Galeria Zamek,
- Galeria „Jarmark Polski”,
- Wystawa „Sprzęty kultowe wyznań chrześcijańskich i wyznania mojżeszowego”.

Na uwagę zasługuje również ”Pracownia Pieczywa Artystycznego” /Mapa turystyczna Ziemi Puławskiej...2011; Okolice Kazimierza Dolnego...1982; Turystka w województwie lubelskim...2011; Lokalna Strategia Rozwoju LGD...2009; www.kazimierzdolny.pl; www.miastopulawy.com.pl; www.oddział.pulawy.pttk.pl; www.pulawy.gmina.pl; www.turystyka.lubelskie.pl; www.wuzdowisko-naleczow.com.pl/.

3.1.2.5. Imprezy ponadlokalne i lokalne w poszczególnych gminach

Imprezy kulturalno – turystyczno – sportowe są doskonałym uzupełnieniem atrakcyjności turystycznej subregionu. Jedne, zwłaszcza te o charakterze ogólnopolskim i ponadregionalnym, organizowane cyklicznie przyciągają turystów, którzy tylko w celu uczestnictwa w nich odwiedzają region (np. imprezy kowalskie w Wojciechowie), inne o charakterze lokalnym stanowią cenne i często bardzo atrakcyjne dopełnienie i urozmaicenie pobytu turystycznego.¹⁸

Kazimierz Dolny

- Festiwal Filmu i Sztuki „Dwa Brzegi” Kazimierz Dolny, Janowiec (od 1995 r. w sierpniu),
- Ogólnopolski Festiwal Kapel i Śpiewaków Ludowych i Targi Sztuki Ludowej (impreza odbywa się w czerwcu od 1966 r.),
- Festiwal Muzyki i Tradycji Klezmerskiej (w lipcu od 2006 r.). W 1999 r. powstała „Knajpa U Fryzjera”, kuchnia stylizowana na żydowską z muzyką klezmerską (pierwsza kapela „Freilach” gra od 2004 r.). Obecnie przez cały rok w sobotnie wieczory rozbrzmiewa muzyka klezmerska (zespoły Rzeszów Klezmer Band, Di Kuzine, Badchenes, SieGra, Caci Vorba),
- Festiwal Filmowy,
- Dni Wisły (od 1999 r.),
- Święto Jesieni (od 1999 r.),

¹⁷ Dane WUS w Lublinie za 2010 r.

¹⁸ Informacje o imprezach turystycznych pochodzą głównie ze stron internetowych gmin oraz z plansz i plakatów informacyjnych zamieszczonych w terenie podczas majowego weekendu w 2012 r.

- Majowy Festiwal Muzyczny (od 2007 r.),
- Letnie Wieczory Muzyczne (od 1981 r. w kościele farnym we wszystkie soboty lipca i sierpnia),
- Jarmark Świąteczny w grudniu,
- Biegi uliczne i in.

Ponadto w Kazimierzu Dolnym przez cały rok organizowane są liczne wystawy i wernisaże znanych artystów.

Miasto i Gmina Puławy:

- Ogólnopolskie Puławskie Spotkania Lalkarzy,
- Festyn „Miasto Puławy – rzece Wiśle”,
- obchody Europejskich Dni Ptaków,
- Przyrodnicze Warsztaty Fotograficzne,
- Konkursy, warsztaty, seminaria w ramach Roku Edukacji Ekologicznej:
  - Seminarium „Przyroda dla ludzi – ludzie dla przyrody”,
  - Kurs „Owad – pożyteczny mieszkaniec miasta”,
  - Konkurs fotograficzny „Ptaki Puław w obiektywie”,
  - Wycieczka ornitologiczna po Puławach,
  - Inwentaryzacja ornitologiczna miasta Puław np. zimowe ptakolice w 2012 r.,
- Ptasia majówka,
- Konwaliowy Rajd Rowerowy,
- Koncert „Witaj Majowa Jutrzenko”,
- Piknik historyczny,
- Nordic walking – biegi o „Błękitną Wstęgę Wisły”,
- Międzynarodowe Warsztaty Jazzowe,
- cykliczna impreza „Powiatowy Dzień Kultury” organizowana przeważnie w Puławskim Domu Chemika (w 2011 r. w Kurowie przez Kurowski Ośrodek Kultury),
- Dni Kultury Chrześcijańskiej,
- Piknik Artystyczny w Gołębiu,
- Festyn sportowo - rekreacyjny „Hetmana”,
- „Święto Truskawki” z licznym konkursami (np. konkurs na wyjątkowy kształt truskawki, konkurs sołectwa truskawkowego, konkurs na łubiankę dojrzałych truskawek, na najlepsze stoisko truskawkowe; ponadto szkolenia dla plantatorów truskawek),
- Festyn sportowo-rekreacyjny w Górze Puławskiej,
- Dożynki kościelne w Gołębiu, Górze Puławskiej i Zarzece,
- Jasełka i koncert kolęd,
- Spotkania z cyklu „Ginące zawody”,
- Festiwal Kultury Młodzieży OHP,
- Piknik Muzealny,
- Spektakl plenerowy „Calineczka w lessowych wąwozach” na Placu F. Chopina w Puławach, impreza zorganizowana w celu promocji regionu przed sezonem turystycznym (uczestnicy to

m.in. lokalne zespoły folklorystyczne jak Zespół Pieśni i Tańca Powiśle, Dziecięcy Teatr Lalek „Muchomor”) - organizator imprezy to prężnie działający w Puławach Dom Chemika.

Gmina Nałęczów

- Międzynarodowe Spotkania Folklorystyczne,
- Międzynarodowe Zawody Balonowe,
- Międzynarodowy Bieg Sylwestrowy Nałęczów – San Paolo,
- Ogólnopolski Konkurs Małych Form Literackich im. S. Żeromskiego,
- Nałęczowska Wiosna Kulturalna,
- Ogólnopolskie Zawody w Kolarstwie Górskim Skandia,
- Nałęczowskie Divertimento,
- Festiwal Wokalny Belcanto,
- Wyścig kolarski Tour de Pologne,
- Wystawa Szopek Bożonarodzeniowych,
- Majówka z Panem Prusem,
- Lato z Filharmonią,
- Spotkania z Literaturą Współczesną,
- Rodzinny Piknik „Razem z mamą, Razem z tatą”,
- Nałęczowska Jesień w Ogrodzie,
- Konkurs na Rysunek im. Andriollego,
- Parada rowerowa Lublin – Nałęczów,
- Festiwal Produktu Lokalnego.

Organizatorem imprez zwłaszcza lokalnych w Nałęczowie jest Nałęczowski Ośrodek Kulturalny. Działa on nieprzerwanie od 1960 r. i zakwalifikowany został do Programu „Dom Kultury+” realizowanego przez Narodowe Centrum Kultury.

NOK organizuje koncerty, festiwale, spektakle teatralne, spotkania z ciekawymi ludźmi, imprezy plenerowe. Jest organizacją bardzo ważną z punktu widzenia rozwoju nie tylko kultury, ale również turystyki ponadregionalnej i lokalnej (powiat puławski, województwo lubelskie). Z NOK współpracuje kino „Cisy” i Galeria im. Michała Elwiro Andriollego.

Przykłady imprez organizowanych przez NOK:

- Dzień Inwalidy,
- Kiermasz Wielkanocny,
- Wystawa Haftu w Galerii Andriollego,
- Wystawa malarstwa Magdaleny Kuleszy-Fedkowicz – absolwentki PLSP w Nałęczowie i krakowskiej ASP oraz Michała Stonawskiego,
- Biennale Sztuki Najmłodszych,
- Wystawa Prac Dyplomowych uczniów Liceum Plastycznego im. Józefa Chełmońskiego w Nałęczowie.

Gmina Janowiec

Organizatorem imprez kulturalno-turystycznych w Janowcu jest GOK, Towarzystwo Przyjaciół Janowca, Muzeum Nadwiślańskie i in.:

- Festiwal Filmu i Sztuki „Dwa Brzegi” Kazimierz Dolny, Janowiec (od 1995 r. w sierpniu),
- Święto Wina zorganizowane przez Stowarzyszenie Winiarzy Małopolskiego Przełomu Wisły (promocja regionalnego wina z winnic zlokalizowanych na terenie Małopolskiego Przełomu Wisły, wernisaże, koncerty na dziedzińcu zamku, wystawa i sprzedaż produktów regionalnych, degustacja potraw regionalnych, warsztaty tematyczne, sprzedaż produktów związanych bezpośrednio z produkcją wina),
- Turniej rycerski „O pierścień Czarnej Damy”,
- Zimowe spotkania Janowieckie (w sali widowiskowej GOK),
- Majówka artystyczna w stodole z Wylągów „Śmiechoterapia” ,
- Koncerty organowe w kościele parafialnym,
- Janowieckie interpretacje Muzyki im. Jakuba Walaska (międzynarodowy mistrzowski kurs interpretacji dla instrumentów smyczkowych, dętych, akordeonu, gitary, oraz koncerty kameralne dla uczestników kursu),
- Janowieckie Interpretacje Sztuki,
- Sobótka na zamku w Janowcu,
- Muzyczne Krajobrazy – koncerty na powitanie i pożegnanie lata,
- Zamkowe Spotkania Kabaretowe,
- „U progu lata” – Festiwal Zespołów Pieśni i Tańca Godel,
- Janowieckie Spotkania Historyczne,
- Dni Sarmackie,
- dożynki gminne – „Święto plonów”,
- festyn rodzinny,
- Regionalne Święto Polskiej Niezapominajki.

W Janowcu działa klub sportowy Serokomla, wydawana jest „Gazeta Janowiecka”.

Gmina Baranów:

- pokaz garncarstwa i zabawa z gliną, pokaz szydełkowania,
- warsztaty garncarskie,
- występy, prezentacje kolęd i pastorałek przez lokalne zespoły artystyczne,
- przegląd pieśni patriotycznych,
- warsztaty plastyczne, wicie palm i stroików wielkanocnych,
- pokazy ginących zawodów,
- cykl imprez lokalnych promujących rękodzielniczo ludowe oraz potrawy lokalne,
- dożynki gminne,
- Święto pieczonego ziemniaka i in.

Większość tych imprez ma niestety charakter lokalny i odbywa się w wiejskich świetlicach, które to miejsca rzadko podlegają promocji turystycznej.

Gmina Wąwolnica

- Festiwal Tańców Ludowych „Godel”,
- Dni Wąwolnicy,
- Festiwal Piosenki Pielgrzymkowej,
- Rocznica Koronacji Cudownej Figury Matki Boskiej Kębelskiej,
- Festiwal Piosenek Patriotycznej i Rodzinnej,
- Festiwal Tańców Lubelskich Godel,
- Zimowa Imprezka.

Gmina Wojciechów

- Ogólnopolskie Warsztaty Kowalskie – impreza dzięki której wypromowano Wojciechów,
- Ogólnopolskie Spotkania Kowali,
- Ogólnopolskie Targi Sztuki Kowalskiej,
- Warsztaty Kowalskie – Twórczy Piknik,
- Dożynki Gminne,
- Festyn – Majówka w Wieży Ariańskiej,
- Piknik Średniowieczny,
- Majowy Piknik Agroturystyczny.

Gmina Żyrzyn

- Przegląd kolęd i pastorałek oraz wystawa szopek i stroików,
- Charytatywny Bal Karnawałowy,
- Dzień Polskiej Niezapominajki,
- imprezy kulturalne prezentujące miejscowe zespoły i artystów,
- Święto pieczonego ziemniaka w Kośminie,
- Turnieje piłkarskie: o Puchar Wójta, o Puchar Przewodniczącego Rady Gminy,

Gmina Kurów

Działalnością kulturalno – oświatową w gminie zajmuje się Gminna Biblioteka Publiczna, Gminny Ośrodek Kultury oraz Kurowskie Towarzystwo Regionalne.

Imprezy organizowane w gminie mają charakter patriotyczny i związane są z obchodami rocznic wydarzeń historycznych, np.:

- rocznicy Konstytucji 3 maja,
- rocznicy Cudu nad Wisłą z 1920 r.,
- obchody Święta Odzyskania Niepodległości.

Działają tu różne zespoły teatralne i muzyczne, kółka fotograficzne, gminna orkiestra dęta i chór, które m.in. zorganizowały Artystyczny Dzień Dziecka w Kurowie.

Organizowana jest też impreza Festiwal Piosenki Religijnej.

Ponadto funkcjonuje tu Stowarzyszenie Osób Niepełnosprawnych „Otwarty Krąg”.

Gmina Markuszów

- Festiwal Piosenki Religijnej,
- Festyn „Od ziarenka do bochenka”,
- „Iglą Malowane” – wystawa największego haftu świata,
- różnorodne imprezy związane z Janem Pockiem (promocja gminy pod hasłem „Markuszów w krainie Jana Pocka”).

Gmina Końskowola

- Święto Róż,
  - Plener malarski,
  - dożynki gminne,
  - „Dawniej na wsi”,
  - Warsztaty bębniarskie,
  - Mikołaj w kulturze,
  - Dni Końskowoli – obchody 480 rocznicy nadania praw miejskich, w ramach obchodów m.in.
    - Młodzieżowy Turniej Piłkarski „Małe Euro 2012”,
    - występy zespołów regionalnych (Zespół Śpiewający Jarzębina, Chór Pokolenia, Dziecięcy Zespół Tańca Ludowego, Kapela Ludowa GOK, Blues Band „Zły Sen” GOK, Zespół Wokalny „Uśmiech”, Zespół „Alfa”),
  - Wernisaz XII Wystawy Twórczości Rodzimych Artystów,
  - Mistrzostwa Gminy Końskowola w wędkarstwie,
  - turniej piłki siatkowej.
1. W zdecydowanej większości gmin wiejskich subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy organizatorami imprez o charakterze kulturalnym są Gminne Ośrodki Kultury i Biblioteki Publiczne. Do organizacji imprez o charakterze regionalnym lub ogólnopolskim włączają się Urzędy Gmin oraz różnorodne organizacje (patrz rozdz. 3.2.2) (Lokalna Strategia Rozwoju LGD... 2009, www.baranow.pl; www.gokwojciechow.pl; www.kazimierzdolny.pl; www.klezmerzy.pl; www.konskowola.pl; www.kowale.com.pl; www.kurow.pl; www.miastopulawy.com; www.mmpulawy.pl; www.pulawy.gmina.pl; www.pulawy.powiat.pl; www.turystyka.lubelskie.pl; www.uzdowisko-naleczow.com.pl; www.wawolnica.pl; www.winiarzempw.pl; www.wojciechow.pl).

3.1.3. Walory przyrodnicze

Północna część subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy leży w obrębie **Niziny Południowopodlaskiej**, która stanowi część podprowincji Nizin Środkowopolskich. Pod względem krajobrazowym jest lekko falistą równiną z ostańcami moren, kemów i ozów związanych z zasięgiem stadiu Warty. Nizina dzieli się na 8 mezoregionów, a północna część powiatu puławskiego to mezoregion **Pradolina Wieprza**, północno-zachodnia – **Wysoczyzna Lubartowska**. Pierwszy mezoregion obejmuje dolny bieg Wieprza i jego dopływy Tyśmienicy. Szeroka na kilka km pradolina od południa otoczona jest **Wysoczyzną Lubartowską**, która to sięga na południu po lessową krawędź Wyżyny Lubelskiej. Na południowym krańcu wysoczyzny leżą Puławy.

Południowa część obszaru subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy to mezoregion **Płaskowyż Nałęczowski** należący do **Wyżyny Lubelskiej**. Zbudowany jest głównie z margli i wapieni kredowych, pokrytych grubą serią lessów i opada zarówno ku północy (Pradolina Wieprza) jak i ku południowi progami o wysokości 20 do 30 m. Cały płaskowyż porozcinany jest wąwozami i dolinami rzek: Bystrej i dopływów Bystrzycy, która uchodzi do Wieprza. Jest u też gęsta sieć bezwodnych dolin (np. w Celejowie) /Kondracki J., 1978; Lencewicz S., 1955; Okolice Kazimierza Dolnego... 1982/.

Nagromadzenie wąwozów lessowych występuje w rejonie Kazimierza Dolnego i Bochofnicy, m.in.:

- Korzeniowy Dół – jeden z najczęściej odwiedzanych przez turystów wąwozów (ok. półgodzinny spacer z rynku do wlotu wąwozu lub dojazd z rynku meleksem) ze sterczącymi korzeniami drzew rosnących na skarpach, jedno z ulubionych miejsc kazimierskich pejzażystów,
- Wąwóz Plebanka z krzyżem epidemicznym (zimową porą kuligi z pochodniami),
- Wąwóz Granicznik koło kazimierskiego kamieniołomu z „Piorunową skałą” (miejsce o niezwyklej atmosferze, często filmowane),
- Norowy Dół,
- Kamienny Dół,
- Chałajowy Dół,
- Wąwóz Małachowskiego,
- Kwaskowa Góra,
- Wąwóz Czerniawy,
- Wąwóz Okalski k. Męcmierza,
- Wąwóz Piądtłowskiego.

W najciekawszych wąwozach wytyczono ścieżki spacerowe, szlaki turystyczne i ścieżki dydaktyczne.

Sieć wąwozów osiąga tu niespotykaną w Europie gęstość – 11 km/km². Wąwozom towarzyszą również liczne odsłonięcia geologiczne /Okolice Kazimierza Dolnego... 1982, Piasecki K., 1989; /.

Łagodne garby Płaskowyżu Nałęczowskiego wznoszą się do wysokości 180 do 300 m n.p.m. Urodzajne gleby brunatne i czarnoziemy sprzyjają rozwojowi rolnictwa. Lasów jest tu stosunkowo mało, najwięcej w północno-zachodniej części powiatu. Są to lasy dębowo grabowe i bukowe. Wzdłuż doliny Wieprza przebiega wschodni zasięg występowania buka. W dolinach rzecznych spotyka się lasy łęgowe, zaś obrzeża stawów występujących w niektórych miejscowościach, np. Baranów, Celejów porastają szuwały. Na celejowskich stawach spotkać można salwinę.

W czystych potokach Płaskowyżu Nałęczowskiego żyją pstrągi i bobry (np. w potoku Witoszyńskim we wsi Witoszyn k. Kazimierza Dolnego). W wielu miejscach są też nieczynne dziś kamieniołomy np. w Rzeczycy-Kolonii i Wierzchoniowie. Skarpy wiślane, odkrywki w kamieniołomach, zbocza wąwozów lessowych porasta ciepłolubna roślinność o charakterze stepowym. W miejscowej faunie na uwagę zasługują m.in. modliszki, rzadkie chrząszcze i motyle /Smaki Ziemi puławskiej...2009; www.kazimierskipark.pl/.

Położona w południowej części subregionu gmina Wojciechów wchodzi w skład mezoregionu **Równiny Bełżyckiej** (Wyżyna Lubelska).

Równina Bełżycka posiada tylko nieznaczne pokrywy lessowe, co powoduje, że jej rzeźba jest mniej urozmaicona. Na przeważającym obszarze dominują utwory polodowcowe.

Zachodnia część powiatu to mezoregion Wyżyny Lubelskiej – **Małopolski Przełom Wisły** między Zawichostem, a Puławami o długości 82 km i szerokości od 1.5 do 10 km. W najwęższym odcinku przełomu między Kazimierzem Dolnym, a Puławami Dolina Wisły nie przekracza 1 km. Zbocza wznoszą się 60-80 m ponad poziom rzeki, dno wyścielają mady rzeczne, okresowo podczas powodzi zalewane. Największe zwężenie doliny występuje pod Kazimierzem, a otaczające ją zbocza są tu najwyższe i sięgają 80 do 100 m. Odcinek ten powstał na uskoku pomiędzy Janowcem, a Kazimierzem. Przełomowa dolina Wisły rozwinięta na liniach dyslokacyjnych istniała już w trzeciorzędzie. Wskazują na to ślady tarasów zachowanych nad krawędziami doliny, na wysokości ok. 50 m nad dzisiejszym dnem. Po stopieniu lądolodu plejstocenijskie materiały zostały wyniesione a odpreparowana w ten sposób dolina wcięła się głębiej i przybrała dzisiejszy wygląd. W najciekawszym odcinku przełomu, czyli będącym właśnie na opisywanym obszarze, w krajobrazie zboczy doliny widoczne są wapienne skały pokryte lessami o miąższości 20-30 m, porośnięte sucholubną roślinnością. Miejscami odstaniają się ściany nieczynnych już dziś kamieniołomów np. w Kazimierzu Dolnym, Janowcu i Nasiłowie.

W obrębie Małopolskiego Przełomu Wisły - regionu o wybitnych walorach krajobrazowych znajdują się obszary chronione: 2 parki krajobrazowe (1 na opisywanym terenie) i 3 rezerваты przyrody.

Główne rzeki odwadniające obszar powiatu puławskiego to Wisła i Wieprz z licznymi starorzeczami.

W dolinie Wisły płynącej tu nieuregulowanym korytem są łachy piaszczyste, większe z nich porośnięte roślinnością łągową.

Wieprz, stanowiący północną granicę powiatu puławskiego ma charakter rzeki nizinnej, silnie meandrującej, dzikiej z licznymi starorzeczami i stawami (np. na północ od wsi Baranów).

Południową część odwadniają rzeki Bystra i Kurówka (prawobrzeżne dopływy Wisły) oraz Białka (prawobrzeżny dopływ Kurówki) i liczne pomniejszych cieków.

Rzeka Bystra płynąca przez Płaskowyż Natęczowski ma czyste wody, dobrze natlenione, w których żyją pstrągi.

Na opisywanym obszarze sporo jest stawów, małych jezior i terenów podmokłych. Większe stawy to m.in. zbiornik retencyjny do celów przemysłowych w Zakładach Azotowych Puławy, stawy w rejonie Baranowa i Motogi, Celejowa, Witoszyna, Czesławic, Markuszowa (stawy rybne w rozszerzeniu doliny Kurówki), Janowca, Janowic, Kurowa, Żyrzyna i Osin. Koło Gołębia znajdują się jeziora Kapuśniak o pow. 1 ha i Nury o pow. 4 ha oraz śródlądne jezioro Piskory. Na rzece Nur są stawy hodowlane: staw Borowa, Borowina, Matygi i Borowiec.

Planowana jest budowa zbiorników retencyjnych w Markuszowie i Kaleniu.

Nad rzekami (zwłaszcza w dolinie Wisły i Wieprza) występuje roślinność szuwarowa - typowe dla wód eutroficznych zespoły szuwarów z trzciną pospolitą, móżgą trzcinową, oczeretem jeziornym, pałką szerokolistną i wąskolistną, jeżogłówką gałęziastą, manną mielec i manną jadalną. Szuwały wielkoturzycowe są oddalone od toni wodnej i kontaktują się z lasami i łąkami.

Interesujące na terenie powiatu są również wody podziemne. W magłach kredowych, bezwodnych, obfitujących w liczne szczeliny pochłaniające wodę występują źródła słabo zmineralizowanych wód żelazistych i wodorowo-wapniowych. Woda wychodząca ze źródeł kredowych przepływa przez rudy

bagienne i nabiera cech mineralnych (wody mineralne Nałęczowa). Lecznice właściwości wód odkryto w 1800 r., analizy chemicznej dokonał prof. Piotr Celiński z Uniwersytetu Warszawskiego w 1817 r. Wydajność udokumentowanych źródeł wynosi 96 m³/godz., a pobór wód do celów leczniczych w Nałęczowie wynosi 185 tys.m³/rok. Mineralne wody chlorkowo sodowe występują również w Celejowie. Ponadto w Celejowie odkryte zostały wody geotermalne, występujące na głębokości 1200 m o temperaturze 60° - 80° C. W przyszłości ma powstać tu kompleks basenów geotermalnych¹⁹/Audyt turystyczny...2008; Kondracki J., 1978; Mapa turystyczna Ziemi Puławskiej, 2011; Ochrona przyrody w Polsce...1979; Piękny Wschód...; Program Ochrony Środowiska gminy Puławy i powiatu puławskiego; www.pieknywschod.pl/.

Z punktu widzenia rozwoju turystyki uzdrowiskowej ważne są też walory klimatyczne. Nałęczów leży w najcieplejszym w kraju V regionie bioklimatycznym „południowo-wschodnim”. Bioklimat uzdrowiska Nałęczów określany jest jako typ bioklimatu słabo bodźcowego, co stwarza podstawy do rehabilitacji schorzeń układu krążenia.

Charakterystyka bioklimatu Nałęczowa:

- średnie usłonecznienie wynosi 1593 godziny (od maja do sierpnia przekracza 200 h w miesiącu),
- zachmurzenie w sierpniu wynosi 61%, w grudniu 81%, śr. 69%,
- temperatura powietrza w Nałęczowie to: 17,4° C w lipcu, -3,2° w styczniu, śr. 7,4° C,
- średnia roczna wilgotność powietrza to ok. 69%, max. w grudniu 83%,
- roczna suma opadów 540 mm, max w czerwcu 84 mm, min. w lutym 22 mm,
- liczba dni z opadem 155, jest mniejsza niż śr. w uzdrowiskach – 183 dni,
- wiatry przeważają wschodnie (13.8%) i zachodnie (11.8%), cisze 28.3%. Śr. prędkość wiatru - 3,4 m/s, najw. 4.1 m/s (w kwietniu).

Zanieczyszczenie powietrza w Nałęczowie jest stosunkowo niewielkie:

- średniodobowe stężenie pyłu zawieszonego 11 µg/m³ (norma dla uzdrowisk 40),
- średniodobowe stężenie dwutlenku siarki 3 µg/m³ (norma dla uzdrowisk 30),
- średniodobowe stężenie dwutlenku azotu 13 µg/m³ (norma dla uzdrowisk 20).

Bioklimat Nałęczowa dodatkowo cechuje wysoka jonizacja powietrza. Najdogodniejsze warunki bioklimatyczne panują od maja do września. Wymienione powyżej walory klimatyczne stały się podstawą rozwoju uzdrowiska klimatyczno-kardilogicznego:

- helioterapii,
- aeroterapii,
- kinezyterapii łagodnej,
- kinezyterapii intensywnej /Kozłowska-Szczęśna T., Błażejczyk K., Krawczyk B., Limanówka D., 2002/.

Atrakcję przyrodniczą stanowią również torfowiska. Ich znaczenie przyrodnicze jest ogromne, zwłaszcza z punktu widzenia zachowania walorów bioklimatycznych Nałęczowa. Właściwe użytkowanie i ochrona torfowisk należą do zadań priorytetowych, ze względu na zachodzącą na nich sukcesję roślinności wysokiej, co niekorzystnie wpływa na mikroklimat uzdrowiska.

¹⁹ Jak dotąd nie ma żadnych bliżej określonych planów inwestycyjnych.

Obszary chronione

Obszary chronione zajmują powierzchnię 31 585 ha, tj. ok. 33% obszaru subregionu i 5.5% powierzchni obszarów chronionych woj. lubelskiego, z czego:

- parki krajobrazowe stanowią 41.4% powierzchni obszarów chronionych powiatu puławskiego,
- obszary chronionego krajobrazu 57.5%,
- rezerваты przyrody 0.8%.

Szczegółowa inwentaryzacja obszarów chronionych znajduje się w rozdz. 1.2. Audyt turystyczny...2008; Centralny Rejestr form Ochrony Przyrody;

Walory wynikające z funkcji rolniczej i leśnej subregionu

Opisywany subregion ma charakter wybitnie rolniczy. Użytki rolne stanowią 66%, lasy – 21%. Przeważa tu rolnictwo ekstensywne, małoobszarowe, średnio- i niskotowarowe.

Tabela 4. Gospodarstwa rolne na obszarze subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy

Gmina	Liczba gospodarstw rolnych		% gospodarstw rolnych o powierzchni poniżej 5ha
	ogółem	w tym do 5 ha	
Baranów	1060	696	65,7
Janowiec	952	795	83,5
Kazimierz Dolny	1740	1548	89,0
Końskowola	1978	1497	75,7
Kurów	1531	1021	66,7
Markuszów	629	410	65,2
Nałęczów	1527	1311	85,9
Puławy	2953	2634	89,2
Wąwolnica	1048	811	77,4
Wojciechów	1465	1048	71,5
Żyrzyn	1473	973	66,1
Ogółem obszar subregionu	16356	12744	77,9

Źródło: opracowanie własne na podstawie Lokalnej Strategii Rozwoju LGD „Zielony Pierścień”.

Jak wynika z tabeli 4 na opisywanym obszarze dominują gospodarstwa małe (77,9% ogółu gospodarstw rolnych).

Wśród upraw dominują zboża (76,3% zasiewów) i ziemniaki (10,7%). Uprawia się tu jednak wiele roślin rzadko spotykanych w innych częściach Polski np. tytoń, chmiel, buraki cukrowe, warzywa, owoce (m.in. sady porzeczkowe, plantacje truskawek), zioła i kwiaty (głównie róże).

W hodowli obok tradycyjnych zwierząt na uwagę zasługują owce i strusie. W Polsce coraz bardziej popularne są fermy strusi. Hodowla tych ptaków jest wysoce opłacalna, jako że z 90 kg strusia otrzymuje się 35 kg mięsa, ponadto wykorzystuje się też pióra, pazury, jaja, a nawet wydmuszki. W Polsce jest ok. 500 ferm strusich (ok. 19 tys. sztuk ptaków). Jednym z obszarów hodowlanych jest

Lubelszczyzna i powiat puławski /Ilustrowany atlas Polski...2003/. W Wąwolnicy na fermie strusiej powstało gospodarstwo agroturystyczne, jedno z bardziej interesujących na opisywanym obszarze, właśnie ze względu na profil produkcji rolnej.

Tabela 5. Stopień towarowości gospodarstw rolnych obszaru LGD „Zielny Pierścień”

Charakterystyka gospodarstwa	Liczba gospodarstw	% gospodarstw
Gospodarstwa nie prowadzące produkcji rolnej	2441	14.9
Gospodarstwa produkujące na własne potrzeby	1409	8.6
Gospodarstwa produkujące głównie na własne potrzeby	6577	40.2
Gospodarstwa produkujące na rynek	5929	36.2

Źródło: opracowanie własne na podstawie Lokalnej Strategii Rozwoju LGD „Zielony Pierścień”.

Jak widać gospodarstwa na opisywanym terenie bądź nie prowadzą działalności rolniczej (głównie te najmniejsze – 31% to gospodarstwa o pow. do 1 ha), bądź produkują głównie na własne potrzeby.

Taka sytuacja w rolnictwie stwarza konieczność poszukiwania dodatkowych źródeł dochodów dla rolników, a jednym z nich jest agroturystyka oraz wszelkie inne formy zrównoważonej turystyki wiejskiej.

Ta skromna charakterystyka ma na celu wskazanie, że w turystyce, zwłaszcza wiejskiej ważna jest struktura użytkowania ziemi i charakter zasiewów. Ma ona bowiem związek z walorami estetycznymi krajobrazu oraz tradycyjnymi rzemiosłami, tradycyjną i domową kuchnią, lokalnym (tak w sensie zakładów, jak i przetwórstwa domowego) przetwórstwem owocowo-warzywnym, ziołolecznictwem itp. /Ciechanowicz W., 2000; Drzewiecki M., 1995; Ekologia krajobrazu... 1993/.

Ważnym z punktu widzenia nie tylko rolnictwa, ale i turystyki jest rozwijanie właśnie w małych gospodarstwach tradycyjnych produkcji ekologicznej.

Na terenie gminy Końskowola ma swoją siedzibę Lubelski Ośrodek Doradztwa Rolniczego. Powadzi doradztwo rolnicze w zakresie rozwoju wsi, rynków rolnych i wiejskiego gospodarstwa rolnego oraz wspiera zrównoważony rozwój wsi. Jest on organizatorem licznych szkoleń dla rolników, m.in. seminarium „Rolnictwo ekologiczne i programy rolno środowiskowe szansą poprawy konkurencji finansowej gospodarstw rolnych”. Z roku na rok w całym woj. lubelskim wzrasta liczba gospodarstw ekologicznych w 2010 było ich 20 582, w 2012 jest 23 431 (wzrost o 14%), ogółem zajmują powierzchnię 573 687 ha użytków rolnych. Działa 267 ekoprzetwórnici.

Rolnictwo ekologiczne polega na stosowaniu naturalnych metod produkcji (nawozów i środków ochrony roślin). Nie powoduje zanieczyszczenia gleb i wód gruntowych, sprzyja różnorodności życia organicznego. Ponadto wymaga mniejszych nakładów energii i wytwarza żywność wysokiej jakości. Zainteresowanie tą formą rolnictwa wciąż rośnie, obecnie w Polsce znajduje się pięć instytucji wydających certyfikaty gospodarstwom ekologicznym /Ekologia krajobrazu...1993; Wyrwicz E., 1996, Zaręba D., 2008; Zielińska A., 1996/.

W powiecie puławskim wspieraniem rozwoju rolnictwa ekologicznego zajmuje się Lubelski Ośrodek Doradztwa Rolniczego w Końskowoli. W obrębie LODR działa Ośrodek Szkoleniowo- Wystawienniczy w Grabanowie. W ramach „Dni otwartych” zorganizował:

- wykład „Grupy producenckie”,
- występy zespołów artystycznych,

- liczne atrakcje dla dzieci,
- doradztwo branżowe, wystawy, kiermasze (maszyn rolniczych, sprzętu i produktów pszczelarskich, rękodzieła ludowego, rzemiosła i produktów regionalnych),
- rozstrzygnięcie konkursów „Agroliga 2012” i „Bezpieczne gospodarstwo rolne”.

Końskowola to nie tylko „zagłębie szkółkarskie Polski”, rozwija się tu również pszczelarstwo:

- Pasieka hodowlana „Pożóg” w Końskowoli.

Rozwój rolnictwa ekologicznego jest bardzo ważny z punktu widzenia turystyki ekologicznej i agroturystyki, czy też innych form turystyki zrównoważonej (np. ornitologicznej). Ekologiczne rolnictwo produkujące zdrową żywność, sprzedaż bezpośrednia produktów rolnych (np. owoców i domowych przetworów) w gospodarstwach, szlaki i imprezy kulinarne, estetyczny, harmonijny wiejski krajobraz, dużą bioróżnorodność to atuty turystyczne obszarów wiejskich obszaru subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy.

Lasy

Lasy występują głównie w północnej części subregionu, południowa jest praktycznie bezleśna, a zadrzewienia i zakrzewienia znajdują się tu w otoczeniu wąwozów lessowych. Największy odsetek powierzchni leśnej występuje w gminie Puławy (34.7% pow. gminy). Jedyny większy kompleks leśny to Lasy Puławskie (1 z 12 kompleksów leśnych woj. lubelskiego). Przeważają tu bory, głównie z młodym drzewostanem. Fragmenty lasów z drzewostanem starszym są zniszczone na skutek wieloletniej emisji zanieczyszczeń z Zakładów Azotowych. W promieniu 2 km od Zakładów Azotowych w runie leśnym nie występują jakiegokolwiek rzadkie gatunki roślin. Obecnie trwa rekultywacja lasów wokół Zakładów Azotowych. W obrębie tego największego kompleksu leśnego znajdują się formy chronione, jak i ścieżki i szlaki turystyczne piesze i rowerowe. Drugi większy kompleks leśny to Kozi Bór, na wschód i południowy wschód od Żyrzyna /www.lublin.lasy.gov.pl/..

PODSUMOWANIE

Na opisywanym obszarze walory kulturowe i przyrodnicze nawzajem przenikają się tworząc podstawę do rozwoju **turystyki zrównoważonej**, wspomianej powyżej **agro- i ekoturystyki**, **aktywnego wypoczynku** (wycieczki piesze, rowerowe, konne, kajakowe) i **rekreacji** (tereny leśne, wodne, wiejskie), **turystyki ornitologicznej** (wykorzystującej jedyne naprawdę unikatowe walory subregionu).

W celu zachowania przenikającego się w krajobrazach subregionu dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego należy:

- przyjąć koncepcję kultury krajobrazu, która pozwoli zwiększyć efektywność przedsięwzięć ochraniających dziedzictwo przyrodnicze i kulturowe leżące u podstaw rozwoju turystyki zrównoważonej, poprzez kształtowanie świadomości ekologicznej mieszkańców biorących udział w tworzeniu produktów turystycznych i turystów przebywających w subregionie,
- krajobrazy wiejskie traktować jako rekreacyjno-estetyczne (planowe kształtowanie z zachowaniem ich pierwotnego charakteru, umożliwiającego rozwój turystyki

zrównoważonej),

- monitorować ruch turystyczny i zapobiegać presji na środowisko ze strony turystyki masowej, zagrażającej zwłaszcza obszarom położonym w bliskości Kazimierza Dolnego,
- wszystkie obszary zwłaszcza wykorzystywane dla aktywnych form turystyki i rekreacji traktować jako zasobochronne (turystyka powinna przyczyniać się do zachowania dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego subregionu), a podaż i popyt turystyczny powinny mieścić się w ramach koncepcji kultury krajobrazu – krajobrazu zrównoważonego.

Zarówno mieszkańcy subregionu jak i turyści świadomi wartości przyrodniczych i kulturowych środowiska winni być „strażnikami” dziedzictwa regionu.

Poznanie, wdrażanie i szanowanie wartości leżących u podstaw turystyki zrównoważonej przyczynić się może nie tylko do ochrony dóbr przyrody i kultury, ratowania pamiątek dziedzictwa kultury duchowej subregionu, ale i do podniesienia statusu społecznego mieszkańców.

3.2. Analiza infrastruktury towarzyszącej

3.2.1. Szlaki turystyczne

Szlaki turystyczne stanowią jeden z najważniejszych elementów zagospodarowania turystycznego. To dzięki nim turysta może przemieszczając się z miejsca na miejsce poznawać dziedzictwo kulturowe i przyrodnicze. Konceptcje szlaków turystycznych są bardzo różne:

- znakowane przez PTTK szlaki nizinne i górskie (najstarsze szlaki subregionu, jak i całej Polski),
- znakowane szlaki i ścieżki dydaktyczne,
- znakowane i nieznakowane szlaki tematyczne nawiązujące do lokalnych atrakcji turystycznych lub będące częścią większych ponadregionalnych i ogólnopolskich szlaków tematycznych.

Szlaki turysta może przemierzać pieszo, rowerem, kajakiem, konno, lub samochodem (w przypadku długich tematycznych szlaków ogólnopolskich).

Ogólnopolskie szlaki turystyczne

Obszar subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy wpleciony jest w ogólnopolską sieć znakowanych i nieznakowanych szlaków turystycznych-kulturowo-krajoznawczych, opisanych w ogólnodostępnych przewodnikach turystycznych:

- **Szlak Grodów Nadwiślańskich** – szlak samochodowo-wodny o dł. 941.2 km, czas przejazdu/przeptknięcia 2-4 tygodni, brak oznaczeń szlaku na lądzie, oznaczenia szlaku wodnego.

Całość szlaku: Barania Góra (źródła Wisły) – Wisła – Oświęcim – Tyniec – Kraków – Niepołomice – Baranów Sandomierski – Zawichost – Kazimierz Dolny – Puławy – Dęblin – Czersk – Góra Kalwaria – Warszawa – Modlin – Zakroczym – Czerwińsk n. Wisłą – Wyszogród – Płock – Włocławek – Toruń – Bydgoszcz – Chełmno – Świecie – Grudziądz – Kwidzyń – Malbork – Tczew – Gdańsk.

Na opisywanym obszarze odcinek Kazimierz – Puławy,

- **Szlak Literacki** – szlak samochodowy o dł. ok. 400 km, bez oznaczeń, czas przejazdu kilka dni.

Trasa: Opinogóra Górna – Gołotczyzna – Warszawa – Stawisko - Lipce Reymontowskie – Nagłowice – Oblęgorek – Czarnolas – Okrzeja – Wola Okrzejska – Nałęczów.

W Nałęczowie znajduje się Muzeum Bolesława Prusa. Polecane noclegi i restauracje na trasie to w Nałęczowie: Dom Wypoczynkowy „Willa Quo Vadis” przy ul. Bochothnica 6 i restauracja „Ewelina” przy ul. Lipowej 16.

Odcinek szlaku do Okrzei i Woli Okrzejskiej prowadzi przez obszar powiatu Puławskiego,

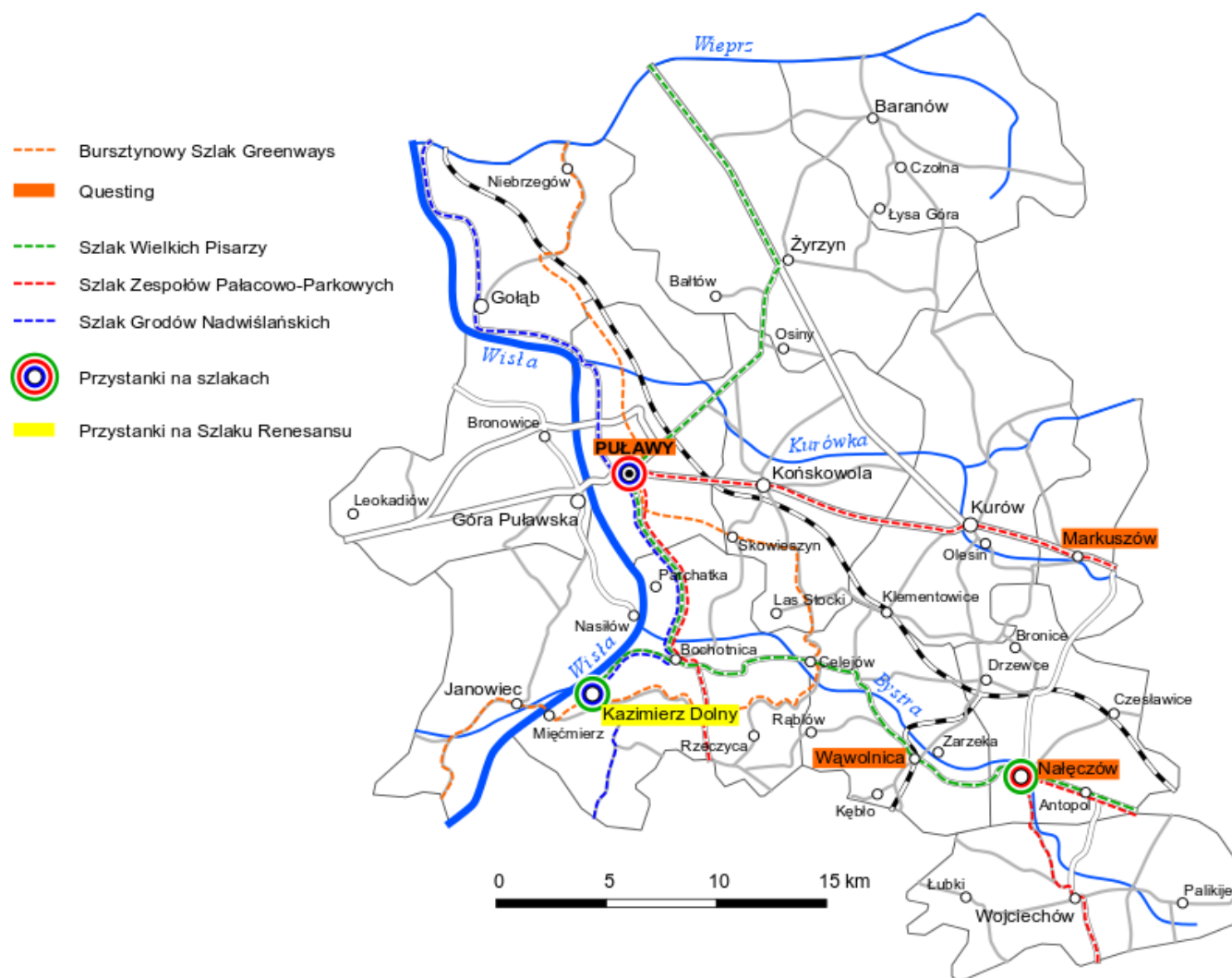
- **Szlak renesansu** – szlak samochodowy o dł. ok. 300 km, brak oznaczeń (w przygotowaniu, szlak dopiero powstaje, przyłączają się do niego kolejne miejscowości), czas przejazdu 2 dni.

Trasa: Kazimierz Dolny – Sandomierz – Baranów Sandomierski – Tarnów – Kraków – Książ Wielki.

Polecane obiekty noclegowe i gastronomiczne na szlaku to w Kazimierzu hotel „Król Kazimierz” przy u. Puławskiej 86 i restauracja Staropolska przy ul. Nadrzecznej 14,

- **Szlak Zespołów Pałacowo – Parkowych** – szlak samochodowy o dł. 422 km Lublin – Naęczów – Kluczkowice – Opole Lubelskie – Puławy – Kozłówka – Lubartów – Kock – Radzyń Podlaski – Jabłoń – Sosnowica – Rejowiec – Wierzchowiska – Lublin,
- **Szlak bursztynowy** – fragment tego ogólnopolskiego szlaku powstał dzięki inicjatywie LGD /Lokalna Strategia LGD... 2009; Mapa turystyczna Ziemi Puławskiej, 2011; Polska niezwykła...2009; Polska balonem...2009; Polskie szlaki turystyczne... 2011/.

Mapa 8. Ogólnopolskie szlaki turystyczne na obszarze subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy

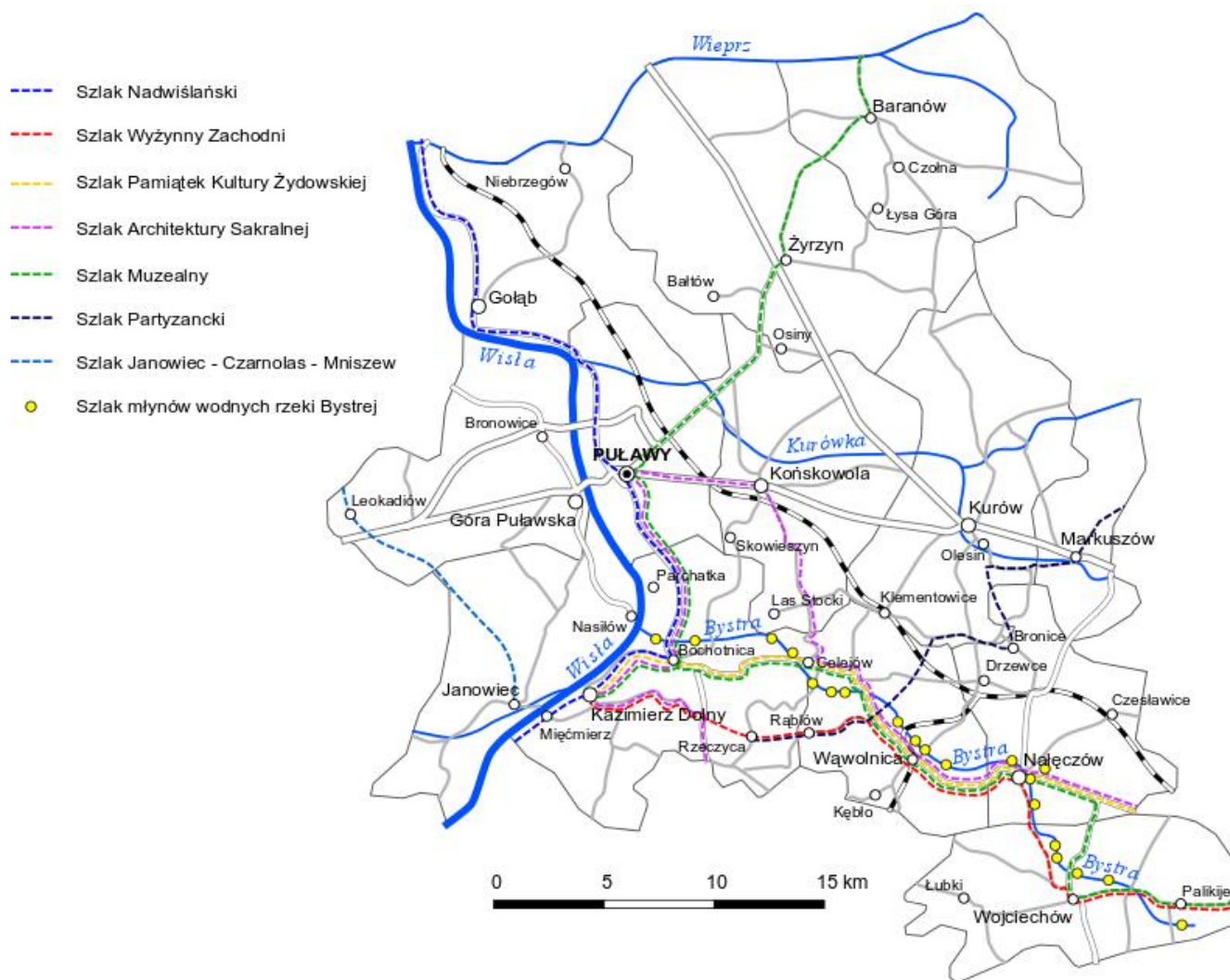
Regionalne szlaki turystyczne

- **Szlak Młynów Wodnych rzeki Bystrej** (nieoznakowany) na opisywanym obszarze: Wojciechów Kolonia V – Nowy Gaj – Nałęczów – Łąki – Wąwolnica – Marcetki – Bartłomiejowice – Rąblów – Celejów – Bochatnica (na jego trasie jest 6 istniejących i 6 nieistniejących młynów wodnych),
- **Szlak Nadwiślański** – niebieski Dęblin – Annapol (dł. ok. 107 km), na opisanym obszarze przechodzi przez gminę Puławy i Kazimierz Dolny: Gołąb – Puławy – Wąwóz Okalski – Męcierz – Kazimierz Dolny – Bochatnica – Parchatka,
- **Szlak im Bolesława Prusa** – czerwony, dł. ok. 60.8 km (szlak Wyżynny Zachodni) – Lublin – Kazimierz Dolny, na opisywanym terenie przechodzi przez gminy: Wojciechów, Nałęczów Wąwolnicę i Kazimierz Dolny – Nałęczów,
- Szlak niebieski z **Janowca** przez Oblasy do **Czarnolasu**,
- **Szlak Partyzancki** – niebieski – dł. ok. 77.1 km na opisywanym obszarze Rąblów – Bartłomiejowice – Klonia Bronice – Markuszów,
- „**Szlak Pamiątek Kultury Żydowskiej**” – istnieje od 2000 r. (w Lublinie oznaczony na niebiesko, jako „Szlak Pamięci Żydów Lubelskich” o dł. 2.5 km z tablicami informacyjnymi w j. polskim i angielskim z 13 przystankami). Opracowywana jest „Trasa drogowa Kazimierz Dolny – Lublin – Łęczna – Włodawa – Sobibór – Izbica – Szczebrzeszyn – Józefów – Zamość” o dł. 350 km (posiada już pierwsze publikacje w wydawnictwa turystycznych),
- Szlak tematyczny „**Grodziska nad Chodelką**”, Chodlik-Żmijowiska - Kłodnica - Podgórze (w większości poza subregionem Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy)²⁰ /Lokalna Strategia LGD..2009; Mapa turystyczna Ziemi Puławskiej, 2011; Polskie szlaki turystyczne...2011/.

---

²⁰ Szlak ten powiązany jest turystycznie z subregionem, dla turysty bowiem nie są istotne ani granice jednostek administracyjnych, ani obszarów oddziaływania LGD.

Mapa 9. Regionalne szlaki turystyczne na obszarze subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy

Lokalne szlaki turystyczne

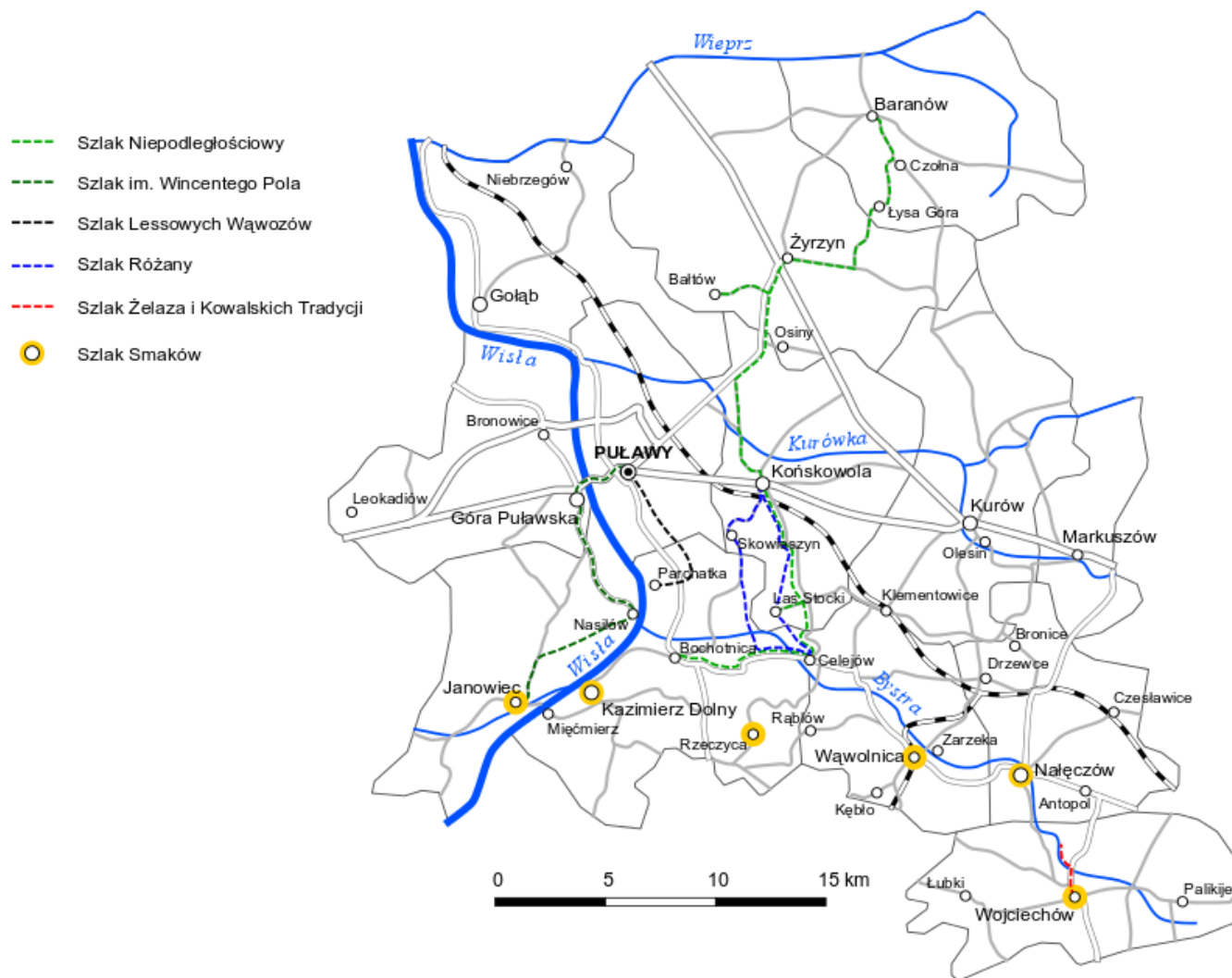
- **Szlak Niepodległościowy** – ważny z punktu widzenia turystyki w subregionie, gdyż przecina jego obszar z północy na południe. Związany z historią regionu zwłaszcza czasów powstania styczniowego (bitwa pod Żyrzynem, rozgrupowanie oddziału powstańców w Baranowie i założenie szpitala dla rannych żołnierzy rosyjskich i powstańców). Trasa szlaku wynosi 57,7 km i biegnie od Baranowa przez Żyrzyn, Bałtów, Osiny, Końskowolę, Pożóg, Kolonię Zbędowice, Okrąglicę, Celejów, Wierzchoniów do Bochothnicy, przecinając tym samym obszar prawie całego powiatu puławskiego i łącząc dobrze zagospodarowane południe subregionu ze słabiej zagospodarowaną turystycznie północą²¹,
- Znakowane szlaki turystyczne i ścieżki spacerowe po **wąwozach lessowych** (5 szlaków znakowanych w rejonie Kazimierza Dolnego i 3 w rejonie Bochothnicy o łącznej długości ok. 41 km),
- **Szlak Wincentego Pola** – zielony o dł. 18 km, na lewym brzegu Wisły: Janowiec – Nasiłów – Sadłowice – Góra Puławska – Most na Wiśle – Puławy,
- Czarny szlak **Puławy – Parchatka** – przechodzi przez Kolonię Zbędowice i Górę Trzech Krzyży w Parchatce,
- Szlak czarny o dł. 12.6 km, wiedzie przez skarpę nadwiślańską na południe od Kazimierza i lessowe wąwozy w południowo-wschodniej części gminy Kazimierz Dolny,
- „**Szlak Różany**” – czerwony – pętla z Końskowoli przez Pożóg, Stok, Las Stocki, wiedzie przez obszary szkółkarskie gminy Końskowola²²,
- „**Szlak Żelaza i Kowalskich Tradycji w Wojciechowie**” przygotowany dla grup dzieci i młodzieży²³,
- Ścieżka spacerowa czerwona – niewielka pętla na północ od Janowca wiedzie skarpą nadwiślańską z punktem widokowym na Kazimierz Dolny i Małopolski Przełom Wisły,
- Żółta ścieżka spacerowa w lasach Puławskich – prowadzi przez lasy, polany śródleśne i tereny podmokłe /Lokalna Strategia LGD..2009; Mapa turystyczna Ziemi Puławskiej, 2011/.

²¹ Szlak ten ze względu na przebieg trasy mógłby stać się jednym z ważniejszych szlaków turystycznych subregionu, gdyby powstały przy nim atrakcyjne (wiejskie, wykorzystujące lokalną specyfikę) produkty turystyczne. Niewielu jest dziś bowiem turystów, którzy odwiedzą wsie, w których miały miejsca wydarzenia historyczne, o których często nic nie wiedzą i których śladów praktycznie w terenie nie można obejrzeć. W przypadku wydarzeń historycznych doskonałym sposobem poznawania regionu jest opisany w dalszej części opracowania questing. Inną formą, przyciągającą turystów są różnorodne inscenizacje historyczne organizowane cyklicznie, np. w długie wiosenne weekendy.

²² W przypadku tego szlaku wskazane jest stworzenie przy nim produktów turystycznych związanych z uprawą róż (pokazy odmian róż, programy turystyczne dla grup zorganizowanych, zajęcia motywacyjno - studyjne dla pracowników i kursantów zawodów związanych z florystyką i kwiaciarstwem, konkursy, itp.)

²³ Jest to dobry przykład lokalnego produktu turystycznego. Na obszarze oddziaływania LGD „Zielony Pierścień” powinno powstać więcej tego typu produktów, dostosowanych do grup wiekowych turystów i ich różnorodnych zainteresowań. Dla grup dzieci i młodzieży, ale również dla turystów dorosłych, którzy dysponują stosunkowo niewielką ilością wolnego czasu mało interesujące są klasyczne formy zwiedzania zabytków z przewodnikiem, który z detalami opowiada o historii i architekturze, oprowadza dużą grupę, w określonym czasie. O wiele bardziej interesujące są produkty turystyczne, w przypadku których turysta sam decyduje ile czasu chce poświęcić na ich oglądanie, ma możliwość uczestnictwa w warsztatach, stworzenia czegoś samodzielnie, posłuchania lokalnego „gawędziarza”, skosztowania oryginalnego posiłku.

Mapa 10. Lokalne szlaki turystyczne na obszarze subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy

Ścieżki spacerowe:

- „Droga Lipowa” – al. Lipowa – Góra Poniatowskiego – laszek zakładowy – Góra Krzyżowa, Wąwóz Łukoszyński,
- Ścieżka spacerowa dla kuracjuszy: Nałęczów Park Zdrojowy – Czesławice – Antopol,
- Wokół Nałęczowa żółta ścieżka spacerowa o dł. 10 km przez wsie Charz i Cynków.

W rozległym parku nałęczowskim znajdują się ścieżki spacerowe dla kuracjuszy, zwłaszcza leczących tu schorzenia kardiologiczne dzięki walorom bioklimatycznym. Są one oznakowane stylowymi drogowskazami wykonanymi przez Jerzego Kursę.

- Leśna ścieżka dydaktyczna Piskory.

Ścieżka dydaktyczna Gołąb – Niebrzegów – Duży Pioter – Borysów, wiedzie przez największy kompleks leśny powiatu puławskiego, długość szlaku – 12 km. W każdym z 25 nadleśnictw woj. lubelskiego pracuje leśnik odpowiedzialny za edukację leśną, a każde nadleśnictwo ma przygotowany program edukacji leśnej. Ogółem w woj. są 52 ścieżki edukacyjne (rowerowe i piesze) w większości wyposażone w ławki, zadaszenia, tablice informacyjne²⁴. Ścieżka „Piskory” jest jedną z takich ścieżek, poprowadzona została przez największy kompleks leśny w subregionie.

Przystanki na ścieżce:

- „Wydma nad Piskorami”,
  - „Jezioro Piskory – Grobla czołowa”,
  - „Gajówka Piskory” – miejsce gniazdowania dudka.
- Ścieżka dydaktyczna przyrodniczo – geologiczna Nasiłów.

Ścieżka o charakterze geologiczno-krajobrazowym, o długości 4.5 km wokół nadwiślańskiej miejscowości Nasiłów koło Wojszyna. Umożliwia poznanie skał przedczwartorzędowych oraz roślinności łąkowej i wapieniolubnej. Obejmuje wąwozy, plaże i zarośla nad Wisłą, a także kamieniołomy i wyrobiska. Wytyczono na niej 5 stanowisk oznaczonych tablicami (trochę zniszczone, wymagają wymiany):

1. Panorama Małopolskiego Przełomu Wisły
2. Roślinność wapieniolubna
3. Widok na kamieniołom
4. Zarośla łąkowe na terasie zalewowej
5. Punkt widokowy na zachodnią krawędź Wyżyny Lubelskiej.²⁵

- Ścieżka przyrodnicza (szlak żółty) z Janowca wokół stawów w Janowicach do Janowca wzdłuż doliny Wisły),
- Ścieżka dydaktyczna Janowiec – Oblasy – Janowiec o dł. 6.5 km,
- Ścieżka dydaktyczna Rąblów dł. ok. 4 km

/Lokalna Strategia LGD..2009; Mapa turystyczna Ziemi Puławskiej, 2011/.

²⁴ Leśne ścieżki spacerowe i dydaktyczne cieszą się dużą popularnością w całej Polsce. Las jest bowiem atrakcyjnym miejscem wypoczynku (spacerów, jazdy na rowerze, biegania, nordic walking) o każdej porze roku. Dodatkowo walory bioklimatyczne lasu sprzyjają najbardziej regeneracji sił podczas zwłaszcza krótkiego, np. jednodniowego wyjazdu za miasto. Wyjazdy do lasu to często krótkie wyjazdy rodzinne, stąd popularność ścieżek leśnych z tablicami edukacyjnymi, dzięki którym można dzieciom przybliżyć życie zwierząt w lesie.

²⁵ Ścieżki przyrodniczo-geologiczne stają się dziś coraz bardziej popularne (geoturystyka).

Szlaki rowerowe

Regionalne

- Szlak czerwony – Lublin – Nałęczów – Kazimierz Dolny (przez wsie: Wylągi, Rzeczyca Witoszyn, Rąbłów, Kębło, Wąwolnica, Nowy Gaj, Maszki, Miłocin Kolonia, Miłocin),
- w Kazimierzu Dolnym rozpoczyna się szlak rowerowy niebieski prowadzący przez miejscowości położone wzdłuż Małopolskiego Przełomu Wisły oraz obszary przyrodnicze, np. Rezerwat Krowia Wyspa i Skarpa Dobrska (na opisywanym terenie odcinek Kazimierz Dolny – Dąbrówka),
- Szlak żółty z Kazimierza Dolnego na południe w stronę Opola Lubelskiego – wiedze przez krajobrazy rolnicze z plantacjami chmielu i tytoniu,²⁶
- Szlak czarny „Nitką kolejki wąskotorowej” – dł. 48 km Opole Lubelskie – Grabówka – Poniatowa – Rozalin – Kazimierzów – Bielsko – Karczmiska – Zaborze – Huta – Kębło,
- Szlak pieszo-rowerowy „Żółwia i dinozaura” z Bałtowa przez Solec, Chotczę, Borowiec do Janowca, o dł. 62 km.
- Szlak Kultury Sakralnej Ziemi Nałęczowskiej, dł. ok. 80 km – Sponiak – Celejów (przechodzi przez gminę Nałęczów, Wąwolnica i Kazimierz Dolny),
- Szlak Muzeów o dł. ok. 150 km – Nałęczów – Wojciechów – Kazimierz Dolny – Puławy.

Lokalne

- Szlak rowerowy Lasów Puławskich – niebieska pętla rowerowa z Puław – szlak leśny wiedzie przez największy kompleks leśny powiatu puławskiego i obszary podmokłe koło rezerwatu Piskory,
- Żółta pętla rowerowa z Puław przez Osiny – Wronów – Sielce, wzdłuż rozlewisk nad Kurówką, dalej przez Końskowolę i Młynki,
- Czarna pętla rowerowa z Puław przez Końskowolę, Las Stocki, Parchatkę, szlak prowadzi przez obszary rolnicze (szkółkarskie Końskowoli), wzniesienia i wąwozy lessowe,
- Czarny szlak rowerowy z Baranowa do Zagoźdża wzdłuż doliny Wieprza,
- Żółta pętla rowerowa z Baranowa przez Zagóźdź, Gródek, Karczunek, Śniadówkę, Niwę i Motogę,²⁷
- Żółty szlak rowerowy „W krainie Jana Pocka” po Płaskowyżu Nałęczowskim (łączy walory przyrodnicze i kulturowe m.in. gminy Markuszów) pętla z Markuszowa przez Olszowiec – Kolonię Bronice – kurhan nad Bronicami – Góry – Zabłocie,
- Niebieski szlak rowerowy z Nałęczowa do Czesławic i Gutanowa.

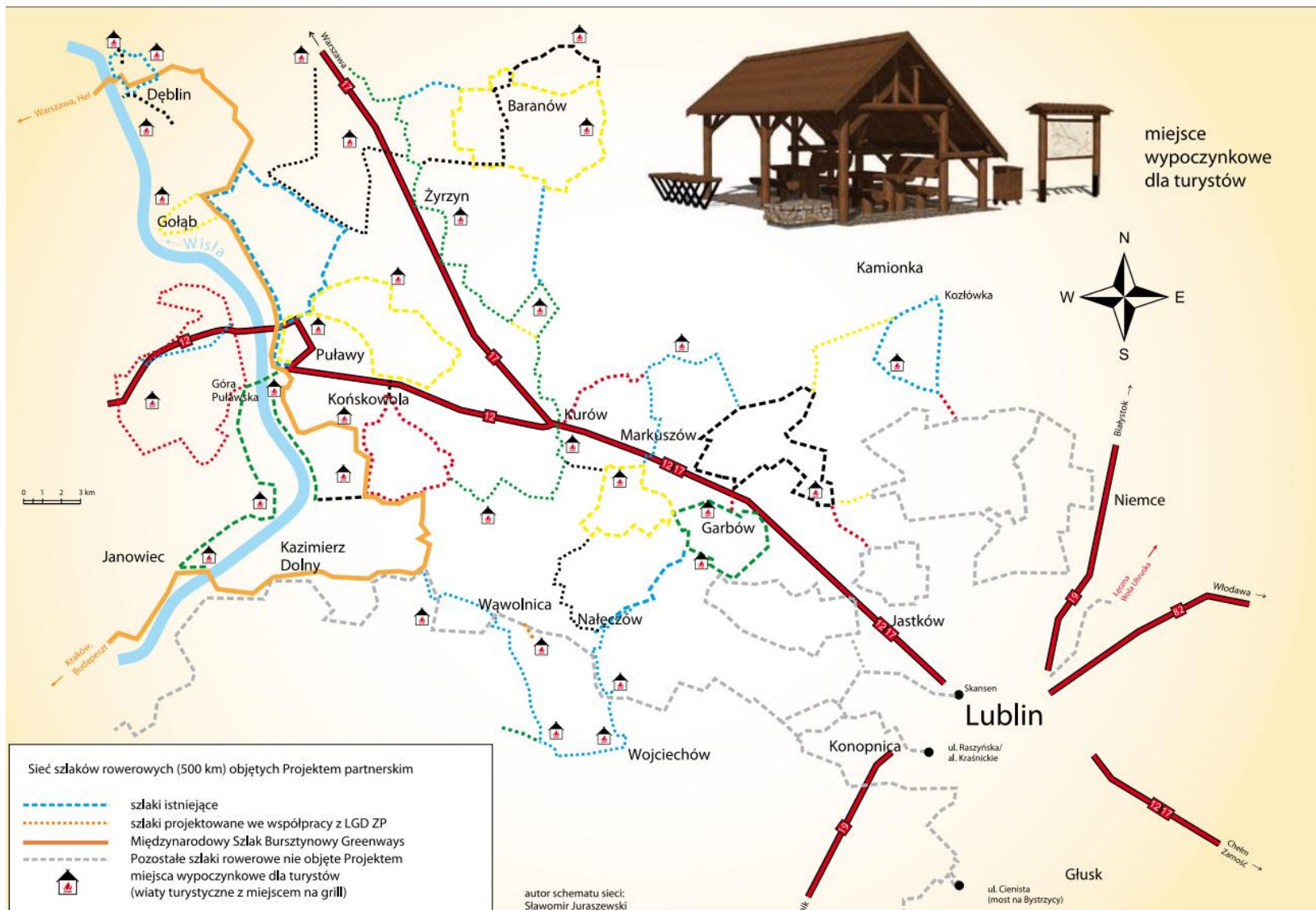
Spływy kajakowe

- Wisłą – Janowiec – Dęblin – dł. trasy 35 km,
- Wieprzem – Jeziorzany – Dęblin – dł. trasy 90 km,
- Kurówką – Szumów – Ośrodek ZDUNG – dł. trasy 16 km.
- /Lokalna Strategia LGD..2009; Mapa turystyczna Ziemi Puławskiej, 2011; Polska niezwykła...2009; Polska balonem...2009; Polskie szlaki turystyczne... 2011/.

²⁶ Kolejny szlak turystyczny, który mógłby być o wiele bardziej atrakcyjny, gdyby umieścić przy nim produkty turystyczne nawiązujące do upraw tytoniu i chmielu, charakterystycznych dla Lubelszczyzny.

²⁷ Przy szlakach turystycznych wokół Baranowa powinny znaleźć się produkty turystyczne nawiązujące do garncarstwa i innych rzemiosł, tradycji dawnych jarmarków, tradycji kulinarnych i przyrody pradoliny Wieprza

Mapa 11. Sieć szlaków rowerowych – schemat zaczerpnięty z ulotki „Zapraszamy na Bursztynowy Szlak Greenways na Lubelszczyźnie”.

PODSUMOWANIE

Przez opisywany subregion przechodzą ogólnopolskie i ponadlokalne szlaki tematyczne, opisane w przewodnikach, odwołujące się do historii, architektury, tradycji literackich.

Dzięki nim istnieją duże możliwości rozwoju turystyki poznawczej, tak indywidualnej, jak i zorganizowanej. Ponadto jest tu dobrze wykształcona sieć szlaków lokalnych pieszych i rowerowych, ścieżek spacerowych. Istnieje też możliwość spływów kajakowych (głównie po nieoznakowanych szlakach pozbawionych infrastruktury).

Lokalne szlaki tematyczne odwołują się do historii i tradycji wiosek, umożliwiają turystyce aktywny wypoczynek i poznawanie dziedzictwa kulturowego, choć ta oferta szlaków jest dużo mniej atrakcyjna (często brak oznaczeń w terenie, pozamykane kościoły, brak dokładnych map turystycznych, w wielu wsiach brak jakichkolwiek informacji turystycznych). Niewątpliwie lepsze poznanie dziedzictwa kulturowego byłoby możliwe, gdyby szlaki lokalne nasycone były atrakcyjnymi produktami turystycznymi prezentującymi to dziedzictwo, we wszelkich jego aspektach. O ile turysta, korzystający ze ścieżki przyrodniczej może zapoznać się z informacjami na tablicach informacyjnych i dzięki nim poznawać walory przyrodnicze okolicy, o tyle w przypadku dziedzictwa kulturowego turysta zdany jest raczej na niezbyt dokładną mapę, przewodnik i wcześniejsze zapoznanie się z historią regionu i jej świadkami – zabytkami nieruchomymi. Tylko w nielicznych wsiach jak Wojciechów, Janowiec, Gołąb turysta napotyka produkty turystyczne i tylko niektóre obiekty posiadają opisy na tablicach informacyjnych. Warto więc może dążyć do nasycenia już istniejących szlaków turystycznych, których sieć jest gęsta, atrakcyjnymi produktami wykorzystującymi historię, zabytki, kulturę ludową, rzemiosło, walory rolnicze, kulinaria, ciekawych ludzi. Dodatkowo warto pomyśleć o wyposażeniu szlaków w zadane wiaty, ławeczki, miejsca biwakowe, kosze na śmieci (a jeszcze lepiej pojemniki służące segregacji odpadów), punkty gastronomiczne w gospodarstwach ekologicznych. Każde nowe rozwiązanie bezwzględnie powinno nawiązywać do lokalnych uwarunkowań i tradycji.

Reasumując, w opisywanym subregionie istnieje gęsta sieć szlaków turystycznych, umożliwiająca przemieszczanie się po całym obszarze, istnieją oznakowane ścieżki dydaktyczne, w miejscowościach turystycznych i gospodarstwach agroturystycznych istnieje możliwość wypożyczenia rowerów, brakuje dostatecznej ilości oznakowań na szlakach, zwłaszcza dojść do obiektów zabytkowych, w przypadku wiejskich kościołów nie ma możliwości ich zwiedzania przez cały dzień, praktycznie brak atrakcyjnych produktów turystycznych, jak np. warsztat rzemieślniczy, sklepik z lokalnymi pamiątkami (mimo tradycji rzemieślniczych), zwiedzanie gospodarstwa ekologicznego, szkółkarskiego, smaźnia i wędzarnia ryb nad stawami, możliwość zakupu produktów pszczelarskich, tablica informacyjna o uprawie np. chmielu, zwiedzanie fermy strusiej, itp.

Szlaki turystyczne staną się o wiele bardziej interesujące, jeśli będą wiodły turystę od jednej atrakcji do drugiej, a na każdym z nich będzie coś nowego, fascynującego, zachęcającego do dalszych wędrówek po subregionie, czy zatrzymania się w nim na dłużej. Zainteresowania LGD udokumentowane w Lokalnej Strategii Rozwoju LGD Zielony Pierścień i działań podejmowanych w 2012 r., a opisanych na stronie internetowej LGD koncentrują się w dużej mierze wokół tworzenia i ulepszania istniejących szlaków turystycznych, zmierzają zatem w dobrym kierunku,

są spójne z koncepcją rozwoju turystycznego Polski wschodniej i wartościami charakterystycznymi dla turystyk zrównoważonej.

3.2.2. Organizacje turystyczne

W tej części opracowania wyszczególnione zostaną organizacje turystyczne i paraturystyczne, celem działania których jest m.in. organizacja imprez turystycznych, tworzenie lokalnych produktów turystycznych, wspieranie inicjatyw lokalnych, działalność edukacyjna w zakresie tworzenia produktów czy obsługi ruchu turystycznego oraz działalność promocyjna. Najważniejszą organizacją jest w subregionie LGD „Zielony Pierścień”. Z pozostałymi organizacjami LGD winna współpracować na niwie turystyki i ochrony zasobów środowiska.

Lokalna Grupa Działania „Zielony Pierścień” działa na terenie Kazimierza i 10 sąsiednich gmin: Baranów, Janowiec, Końskowola, Kurów, Markuszów, Nałęczów, Puławy, Wąwolnica, Wojciechów i Żyrzyn. Celem organizacji jest aktywizowanie miejscowej ludności do tworzenia produktów turystycznych, działalność edukacyjna i informacyjna w zakresie możliwości korzystania i wdrażania programów rozwoju i korzystania ze środków Unii Europejskiej. Siedziba LGD znajduje się w Nałęczowie. W dalszej części opracowania omówione zostały inicjatywy podejmowane przez LGD, mające na celu rozwój turystyki w subregionie.²⁸

Lokalna Organizacja Turystyczna „Kraina Lessowych Wąwozów” założona została w 2003 r. Członkami organizacji są samorządy terytorialne i podmioty prywatne z branży turystycznej. Stowarzyszone gminy to: Kazimierz Dolny, Janowiec, Nałęczów, Wąwolnica, miasto Puławy z powiatu puławskiego oraz gminy Opole Lubelskie, Poniatowa, Wojciechów. Celem działalności tej organizacji jest przede wszystkim stworzenie wspólnej dla Krainy Lessowych Wąwozów informacji i promocji turystycznej oraz poprawa infrastruktury turystycznej. Podkreślić należy, że intensywna promocja „Krainy Lessowych Wąwozów” odbywa się w terenie, m.in. w postaci tablic informacyjnych, np. w skansenie w Janowcu (mapa obszaru, zdjęcia i krótkie informacje o najważniejszych atrakcjach).

Gospodarstwa agroturystyczne zrzeszone są w **Związku Stowarzyszeń Agroturystycznych w Lublinie**. Stowarzyszenie zajmuje się m.in. promocją gospodarstw agroturystycznych, prowadzi szkolenia dla rolników posiadających i zakładających gospodarstwa łączące rolnictwo z turystyką. Podkreślić należy, że na terenie subregionu istnieje wiele (o czym w rozdziale 3.3.1.) gospodarstw agroturystycznych z ciekawą ofertą rekreacji wiejskiej.

Miasto Puławy należy do **Związku Miast Nadwiślańskich**, organizacji, której celem jest inicjowanie i wspieranie działań miast położonych nad Wisłą w ramach programu „Przywrócić Wisłę Życiu”. Działania związku koncentrują się wokół ekologii – czystość wody w Wiśle, żeglowności Wisły, infrastruktury komunikacyjnej i turystycznej (zwłaszcza rekreacyjnej i sportowej), a także działalności kulturalnej.

Od 2004 . Związek Miast Nadwiślańskich dofinansowuje festyn „Miasto Puławy – rzece Wiśle”, który odbywa się co roku w czerwcu na bulwarze nadwiślańskim.

Miasto Kazimierz należy do Unii Miasteczek Polskich.

²⁸Wszystkie informacje o organizacjach turystycznych i paraturystycznych w subregionie pochodzą ze stron internetowych tychże.

Z Janowcem związane jest **Stowarzyszenie Winiarzy Małopolskiego Przełomu Wisły**. Założone zostało 3 maja 2008 r. w Podgórzu w winnicy Pańska Góra (gmina Wilków, powiat Opole Lubelskie) przez właścicieli winnic Małopolskiego Przełomu Wisły. W tym samym roku w Janowcu odbyło się Walne Zgromadzenie Stowarzyszenia Winiarzy MPW. W 2009 r. przyjęto „Kartę Winnic Małopolskiego Przełomu Wisły”. Stowarzyszenie Winiarzy MPW jest czwartym polskim stowarzyszeniem winiarskim zajmującym się produkcją wina wyłącznie gronowego (wcześniejsze stowarzyszenia to Zielonogórskie Stowarzyszenie Winiarskie z największymi w Polsce tradycjami, winogrodnictwa i organizacji Święta Wina w Zielonej Górze, Małopolskie Forum Winne i Stowarzyszenie Winnic Podkarpacia).

Stowarzyszenie skupia 23 winnice, w tym 7 z obszaru opisywanego subregionu:

- Winnica Rzeczyca w Rzeczycy (gm. Kazimierz Dolny),
- Winnica na Górach – Góry I (gm. Kazimierz Dolny),
- Winnica Pasjonata w Starej Wsi (gm. Końskowola),
- Winnica w Górze Puławskiej (gm. Puławy),
- Winnica Mały Młynek w Bronowicach (gm. Puławy),
- Winnica Słowicza w Bonowicach (gm. Puławy),
- Winnica Maja w Kowali (gm. Puławy).

„Magazyn Wino” i Polski Instytut Winorośli i Wina organizuje Konwenty Polskich Winiarzy, m.in. w Jaśle i Niepołomicach. Najwięcej jednak spotkań winiarzy i imprez organizowanych jest na zamku w Janowcu:

- spotkania winiarzy MPW w janowickim dworze dotyczące nowelizacji europejskiego prawa winiarskiego,
- Święto Wina na Zamku w Janowcu (od 2009 r.).

Organizacja ta niewątpliwie zasługuje na uwagę w kontekście rozwoju produktów turystycznych w subregionie, a organizowane na zamku w Janowcu Święto Wina należy niewątpliwie do imprez oryginalnych w skali Polski.

Inne organizacje w subregionie wspierające rozwój turystyki

W Puławach:

- Puławski Ośrodek Kultury Dom Chemika (na uwagę zasługuje amatorski ruch artystyczny i prężnie działający twórcy ludowi),
- Fundacja Wspierania Historycznego Ogrodu Puławskiego,
- Międzynarodowe Warsztaty Muzyki Kameralnej w Puławach,
- Młodzieżowy Dom Kultury oraz osiedlowe domy kultury,
- Polskie Towarzystwo Miłośników Astronomii,
- Puławskie Towarzystwo Muzyczne,
- Puławskie Towarzystwo Tradycji Narodowych,
- Towarzystwo Przyjaciół Muzeum Oświatowego,
- Towarzystwo Przyjaciół Puław,
- Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych „Koło” w Puławach,

- PTTK oddział Puławy, BORT PTTK znajduje się przy ul. Czartoryskich. Organizuje m.in. zielone szkoły, kolonie, rejsy po Wiśle, rajdy piesze, ogniska. Koło Przewodników Terenowych im. Książąt Czartoryskich, działające od 50 lat skupia przewodników, którzy oprowadzają turystów po Puławach, Kazimierzu Dolnym, Janowcu, Nałęczowie, Wojciechowie. Z okazji 50-lecia organizuje XVI Ogólnopolski Nizinny Zlot Przewodników PTTK.

W Kazimierzu Dolnym:

- Towarzystwo Ochrony Dziedzictwa Kulturowego Kazimierska Fara,
- Fundacja „Fundusz Lokalny Rozwoju Ziemi Kazimierskiej”,
- Towarzystwo Opieki nad Zabytkami – Oddział w Kazimierzu Dolnym,
- Towarzystwo Przyjaciół Miasta Kazimierza,
- Stowarzyszenie Dwa Brzegi – Kazimierz Dolny – Janowiec,
- Kazimierska Konfraternia Sztuki,
- Fundacja „Miasto Przyjazne Wszystkim”,
- Lokalna Organizacja Rozwoju Przedsiębiorczości i Turystyki „Moje Miasto Kazimierz”,
- PTTK im. Karola Sicińskiego,
- Kazimierski Ośrodek Kultury, przy którym działa Klub Twórców Ludowych (organizuje m.in. warsztaty sztuki ludowej, świąteczne kiermasze).

W Janowcu najważniejszą organizacją jest Towarzystwo Przyjaciół Janowca (działa od 1995 r. prowadzi m.in. działalność publikacyjną poświęconą dziejom Janowca historii rodu Firlejów, jest organizatorem imprez kulturalnych).

Organizacje w pozostałych miejscowościach subregionu:

- Stowarzyszenie Kowali Polskich w Wojciechowie,
- Bochatnickie Stowarzyszenie Rozwoju Lokalnego,
- Stowarzyszenie Rozwoju wsi Skowieszyn,
- Stowarzyszenie Rozwoju Wsi Męcierz – Okale,
- Koło Pszczelarzy w Kurowie,
- Koło Gospodyń Wiejskich w Drzewce (gm. Nałęczów),
- Stowarzyszenie Kobiet Aktywnych Gminy Markuszów,
- Koło Gospodyń Wiejskich Zagrodzie (gm. Baranów),
- Klub Haftu „Ziemianka”.

Wymienione powyżej lokalne organizacje turystyczne i paraturystyczne są m.in. organizatorami imprez lokalnych, ale przede wszystkim są **potencjalnymi animatorami turystyki**. Mogą zresztać twórców ludowych, umożliwiać prezentacje ich wyrobów, promować produkty lokalne, prowadzić działalność edukacyjną, głównie wśród młodzieży. Z organizacjami tymi współpracują wiejskie chóry, kapele, zespoły taneczne, np.:

- Chór gminy Kurów,
- „Śpiewający seniorzy” z Końskowoli,
- Zespół „Echo” Koła Gospodyń Wiejskich w Bronisławce,

— zespoły ludowe „Bystrzacy” i „Oblasianki” z Oblas gmina Janowiec,
oraz twórcy ludowi, m.in.: kowale z Wojciechowa, garncarze z Baranowa, kuśnierze z Kurowa.

Podsumowanie

W subregionie istnieje bardzo dużo organizacji turystycznych lub paraturystycznych. W celu rozwoju funkcji turystycznej konieczna jest współpraca LGD „Zielony Pierścień” z różnorodnymi wymienionymi tu organizacjami w zakresie wspólnego koordynowania działań na rzecz rozwoju produktów turystycznych i promocji turystyki. Zwłaszcza działania LGD i LOT „Kraina Lessowych Wąwozów” powinny być zawsze komplementarne, a nigdy konkurencyjne.

Warto też zwrócić uwagę na Stowarzyszenie Winiarzy MPW, we współpracy z którym można promować atrakcyjne w skali nie tylko regionalnej, ale i ogólnopolskiej produkty związane z winnicami i winem.

Niezbędna jest wreszcie współpraca i wsparcie ze strony LGD dla lokalnych wiejskich organizacji i ich inicjatyw, głównie w zakresie promocji tworzonych przez nie imprez kulturalnych i produktów turystycznych.

3.2.3. Infrastruktura sportowo-rekreacyjna

Infrastruktura sportowo-rekreacyjna umożliwia turystyce aktywne spędzanie wolnego czasu, rekreacyjne uprawianie różnych sportów, uczestnictwo w imprezach sportowo-rekreacyjnych, relaks, poprawę kondycji fizycznej czy zdrowia. Obiekty infrastruktury sportowo-rekreacyjnej znajdują się głównie w południowej, wyżynnej części subregionu²⁹. Są to:

W Kazimierzu Dolnym:

- parki linowe koło hoteli „Spichlerz” i „Król Kazimierz”,
- obiekty SPA w hotelu „Król Kazimierz” i „Willa Bohema”,
- kręgielnia w hotelu „Król Kazimierz”,
- korty tenisowe przy zespole szkół w Kazimierzu,
- odkryte baseny przy ośrodku „Arkadia” i hotelu „Zajazd Piastowski”,
- boiska do siatkówki, koszykówki i korty tenisowe przy hotelu „Zajazd Piastowski”,
- boisko sportowe KKS „Orły”.

W Puławach:

- kryta i odkryta pływalnia przy MOSiR,
- basen letni przy Ośrodku Wypoczynkowym Zakładów Azotowych S.A,
- hala sportowa, sala gier, siłownia męska i damska, stadion sportowy, boisko piłkarskie o sztucznej trawiastej nawierzchni, skate park, kort tenisowy przy MOSiR.

W Nałęczowie:

- basen w Sanatorium Uzdrawiskowym dla Rolników,

²⁹ Na podstawie danych ze stron internetowych.

- basen AQUA TONIC SPA w Termach Pałacowych.

W pozostałych miejscowościach:

- zalew w Janowicach koło Janowca (piaszczyste plaże, strzeżone kąpielisko, wokół las sosnowy dający schronienie w cieniu; możliwość wypożyczenia rowerów wodnych i kajaków, punkt gastronomiczny, taxi wodne – łódź motorowa „Grażyna” na 12 osób),
- Stanisławka 8 km tor dla quadów i motocykli crossowych (w tym 1600 m tor sportowy na którym organizowane są zawody),
- stacja narciarska w Parchatce – dwie trasy zjazdowe o dł. 250 i 500 m, wyciągi orczykowe, wypożyczalnia sprzętu narciarskiego, możliwość jazdy na nartach i snowboardzie pod okiem instruktorów, stok oświetlony i naśnieżany, w pobliżu restauracja,
- Celejów – stok narciarski, dwie trasy o dł. 250 i 300 m, i dwa wyciągi talerzykowe, sztucznie oświetlone trasy, naśnieżane i przygotowywane ratrakami,
- Rąbłów – ośrodek narciarski Nart-Sport, 3 trasy narciarskie, w tym jedna specjalnie dla snowboardzistów, stoki sztucznie naśnieżane i oświetlone,
- odkryty kompleks basenów w Rąbłowie,
- Kębło – ośrodek hipoterapii przy szkole specjalnej w Kębłach, oferuje jazdę konną, oraz biesiady przy ognisku,
- stadniny koni w Łąkach i Sadłowicach,
- Karmanowice – stacja wędkarska (w skład zagospodarowania wchodzi pomost, łódka, stanowiska wędkarskie, miejsce na przyrządzenie ryb na miejscu),
- w Wojciechowie budowana jest hala widowiskowo-sportowa,
- trasy narciarstwa biegowego (niestety nieoznakowane w terenie i na mapach),
- trasy rowerowe (oznakowane i nieoznakowane) i wypożyczalnia rowerów (m.in. w większości gospodarstw agroturystycznych),
- punkty widokowe, m.in. na wzgórzu Albrechtówka (z widokiem na dol. Wisły i dawną wieś flisacką Męcierz),
- wiejskie tereny rekreacyjne np. bulwar nad stawem w Starej Wsi koło Końskowoli,
- boiska sportowe (głównie przy szkołach lub lokalnych klubów sportowych, m.in. Janowiec posiada nowo otwarte boisko sportowe),
- obiekty rekreacyjne w gospodarstwach agroturystycznych: sekcja sportowo-jeździecka w Wąwolnicy, baseny (głównie dla dzieci), place zabaw dla dzieci, boiska sportowe, tenis stołowy, bilard.

W poszczególnych gminach działają kluby sportowe, np. w Kazimierzu Dolnym - „Kazimierski Klub Sportowy „Orły” i Uczniowski KS „Jantar”, jest tu też przystań wodna Kazimierskiego Towarzystwa Wiślanego.

Organizowane są rejsy po Wiśle i imprezy na statkach nadwiślańskiej flotylli (od kwietnia do października, na sezon zimowy gdy Wisła zamarza, a przy roztopach tworzą się zatory lodowe statki i promy płyną do portu w Puławach). Turystyczne statki to łodzie wikingów, statki pirackie, gondole.³⁰

---

³⁰ Flotylla wiślana w żaden sposób nie nawiązuje do tradycji regionu i stanowi przykład źle pojmowanej, skomercjalizowanej i nastawionej wyłącznie na krótkotrwały zysk turystyki.

Dla turystów organizowane są m.in.:

- loty samolotem nad doliną Wieprza (z lotniska w Dęblinie),
- spływy kajakowe rzeką Kurówką,
- przejażdżki bryczkami i kuligi (w tym z pochodniami) – takie usługi oferuje wiele gospodarstw agroturystycznych,
- wycieczki po okolicy samochodami terenowymi,
- kuligi z ogniskami i imprezami plenerowymi³¹.

Podsumowanie

Baza sportowo – rekreacyjna (nie licząc szlaków turystycznych) jest skoncentrowana głównie na „wierzchołkach” turystycznego trójkąta, stanowi urozmaicenie pobytów turystycznych, stwarza podstawy do wydłużania sezonu turystycznego, nie ma jednak istotnego znaczenia z punktu widzenia rozwoju turystyki zrównoważonej. Obiekty infrastruktury narciarskiej służą dyfuzji ruchu turystycznego i wydłużania sezonu turystycznego.

---

³¹ Wszelkie informacje o bazie pochodzą ze stron internetowych gmin.

3.3. Analiza bazy turystycznej

3.3.1. Baza noclegowa

W tej części opracowania przedstawiona zostanie krótka charakterystyka bazy noclegowej, która to warunkuje rozwój turystyki w subregionie. W ujęciu tabelarycznym zaprezentowane zostały dane statystyczne Wojewódzkiego Urzędu Statystycznego w Lublinie za 2010 rok.

Dane dotyczące bazy noclegowej prezentowane przez WUS w przypadku jakiegokolwiek powiatu Polski nie są pełne. Sam WUS w publikacjach statystycznych zastrzega, że obiekty noclegowe indywidualnego zakwaterowania uwzględniane przezeń to te, które posiadają powyżej 10 miejsc noclegowych. WUS nie uwzględnia również wszystkich gospodarstw agroturystycznych, jedynie te które mają powyżej 5 pokoi, co raczej stanowi rzadkość. Część kwater prywatnych, często znajdujących się na wsiach, ale w gospodarstwach, które nie są rolnymi działkami w szarej strefie gospodarki. Nie jest to zjawisko rzadkie, w szarej strefie funkcjonuje zdecydowana większość kwater prywatnych w największym polskim regionie turystycznym – Karpatach. Mimo jednak niekompletności danych prezentowanych przez WUS są to dane porównywalne z innymi regionami Polski, czy powiatami województwa lubelskiego, a ponadto dane wojewódzkich urzędów statystycznych i Głównego Urzędu Statystycznego w Warszawie stanowią podstawę do wszelkich krajowych analiz turystycznych.

Biorąc powyższe uwarunkowania pod uwagę w opracowaniu pokazano w pierwszej jego części dane zaprezentowane przez WUS w Lublinie, w drugiej dokonano prezentacji obiektów turystycznych dzięki wykorzystaniu materiałów o bazie noclegowej znajdujących się na stronach internetowych poszczególnych gmin. Najwięcej uwagi poświęcono tu obiektom noclegowym w Kazimierzu Dolnym (najwięcej obiektów i miejsc noclegowych, najbardziej różnorodna baza noclegowa) i gospodarstwu agroturystycznym (najbardziej pożądana z punktu widzenia możliwości rozwoju turystyki zrównoważonej baza noclegowa, dodatkowo wykorzystująca lokalną specyfikę i przyczyniająca się do wzrostu dochodów miejscowej społeczności).³²

Baza noclegowa subregionu³³ jest największa w całym województwie lubelskim /tab.6/. Województwo lubelskie skupia 4.5% obiektów bazy noclegowej Polski, a powiat puławski 14.3% obiektów bazy noclegowej województwa lubelskiego. Jeśli chodzi o miejsca noclegowe to na terenie województwa lubelskiego skoncentrowanych jest 3.3% miejsc noclegowych Polski, a w powiecie puławskim 20.3% miejsc noclegowych województwa lubelskiego. Tym samym subregion Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy jest największym subregionem turystycznym województwa lubelskiego. Dzieje się tak dzięki wieloletnim (a nawet wielowiekowym) tradycjom turystycznym w trójkącie: Kazimierz Dolny – Puławy – Nałęczów”.

³² Dane dotyczące obiektów i miejsc noclegowych przedstawione są na podstawie informacji o obiektach na stronach internetowych gmin wg stanu na maj 2012 r.

³³ Subregion Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy można traktować jako powiat puławski, gdyż wg danych WUS w Wojciechowie nie ma obiektów noclegowych.

Tabela 6. Obiekty i miejsca noclegowe subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Naęczów – Puławy na tle województwa lubelskiego i jego turystycznych powiatów w 2010 r.

Jednostka	Liczba obiektów noclegowych	Liczba miejsc noclegowych
Województwo lubelskie	322	20 307
Powiat puławski i miasto Puławy	46	4131
Powiat włodawski	46	2737
Powiat zamojski	25	1508
Powiat tomaszowski	14	852
Powiat krasnostawski	3	113
Powiat biłgorajski	9	329
Miasto Zamość	17	1306
Miasto Lublin	30	2352

Źródło: Turystyka w województwie lubelskim w 2010 r. WUS, Lublin 2011.

Jak wynika z powyższej tabeli baza noclegowa subregionu jest największa w województwie lubelskim. W powiecie włodawskim³⁴ liczba miejsc noclegowych jest znacznie niższa.

Poniższe tabele przedstawiają informacje o bazie noclegowej subregionu, w układzie przestrzennym oraz ze względu na rodzaj obiektów noclegowych.

³⁴ Atrakcyjny turystycznie obszar Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego.

Tabela 7. Obiekty i miejsca noclegowe subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Naęczów – Puławy wg gmin w 2010 r. w obiektach zbiorowego zakwaterowania³⁵.

Jednostka administracyjna	Obiekty noclegowe		Miejsca noclegowe	
	Ogółem	Całoroczne	Ogółem	Całoroczne
Gmina miejska Puławy ³⁶	9	9	977	977
Gmina miejsko-wiejska Kazimierz Dolny	24	23	1578	1378
Gmina miejsko-wiejska Naęczów	8	8	1450	1450
Gmina wiejska Janowiec	1	1	23	23
Gmina wiejska Końskowola	1	1	49	49
Gmina wiejska Kurów	2	2	43	43
Gmina wiejska Żyrzyn	1	1	11	11
Subregion ogółem	46	45	4131	3931

Źródło: Turystyka w województwie lubelskim w 2010 r. WUS, Lublin 2011.

Ponadto na terenie powiatu puławskiego WUS zarejestrował 7 obiektów indywidualnego zakwaterowania (5 kwater prywatnych i 2 gospodarstwa agroturystyczne z 85 miejscami noclegowymi – 58 w kwaterach prywatnych i 20 w gospodarstwach agroturystycznych). Zatem łączna liczba miejsc noclegowych w powiecie puławskim wg GUS to 53 obiekty i 4216 miejsc noclegowych.

³⁵ W tabeli uwzględniono obszar „Zielonego Pierścienia” oraz miasto Puławy, które jest ważnym ośrodkiem recepcyjnym. Nie znalazł się w tabeli Wojciechów, gdyż nie ma w tej gminie obiektów zbiorowego zakwaterowania. Biorąc powyższe pod uwagę tabelę zatytułowano „Obiekty noclegowe i miejsca noclegowe w powiecie puławskim”.

³⁶ Puławy nie są członkiem LGD, a znajdują się na opisywanym obszarze turystycznego trójkąta, w którym dodatkowo odgrywają dużą rolę.

Tabela 8. Obiekty i miejsca noclegowe w obiektach zbiorowego zakwaterowania subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy wg rodzajów obiektów w 2010 r.

Rodzaj obiektu	Liczba obiektów	Liczba miejsc noclegowych
Hotele	6	618
Motele	1	27
Pensjonaty	5	134
Inne obiekty hotelowe	7	555
Obiekty hotelowe ogółem	19	1334
Szkolne schroniska młodzieżowe	2	221
Ośrodki szkoleniowo-wypoczynkowe	12	557
Domy pracy twórczej	2	193
Kempingi	1	100
Zakłady uzdrowiskowe	4	1241
Inne obiekty	6	485
Pozostałe obiekty ogółem	27	2797

Źródło: Turystyka w województwie lubelskim w 2010 r. WUS, Lublin 2011.

Jak wynika z powyższej tabeli w opisywanym subregionie dominują obiekty hotelowe oraz ośrodki szkoleniowo-wypoczynkowe. Są to przeważnie obiekty duże (średnia wielkość obiektu hotelowego to 70 miejsc noclegowych, ośrodka szkoleniowo-wypoczynkowego – 46 miejsc), znajdują się w Kazimierzu Dolnym i Puławach, największych ogólnodostępnych³⁷ centrach recepcyjnych subregionu.

Tabela 9. Miejsca noclegowe w obiektach hotelowych subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy wg gmin w 2010 r.

Jednostka administracyjna	Liczba obiektów	Liczba miejsc noclegowych
Gmina miejska Puławy	5	489
Gmina miejsko-wiejska Kazimierz Dolny	12	793
Gmina miejsko-wiejska Nałęczów	1	41
Gmina wiejska Żyrzyn	1	11

Źródło: Turystyka w województwie lubelskim w 2010 r. WUS, Lublin 2011.

Powyższa tabela prezentuje rozkład przestrzenny obiektów hotelowych, które występują w wierzchołkach „turystycznego trójkąta”. Wyjątek stanowi tu gmina Żyrzyn, ta jednak graniczy z gminą Puławy.

³⁷ Baza noclegowa Nałęczowa na charakter uzdrowiskowy, czyli dominują tu obiekty sanatoryjno - lecznicze.

Tabela 10. Miejsca noclegowe w obiektach zbiorowego zakwaterowania (bez obiektów hotelowych) subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy wg rodzajów obiektów w 2010 r.

Rodzaj obiektu/gmina	Liczba obiektów	Liczba miejsc noclegowych
Schronisko młodzieżowe w Puławach	1	120
Ośrodki szkoleniowo wypoczynkowe w Puławach	2	118
Schronisko młodzieżowe w Kazimierzu Dolnym	1	101
Ośrodki szkoleniowo-wypoczynkowe w Kazimierzu Dolnym	6	222
Domy pracy twórczej w Kazimierzu Dolnym	2	193
Kemping w Kazimierzu Dolnym	1	100
Ośrodek szkoleniowo-wypoczynkowy w Końskowoli	1	49
Zakłady uzdrowiskowe w Nałęczowie	4	141
Ośrodki szkoleniowo wypoczynkowe w Nałęczowie	3	168
Inne obiekty w Puławach	1	250
Inne obiekty w Janowcu	1	23
Inne obiekty w Kazimierzu Dolnym	2	169
Inne obiekty w Kurowie	2	43

Źródło: Turystyka w województwie lubelskim w 2010 r. WUS, Lublin 2011.

Powyższa tabela prezentuje rozkład przestrzenny obiektów nie będących hotelowymi w poszczególnych gminach. Jak już wspomniano wcześniej dane WUS nie uwzględniają wszystkich obiektów noclegowych.

Specyfika ruchu turystycznego w subregionie (3 dominanty turystyczne), a zarazem ogromne zróżnicowanie bazy noclegowej i ruchu turystycznego w zestawieniu ze skromnymi statystykami WUS skłoniły autorkę opracowania do zaprezentowania różnorodności oferty noclegowej subregionu. Poniższej analizie, jak już wspomniano we wstępie do podrozdziału, dokonano na podstawie informacji zebranych ze stron internetowych gmin, które to, co należy podkreślić po ich przeanalizowaniu często są niekompletne.³⁸

Ciekawe z punktu widzenia turysty miejsca noclegowe znajdują się w Janowcu. Pokoje gościnne zlokalizowane są na zamku (komnata dla 2 osób oraz w dworze z Moniaków (6 pokoi, 12 miejsc noclegowych). Również w znajdującym się przy rynku „Domu Chleba” znajdują się miejsca noclegowe. Jest tu też 5 kwater prywatnych (w tym 1 obiekt sezonowy) z 40 miejscami noclegowymi (w tym 6 sezonowych).

Na terenie gminy Janowiec jest też ośrodek wypoczynkowy „Oblasówka” z 59 miejscami noclegowymi. Na terenie obiektu są dwa budynki, wyposażone w sale konferencyjne, bankietowe i jadalnię. Na terenie ośrodka jest też wiata z miejscem do grillowania (na 120 osób).

³⁸ Gminy wchodzące w skład LGD powinny w najbliższym czasie postarać się o uzupełnienie informacji o bazie noclegowej i stale ją aktualizować, dotyczy to zwłaszcza tych gmin, w których baza noclegowa jest w pierwszej fazie rozwoju.

W gminie Wąwolnica jest Dom Pielgrzyma (ok. 50 miejsc noclegowych) i pensjonat w dolnie Bystrej. Jest tu też „Cudowny Zakątek” – dom z ogrodem wynajmowany w całości turystom (3 sypialnie, ok. 6 miejsc noclegowych), obiekt przystosowany do wypoczynku rodzinnego: meble ogrodowe, hamak, plac zabaw dla dzieci, gry planszowe, dla małych dzieci łóżeczko, fotelik do karmienia, wanienska, przewijak; w ogrodzie wędzarnia.

W Górze Puławskiej wybudowany został „Dom weselny”. Tego typu obiekty powstają w różnych zwłaszcza gęsto zaludnionych częściach Polski, posiadają miejsca noclegowe i są obiektami gastronomicznymi. Część takich obiektów jest ogólnodostępna i może stanowić uzupełnienie bazy turystycznej.

Część obiektów, zwłaszcza hotelowych posiada wyposażenie dostosowane do przyjmowania osób niepełnosprawnych. W obiektach różnego typu znajdują się sale konferencyjne.

Obiekty turystyczne wyposażone są też w różnego rodzaju urządzenia sportowo – rekreacyjne: siłownie, baseny kryte i odkryte, korty tenisowe, boiska sportowe, bilard, tenis stołowy, sauny, solaria, wypożyczalnie rowerów i sprzętu pływającego, pokoje zabaw dla dzieci.

Największą i najbardziej zróżnicowaną ofertę noclegową posiada gmina Kazimierz Dolny. Są tu obok ekskluzywnych hoteli liczne gospodarstwa agroturystyczne oferujące nie tylko noclegi i wyżywienie, ale bardzo urozmaicone formy spędzania wolnego czasu od form aktywnych, po „lenistwo” w wiejskim ogrodzie ze starodrzewem, turnusy oczyszczające organizm, warsztaty rękodzielnicze, wędkowanie, grillowanie i wędzenie ryb. Są też w mieście Kazimierz urokliwe apartamenty, oferujące kolacje przy świecach, stylowe wnętrza, sale z kominkiem i pianinem.

Baza noclegowa subregionu wykazuje rozwój, tak przestrzenny jak i jakościowy. Rozwój przestrzenny bazy noclegowej wiąże się z opisanym w rozdz. 4.4.3. procesem dyfuzji turystycznej. W toku tego procesu skoncentrowana pierwotnie w trzech wierzchołkach turystycznego trójkąta baza noclegowa rozprzestrzeniła się do nowych ośrodków, np. na tereny stacji narciarskich (choćby NartSport w Rąbłowie), powstają nowe pensjonaty i gospodarstwa agroturystyczne w gminie Wąwolnica, czy nawet w północnej najsłabiej rozwiniętej części subregionu w gminie Baranów. Obserwuje się również zwiększanie standardu obiektów noclegowych (przykłady poniżej dla Kazimierza Dolnego – największego ośrodka turystycznego na obszarze subregionu, tak w sensie zwiększania liczby obiektów świadczących usługi noclegowe na wysokim poziomie, jak i wyposażenia w urządzenia sportowo-rekreacyjne, a nawet udogodnienia komunikacyjne (np. lądowisko dla helikopterów w pensjonacie „Siódmy Las” w Wąwolnicy.³⁹

Baza noclegowa subregionu koncentruje się głównie w trzech jego ośrodkach centralnych. Na szczególną uwagę zasługuje baza noclegowa Kazimierza Dolnego – największa i najbardziej zróżnicowana w całym subregionie.⁴⁰

³⁹ Na podstawie informacji uzyskanych od pracowników LGD.

⁴⁰ Poniższe prezentacje bazy noclegowej autorka wykonała głównie na podstawie informacji zawartych na stronach internetowych gmin, a w przypadku agroturystyki również na podstawie informacji Lubelskiego Stowarzyszenia Agroturystycznego i oglądu w terenie.

Poniżej przykłady obiektów turystycznych w gminie Kazimierz, największym ośrodku recepcyjnym subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy

Hotele

- „Austeria Kazimierska” przy ul. Bulwar,
- „Berberys” 3-gwiazdkowy hotel oraz SPA przy ul. Szkolnej 33 pokoje, 66 miejsc noclegowych,
- „Słowik”, hotel 3-gwiazdkowy przy ul. Spacerowej, 42 pokoje, 62 miejsca noclegowe,
- Spichlerz pod Żurawiem przy ul. Puławskiej, 23 pokoje, 48 miejsc noclegowych,
- Dom Architekta w Rynku, 37 pokoi, 74 miejsca noclegowe,
- „Montis” przy ul. Nałęczowskiej, 3-gwiazdkowy hotel i SPA, 15 pokoi, 19 miejsc noclegowych,
- Pensjonat Kazimierski, 4-gwiazdkowy przy ul. Tyszkiewicza, 24 pokoje, 48 miejsc noclegowych,
- Zajazd Piastowski przy ul. Słonecznej, 64 pokoje, 130 miejsc noclegowych,
- Willa Bohema – hotel 3-gwiazdkowy,
- Dwa Księżycy,
- Dom Turysty PTTK „Spichlerz Willa Murka” przy ul. Krakowskiej, 100 miejsc noclegowych,
- „Folwark Walencja”, hotel 3-gwiazdkowy przy ul. Góry, posiada apartament z zabytkowym pianinem, pokoje 2 osobowe i apartamenty: Babci Sabinki, Babci Zosi, Babci Konstancji, Rodzinny, Dziadka Walentego, obiekt ten wyposażony jest w apartament z kominkiem, saunę, jacuzzi, kręgielnię, sztuczne lodowisko i sale konferencyjną.

Pensjonaty

- „Pod Basztą” przy ul. Tyszkiewicza 10 pokoi, 21 miejsc noclegowych,
- „Pod Wietrzną Górą” przy ul. Krakowskiej, 9 pokoi, 25 miejsc noclegowych,
- „Eger” przy ul. Czerniawy, 11 pokoi, 19 miejsc noclegowych,
- „Wida” przy ul. Lubelskiej (ok. 10 miejsc noclegowych),
- „Magdalenka” przy ul. Lubelskiej, 9 pokoi i apartament,
- „Siedlisko Lubicz” przy ul. Doły, 9 pokoi, 20 miejsc noclegowych,
- „Irys” przy ul. Cholewianka - pensjonat z basenem i dużą ilością urządzeń rekreacyjnych dla dzieci ok. 10 do 15 miejsc noclegowych,
- „Wincent” przy ul. Krakowskiej,
- „Casablanca” przy ul. Czeniawy, ok. 20 miejsc noclegowych,
- „Willa Słoneczna” przy ul. Szkolnej, stary pensjonat z 1919 r. , 10 – 12 miejsc noclegowych,
- „Agharta” 7 pokoi, 14 miejsc noclegowych.

Ośrodki szkoleniowo-wypoczynkowe

- Ośrodek Szkoleniowo wypoczynkowy „Motywacja, Teambuilding, Integracja” ul. Czerniawy, organizuje zajęcia integracyjne motywacyjne, konferencje, bale, prezentacje biznesowe, posiada 3 sale konferencje dla 50, 35 i 12 osób oraz 19 pokoi 2 osobowych,
- Ośrodek Oświatowo-Szkoleniowy „Arkadia” ul. Czerniawy, posiada 62 miejsca noclegowe i odkryty basen kąpielowy,
- drewniana willa „Pod Jelonkiem”
- kamienno-drewniana willa „Suszarnia”, z oszkloną werandą,

- drewniana chatka „Jarzębina”,
- stodoła z oszkloną werandą zawieszona pod lessowym wężem porośniętym paprociami,
- kamienno-drewniana willa „Kalina” z werandą - kawiarnią nad wężem lessowym. W specjalnej ofercie obiektu są spacer po sadzie, odpoczynek pod starym jesionem, ponadto warsztaty kulinarne. Dla tych, którzy oczekują bardziej aktywnego wypoczynku niż obcowanie z przyrodą i ciszą w pobliżu są tereny sportowo-rekreacyjne z wyciągami narciarskimi w Rąbłowie, Celejowie i Parchatce.
- Bankowy Ośrodek Konferencyjno – Szkoleniowy przy ul. Filtrowej, 18 pokoi, 33 miejsca noclegowe,
- Ośrodek Szkoleniowy „Albrechtówka” przy I. Albrechtówka, 33 miejsca noclegowe.

Internaty i schroniska

- Pensjonacik Basia w Kazimierzu Dolnym, ul. Czerniawy, 43 miejsca noclegowe,
- Szkoła w Słotwinach – (noclegi z własnym śpiworem, na rozkładanych łózkach, pełny węzeł sanitarny),
- Internat Zespołu Szkół w Kazimierzu Dolnym przy ul. Nadwiślańskiej, 60 miejsc noclegowych,

Wille

- „Cyprysowa” przy ul. Kwaskowa Góra, 5 pokoi, 14 miejsc noclegowych,
- „Kazimiera” ul. Czerniawy, ok. 10 miejsc,
- „Dom Michalskiego – Swojska”, 4 pokoje, 10 miejsc noclegowych,
- „Agnieszka” przy ul. Krakowskiej, 55 miejsc noclegowych w pokojach 2 i 3 osobowych i 1 apartament,

Apartamenty

- Willa „Ahava” w Kazimierzu Dolnym, położona w centrum miasta w odległości 200 m od rynku, prowadzi m.in. wypożyczalnię rowerów i quadów, pokoje 1 i 2 osobowe oraz apartament dla 2 osób,
- „Noce i dnie” w Kazimierzu, ul. Nadrzeczna, 8 pokoi, 18 miejsc noclegowych,
- Apartamenty na Rynku w Kazimierzu dla 4 osób,
- Apartamenty przy ul. Senatorskiej w Kazimierzu 2 pokoje, 4 miejsca,
- Apartamenty w Kazimierzu przy ul. Lubelskiej, 5 miejsc noclegowych,
- Willa „Maria” w Kazimierzu przy ul. Szkolnej, 4 apartamenty, 14 miejsc noclegowych,
- Willa „Centrum” w Kazimierzu przy ul. Lubelskiej, pokoje i apartamenty 2 osobowe,
- Apartamenty „Pod Aniołem” w Kazimierzu przy ul. Puławskiej, 22 pokoje, 68 miejsc noclegowych,
- Apartament „Angel”, przy ul. Puławskiej, 1 pokój, 2 miejsca noclegowe,
- Apartament „Centrum” w Rynku, 2 miejsca noclegowe,
- „Apartament z Kominkiem” u Śliwów w Kazimierzu przy ul. Krakowskiej, 2 pokoje, 5 miejsc,
- „Cztery pokoje” w Kazimierzu przy ul. Sadowej, 8 pokoi, 12 miejsc noclegowych,
- Apartament nr 18 „Nad Wisłą” w Kazimierzu, 2 pokoje, 4 miejsca noclegowe,
- Apartament „Pod Aniołem” przy ul. Puławskiej, 1 pokój, 4 miejsca noclegowe,

- Apartament „Kwaskowa Góra” przy ul. Kwaskowa Góra, 2 pokoje, 10 miejsc noclegowych,
- Apartament „Kazimierzówka” przy ul. Góry, składa się z trzech apartamentów Różowego, Zielonego i Niebieskiego, łącznie 8 pokoi, 14 miejsc noclegowych,

Domki turystyczne

- „Dom nad wąwozem”, ul. Góry, 5 pokoi, 12 miejsc noclegowych,
- „Skansen na Słonecznej” przy ul. Słonecznej, 2 pokoje, 7 miejsc noclegowych,
- „Domek dla pary w Kazimierzu”, 2 miejsca noclegowe,
- Domek przy ul. Nowy Janowiec, 4 miejsca noclegowe,
- „Zielony Domek” przy ul. Dąbrówka, 1 pokój, 6 miejsc noclegowych,
- „Malinowy domek”, przy ul. Zagajdzie, 2 pokoje, 6 miejsc noclegowych,
- „Domek w centrum” przy ul. Nadrzecznej, 2 miejsca noclegowe.

W Kazimierzu Dolnym znajduje się też kemping (100 miejsc noclegowych). Z powyższego zestawienia wynika, że na terenie gminy Kazimierz Dolny znajduje się 59 obiektów zbiorowego zakwaterowania, które skupiają przeszło 1500 miejsc noclegowych, jest tu też 17 kwater prywatnych (pokoje gościnne) z 156 miejscami noclegowymi oraz 42 gospodarstwa agroturystyczne z 584 miejscami noclegowym, co daje łącznie ponad 2240 miejsc noclegowych⁴¹.

Miasto i gmina Puławy

Puławy, będące największym miastem powiatu dysponują dużymi obiektami turystycznymi, głównie hotelowymi:

- Hotel Weterynaryjnego Centrum Kształcenia Podyplomowego PiWet, przy al. Partyzantów 57, – 86 miejsc noclegowych,
- Hotel Prima, przy ul. Partyzantów 44, 70 miejsc noclegowych,
- IUNG Hotel przy al. Królewskiej 17, 110 miejsc noclegowych,
- Hotel „Trzy Korony” przy ul. 6-go sierpnia 43b, ok. 50 miejsc noclegowych ,
- Hotel „Izabella” przy ul. Lubelskiej, 180 miejsc noclegowych,
- Hotel „Riviera PTTK” przy ul. Rybackiej 7,
- Ośrodek Szkoleniowy Lubelskiego samorządowego Centrum Doskonalenia Nauczycieli, przy I. Kołłątaja 1,
- Szkolne Schronisko Młodzieżowe przy ul. Włostowickiej 17, 120 miejsc noclegowych. Na terenie obiektu znajduje się Muzeum Oświatowe,
- Hostel „Olimpic” przy ul. Hauke Bossaka 1, 47 miejsc noclegowych,
- Hotel „Pikul” przy ul. Lubelskiej 65, 52 miejsca noclegowe,
- Hotel Zakładów Azotowych S.A. przy ul. Tysiąclecia Państwa Polskiego 13, 50 miejsc noclegowych.

⁴¹ Są to wyłącznie dane szacunkowe, zaprezentowane zostały jedynie w celu wskazania na ogromne dysproporcje pomiędzy oficjalnymi danymi GUS a ofertą noclegową zawartą na stronach internetowych gmin. Po dokonaniu porównania nasuwa się niewątpliwie pytanie o liczbę obiektów noclegowych funkcjonujących w szarej strefie gospodarki, bądź o przyczyny ich nieujawniania w oficjalnych statystykach.

W gminie miejskiej Puławy bazę noclegową szacować można na przeszło 900 miejsc noclegowych (z czego Puławy ponad 850).

Gmina Nałęczów

Obiekty noclegowe Nałęczowa ściśle powiązane są z jego funkcją uzdrowiskową. Wg danych WUS w Lublinie na terenie Nałęczowa funkcjonuje 11 sanatoriów, m. in.

- Termy Pałacowe – Zakład Lecznicy Uzdrowiska Nałęczów S.A.,
- Sanatorium Uzdrowiskowe dla Rolników,
- Sanatorium Uzdrowiskowe Związku Zawodowego Pracowników Gospodarki Komunalnej i Terenowej,
- Sanatorium Batorówka,
- Sanatorium „Ciche Wąwozy”,
- Sanatorium ZNP,
- Kolejowy Szpital Uzdrowiskowy.

Największy obiekt w uzdrowisku to Termy Pałacowe Nałęczowianka. Oferuje ono zabiegi lecznicze jak fizykoterapia, hydromasaż, kąpiele, masaże, okłady, ultradźwięki, saunę. Obiekt posiada 127 pokoi i 720 miejsc noclegowych.

Termy Pałacowe to hotel, sale konferencyjne i część zabiegowa. W Atrium znajduje się basen o pow. 400 m² z licznymi atrakcjami wodnymi. W budynku jest też jedyny w Polsce basen białej glinki oraz ekskluzywne gabinety Clarins. W ramach programów Spa & Wellness oferowana jest elektroterapia, hydroterapia, światłolecznictwo, inhalacje, masaże, odnowa biologiczna, rehabilitacja, sport i rekreacja (siłownia, wypożyczalnia rowerów, aerobic, aquaerobic, nordic walking).

Obok Term Pałacowych jest tu 14 innych obiektów (głównie SPA) oferujących noclegi, zabiegi, wypoczynek.

Oprócz obiektów uzdrowiskowych jest tu szpital kardiologiczny z oddziałem OIOK. Uzdrowisko oferuje nie tylko zabiegi medyczne, ale również hydroterapię, terapię ruchową, leczenie nadwagi, psychoterapię, przyrodolecznictwo i odnowę biologiczną.

Baza noclegowa wg WUS to 1450 miejsc noclegowych, w tym 1241 w obiektach uzdrowiskowych (bez licznych tu małych kwater prywatnych).

Jak wynika z tabeli 6 w pozostałych gminach subregionu nie ma miejsc noclegowych. Nie jest to jednak do końca informacja prawdziwa, bo w gminach wiejskich funkcjonują przede wszystkim gospodarstwa agroturystyczne. Są też w gminach miejsko-wiejskich kwatery prywatne. Poniżej zaprezentowane są gospodarstwa agroturystyczne⁴². Inwentaryzacja kwater prywatnych jest praktycznie niemożliwa, gdyż gestorzy tej bazy nie zrzeszają się w organizacjach, często działają w szarej strefie gospodarki, a inwentaryzacja tej bazy wymagałaby szczegółowej pracy w terenie, co z dużym prawdopodobieństwem pozwoliłoby oszacować liczbę obiektów, ale już niekoniecznie miejsc noclegowych.

Gospodarstwa agroturystyczne

---

⁴² Opracowanie autorki na podstawie danych ze stron internetowych gmin i oglądu w terenie.

Rzeczony agroturystyki w woj. lubelskim rozpoczął się w 1999 r. w ramach polsko-niemieckiego projektu „Turystyka wiejska krokiem w kierunku rozwoju wsi”. Pierwsze gospodarstwa powstały w Wojciechowie. Odbływały się liczne szkolenia rolników, wyjazdy studyjne do gospodarstw agroturystycznych w Niemczech i Austrii. To skutkuje dziś bardzo urozmaiconą ofertą gospodarstw agroturystycznych, o wiele ciekawszą niż w wielu tradycyjnie turystycznych regionach Polski (np. w Karpatach). Na opisywanym obszarze rozwój gospodarstw agroturystycznych zainicjował Lubelski Ośrodek Doradztwa Rolniczego w Końskowoli.

W Nałęczowie znajduje się siedziba Lubelskiego Stowarzyszenia Agroturystycznego, które wg danych WUS w Lublinie skupia 51 gospodarstw agroturystycznych.

Cechą charakterystyczną wszystkich gospodarstw położonych na obszarze subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy jest tradycyjny krajobraz rolniczy, możliwość wypoczynku w gospodarstwie rolnym, w ogrodzie, sadzie, spacerów po okolicznych polach, lasach, nad rzekami i stawami, sporządzania posiłków z lokalnych produktów. Gospodarstwa oferują własne produkty spożywcze oraz kuchnie i aneksy kuchenne, miejsca na grilla i ognisko, w niektórych gospodni oferuje domowe lub regionalne posiłki. W poniższej charakterystyce uwzględniono jedynie te oferty które występują dodatkowo, poza ogólnie przyjętym, opisanym powyżej standardem.

Zestawienie poniższe pokazuje stan z maja 2012 r. i wykonane zostało na podstawie danych zawartych na stronach internetowych gmin i Lubelskiego Stowarzyszenia Agroturystycznego.

Gospodarstwa agroturystyczne w gminie Kazimierz Dolny

Kazimierz Dolny

- Gospodarstwo „Majówka i weekend Czerwcowy”, ul. Góry, 5 pokoi, 10 miejsc noclegowych,
- „Wiatrakowo”, ul. Cholewianka, drewniany dom z 9 pokojami, 35 miejsc noclegowych,
- „Dworek Różny”, ul. Stok-Zażuk, 50 miejsc noclegowych,
- „Za dębem”, ul. Dębowe Góry, 2 pokoje, 6 miejsc noclegowych,
- Gospodarstwo agroturystyczne p. Zofii Witkowskiej, ul. Cholewianka, 5 pokoi, 15 miejsc noclegowych,
- Pokoje Gościnne, ul. Tyszkiewicza, pokoje 2 i 3 osobowe, ok. 10 miejsc noclegowych,
- Gospodarstwo p. A. Plewickiego, ul. Kazimierska 9, 8 miejsc noclegowych,
- Gospodarstwo agroturystyczne, ul. Puławska 139, 5 pokoi, 11 miejsc noclegowych,
- Gospodarstwo agroturystyczne „Zagaje”, ul. Rzeczyca 84, 5 pokoi, 20 miejsc noclegowych,
- Gospodarstwo agroturystyczne „Przy Norowym Dole”, ul. Góry, 7, pokoi, 14 miejsc noclegowych.

Wylągi

- „Ekopark Lipowa Dolina” – duży dom ładnie położony w lesie otoczony 100 letnimi lipami oraz stylowa chata kryta strzechą; w kompleksie znajdują się 14 pokoi i 7 miejsc w chacie, łącznie 30 miejsc noclegowych,
- Dwór w Wylągach, w oficynie 4 pokoje 7 miejsc noclegowych. Obiekt oferuje przejażdżki konne, biesiady przy ognisku, własne przetwory owocowo-warzywne, i tradycyjne wyroby wędliniarskie produkowane w gospodarstwie, oraz tradycyjną kuchnię staropolską. W otoczeniu sady wiśniowe, stare lipy i dęby, drewniana kapliczka oraz zwierzęta hodowlane,

- „Ptasia dolina”, Wylągi 37, 4 pokoje 13 miejsc noclegowych.

Skowieszyn

- „Spokój, pejzaże, dyskrecja” w Skowieszynku, 4 miejsca noclegowe.

Okale

- Domek pod lasem „Asia” w Okalu 8, 3 pokoje, 10 miejsc noclegowych.

Cholewianka

- Gospodarstwo w Cholewiance – pokoje 2 i 3 osobowe, ok. 10 miejsc noclegowych,
- Pokoje gościnne p. Małgorzata Rak, 4 pokoje, 10 miejsc noclegowych,
- Gospodarstwo p. M. Materek w Cholewiance 8b, 5 pokoi, 17 miejsc noclegowych,
- Gospodarstwo w Cholewiance 15, ok. 15 miejsc noclegowych,
- Gospodarstwo p. Z. Wikowskiej w Cholewiance 39, 5 pokoi, 10 miejsc noclegowych.

Góry Pierwsze

- Kwatera agroturystyczna w Górach, oferująca m.in. degustacje własnych malin pokoje 2 i 4 osobowe, ok. 15 miejsc noclegowych.

Wierzchoniów

- „Niebieski kąt” w Wierzchoniowie 1, samodzielnie stojący odbudowany drewniany dom na terenie gospodarstwa z 11 miejscami noclegowymi,
- „Kwitnąca dolina” p. K. Tusińska, Wierzchoniów, 5 pokoi, ok. 12 miejsc noclegowych.

Dąbrówka

- „Agroturystyka Dąbrówka”, 3 pokoje, 6 miejsc noclegowych,
- Pokoje gościnne J. Kowalczyk, 4 pokoje, 11 miejsc noclegowych,
- Domek agroturystyczny, 5 miejsc noclegowych,
- „Dobry dom” w Dąbrówce 65a, 8 miejsc noclegowych,
- Gospodarstwo agroturystyczne p. Barbara Całka, 19 miejsc noclegowych,
- „Agroturystyka Dąbrówka”, 4 pokoje 11 miejsc noclegowych,
- Gospodarstwo p. S. Siekaczyńskiego w Dąbrówce 1E, ok. 10 miejsc noclegowych.

Bochotnica

- „Zamłynie”, ok. 15 miejsc noclegowych,
- Gospodarstwo, ul. Puławska 11, 3 pokoje, 10 miejsc noclegowych,
- Gospodarstwo agroturystyczne, ok. 15 miejsc noclegowych.

Parchatka

- „Dom w Krainie Wąwozów” w Parchatce, 4 pokoje 13 miejsc noclegowych.

Jeziorszczyzna

- Gospodarstwo agroturystyczne „Magnolia”, 2 pokoje, 8 miejsc noclegowych,
- Gospodarstwo „Borynówka” w Jeziorszczyźnie 32, ok. 20 miejsc noclegowych,
- Gospodarstwo „Zacisze” w Jeziorszczyźnie 24, 5 pokoi, 15 miejsc noclegowych.

Rzeczyca

- „Jędrzejówka”, gospodarstwo p. M. i A. Saranów, Rzeczyca 77, ok. 15 miejsc noclegowych,
- Agroturystyka Rzeczyca 88, ok. 10 miejsc noclegowych,
- „Pod Lasem” – Rzeczyca-Kolonia, 4 pokoje, 12 miejsc noclegowych.

Uściąż

- Gospodarstwo „W lesie” we wsi Uściąż Kolonia, 3 pokoje, 8 miejsc noclegowych.

Gospodarstwa gminy Kazimierz Dolny w swojej ofercie posiadają wyżywienie, często kuchnie kompletnie wyposażone specjalnie dla turystów, parkingi, place zabaw dla dzieci, większość prowadzi wypożyczalnię rowerów, większość ma też grilla, często są sale kominkowe, w niektórych jest możliwość wędkowania, podglądania zwierząt, przejażdżki bryczkami i kuligi, niektóre mają stoły tenisowe lub saunę.

Gmina Janowiec

Janowiec

- Gospodarstwo „Andrzejówka”, ok. 8 miejsc noclegowych, dodatkowe atrakcje: rustykalne wnętrze,
- Gospodarstwo p. A. Miąsik, 3 pokoje, 7 miejsc noclegowych, dodatkowym walorem gospodarstwa jest widok na zamek w Janowcu,
- Gospodarstwo „Cichy Zakątek”, 4 pokoje, 8-12 miejsc noclegowych, dodatkowe atrakcje: staw z rybami,
- Gospodarstwo „Agrokwatera pod Różami”, 6 miejsc noclegowych,
- Gospodarstwo „Zielono Mi”, 2 pokoje, 6 miejsc noclegowych.

Oblasy

- Gospodarstwo „Leśna Ostoja” p. G. Boronowskich, 3 pokoje, 12 miejsc noclegowych,
- Gospodarstwo p. D. Polasik, 7 miejsc noclegowych, dodatkowe atrakcje: stół do tenisa stołowego,
- „Dom Pod Brzozami” p. G. Skowry, 7 miejsc noclegowych.

Wojszyn

- Gospodarstwo p. H. i W. Rodzików, 5 pokoi, 10 miejsc noclegowych, dodatkowe atrakcje: boisko, stół tenisowy, wypożyczanie rowerów.

Gmina Puławy

Kolonia Góra Puławska

- Gospodarstwo p. U. Szymańskiej, 5 pokoi, 12 miejsc noclegowych, dodatkowe atrakcje: basen i ogródek rekreacyjny dla dzieci, truskawki i maliny z własnej plantacji, w pobliżu las i 2 stadniny koni.

Gmina Wąwolnica

Wąwolnica

- Gospodarstwo „Przy wąwozie” p. A. i T. Sadurskich, 5 pokoi, 16 miejsc noclegowych, dodatkowe atrakcje: strusie, bogactwo ptactwa domowego, duży salon z kominkiem, na terenie gospodarstwa organizowane są warsztaty plastyczne malowania na szkło, wykonywania makram i ozdób z masy solnej, gospodyni oferuje wiele ekologicznych produktów: kozie mleko, drób, jaja, ser, owoce,
- Gospodarstwo p. A. i P. Czapików, pokoi, 16 miejsc noclegowych,
- Gospodarstwo p. B. Szewczyk, 5 pokoi, 13 miejsc noclegowych,
- Gospodarstwo „Jaworowa Dolina”, 7 miejsc noclegowych,
- Pensjonat agroturystyczny „Siódmy Las”, (5 domów drewnianych, kamienno-drewnianych lub z gliny: „Pod Jelonkiem”, „Suszarnia”, „Jarzębina”, „Kalina” i stara stodoła przystosowana do celów noclegowych. W obiekcie wszystkie materiały budowlane i wyposażenia wewnątrz pochodzą z naturalnych surowców, a w łazienkach są eko-kosmetyki, pościel w pokojach jest ręcznie haftowana. Ok. 30 miejsc noclegowych,
- Gospodarstwo „Łubinowe Wzgórze”, 10 miejsc noclegowych, dodatkowe atrakcje: sekcja sportowo-jeździecka dla początkujących, zaawansowanych i uprawiających skoki przez przeszkody, wędrowki konne, obozy jeździeckie.

Celejów

- Gospodarstwo „W dolinie Bystrej” p. P. i A. Bukatów, 3 pokoje, 6 miejsc noclegowych, dodatkowe atrakcje: stół bilardowy,
- Gospodarstwo p. U. Kurant, 1 pokój, 2 miejsca noclegowe.

Zawada

- Gospodarstwo „Mleczna droga” w Zwadzie 57, dwie mongolskie jurty, na 4 i 8 osób, oraz drewniany domek z kuchnią i łazienką. W gospodarstwie jest hodowla krów i kóz, wytwarza się tu sery: twardy dojrzewający cheddar, camembert z porostem z białej pleśni, ser świeży typu feta, swoisty dla gospodarstwa serek okrągły, ponadto jogurty naturalne i smakowe. Wszystkie oferowane produkty dla turystów w tym sery pochodzą z gospodarstwa,
- Gospodarstwo p. Renaty Marczak, 5 pokoi, 15 miejsc noclegowych.

Zarzeka

- Gospodarstwo p. B. Szyszkowskiej, 2 pokoje, 3 miejsca noclegowe. Dodatkowe atrakcje: na terenie gospodarstwa jest pole namiotowe, gospodarstwo przyjmuje grupy zorganizowane np. zielone szkoły, posiada salę na potrzeby szkoleniowo-integracyjne dla 80 osób, oferuje wędkowanie, grzybobrania, a zimą kuligi.

Kębtło

- Gospodarstwo p. K. Smagi, 3 pokoje, 8 miejsc noclegowych, dodatkowe atrakcje: przejażdżki konne, organizacja wycieczek do Kozłówek, Czarnolasu, Kazimierza Dolnego i Janowca.

Karmanowice

- Gospodarstwo „Przy wąwozie”, 6 pokoi, 21 miejsc noclegowych.

Bartłomiejowice

- Gospodarstwo p. Z. i J. Graców, Bartłomiejowice 58, 2 pokoje, 8 miejsc noclegowych i miejsce na namioty, w gospodarstwie są konie, własny staw z karpiami, sad, ogród, pasieka, organizowane są kuligi.

Gmina Końskowola

Końskowola

- Gospodarstwo „Dworek Różany” p. A. Kowalczyk, 5 pokoi, 15 miejsc noclegowych, dodatkowe atrakcje: przejażdżki bryczką i saniami, grzybobranie, wędkowanie w pobliskich stawach, podstawowa działalność gospodarstwa to plantacja róż i szkółka drzew owocowych, dla turystów jest tu duża sala z kominkiem (możliwość organizowania konferencji).

Opoka

- Gospodarstwo p. A. T. Kordków, ok. 10 miejsc noclegowych, dodatkowe atrakcje: pieczony baran, pokoje w dawnym stylu wiejskim, kawiarenka, plac zabaw dla dzieci, świetlica ze stołem tenisowym, gospodarstwo organizuje zielone szkoły.

Stok-Zażuk

- Gospodarstwo p. D. Kowalczyk, 15 miejsc noclegowych.

Gmina Nałęczów

Nałęczów

- Gospodarstwo agroturystyczne p. Izabeli Sochaj, 4 miejsca noclegowe.

Bronice

- Gospodarstwo p. B. Pawłowskiej, 4 pokoje, 8 miejsc noclegowych, dodatkowe atrakcje: możliwość wędkowania i wypożyczenia rowerów.

Gmina Wojciechów

Wojciechów

- Gospodarstwo agroturystyczne p. B. Czernic, 16 miejsc noclegowych,
- Gospodarstwo Młyn Hipolit, 5 miejsc noclegowych,
- Dom letniskowy „Siedlisko Gaj” w całości udostępniany turystom (salon, kuchnia, 2 łazienki, 3 sypianie, ok. 12 miejsc noclegowych).

Wojciechów Kolonia V

- Gospodarstwo gościnne p. M. Sapała, 10 miejsc noclegowych.

Gmina Baranów

Czołna

- gospodarstwo agroturystyczne „Ostoja pod czarną Piłą” – Czołna 54.

Tabela 11. Miejsca noclegowe w gospodarstwach agroturystycznych subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy w 2012 r.

Gmina	Liczba gospodarstw agroturystycznych	Liczba miejsc noclegowych
Gmina Kazimierz Dolny ogółem	42	584
Bochothnica	3	40
Cholewianka	5	62
Dąbrówka	7	70
Góry	1	15
Jeziorszczyzna	3	43
Kazimierz Dolny	10	179
Okale	1	10
Parchatka	1	13
Rzeczycza	3	37
Skowieszyn	1	4
Uściąg	1	8
Wierzchniów	2	23
Wylągi	3	50
Gmina Janowiec ogółem	9	75
Janowiec	5	39
Oblasy	3	26
Wojszyn	1	10
Gmina Wąwolnica ogółem	14	151/231*
Bartłomiejowice	1	8
Celejów	2	8
Karmanowice	1	21
Kębło	1	8
Wąwolnica	6	91
Zarzeka	1	3+80
Zawada	2	27
Gmina Puławy ogółem	1	12
Kolonia Góra Puławska	1	12
Gmina Końskowola ogółem	3	40
Końskowola	1	15
Opoka	1	10

Stok-Zażuk	1	15
Gmina Nałęczów ogółem	2	12
Bronice	1	8
Nałęczów	1	4
Gmina Wojciechów ogółem	4	43
Wojciechów	3	33
Wojciechów Kolonia V	1	10
Ogółem subregion	74	902/982*

*80 miejsc na polu namiotowym

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych urzędów gmin i Lubelskiego Stowarzyszenia Gospodarstw Agroturystycznych

PODSUMOWANIE

Baza noclegowa subregionu charakteryzuje się:

- koncentracją w 3 głównych ośrodkach turystycznych: Kazimierzu Dolnym, Nałęczowie i Puławach,
- dużym zróżnicowaniem obiektów w Kazimierzu Dolnym, powiązaniem z funkcją uzdrowiskową w Nałęczowie, powiązaniem z funkcją administracyjno – przemysłowo – kulturalno – oświatową w Puławach (charakter bazy hotelowy),
- rozmieszczeniem przestrzennym głównie w południowej części subregionu,
- dużą liczbą wiejskich obiektów noclegowych, w tym gospodarstw agroturystycznych przede wszystkim w południowej części subregionu,
- bogatą i atrakcyjną ofertą sportowo - rekreacyjną i kulturalną obiektów,
- wykorzystaniem specyfiki rolniczej w gospodarstwach agroturystycznych.

Wg szacunków autorki dokonanych na podstawie analizy danych GUS i analizy informacji o obiektach noclegowych zamieszczonych na stronach internetowych gmin, liczba miejsc noclegowych subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy przekracza 5200, z czego na gospodarstwa agroturystyczne przypada ok. 19%.

3.3.2. Baza gastronomiczna

Na terenie powiatu puławskiego działalność usługową związaną z wyżywieniem prowadzi 348 placówek, w tym:

- 222 restauracje i pozostałe placówki gastronomiczne,
- 19 obiektów zajmujących się przygotowywaniem żywności dla odbiorców zewnętrznych,
- 107 obiektów zajmujących się przygotowywaniem i podawaniem napojów (wg danych WUS w Lublinie za 2010 r.).

Tabela 62. Rodzaj obiektów gastronomicznych subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy⁴³

Gmina	Restauracje i karczmy	Pizzerie	Kawiarnie i cukiernie	Puby i bary	Inne	Ogółem
Janowiec	3	-	-	-	-	3
Kazimierz Dolny	15	1	6	8	13	43
Nałęczów	11	1	6	4	3	25
Puławy	8	4	2	8	3	25
Końskowola	-	-	-	4	-	4
Wąwolnica	-	-	-	-	3	3
Ogółem	37	6	14	24	22	103

Źródło: Audyt turystyczny województwa lubelskiego, Warszawa 2008.

Rozwój nowych obiektów gastronomicznych obserwuje się głównie na obrzeżach głównych centrów subregionu. Jak wynika z powyższych zestawień tabelarycznych, znacznie wzrosła liczba placówek gastronomicznych, głównie w Kazimierzu Dolnym i gminie Kazimierz oraz w ośrodkach narciarskich, np. w Celejowie znajdują się obok siebie po dwóch stronach drogi dwa duże obiekty gastronomiczne typu karczmy (bardziej w stylu góralskim niż lokalnym): „Siwy Dym” i „Gospoda”.

PODSUMOWANIE

Baza gastronomiczna koncentruje się w 3 głównych centrach turystycznych subregionu. Jest ściśle powiązana z bazą noclegową (restauracje, kawiarnie, stołówki w hotelach, pensjonatach, motelach, domach wycieczkowych, sanatoriach oraz w części gospodarstw agroturystycznych). W większości wsi o słabiej rozwiniętej funkcji turystycznej nie ma placówek gastronomicznych, a usługi gastronomiczne świadczą jedynie gospodarstwa agroturystyczne dla przebywających w nich turystów.

Istniejąca baza gastronomiczna zaspokaja podstawowe potrzeby turystów. Odległości pomiędzy centralnymi ośrodkami turystycznymi a wsiami w subregionie są niewielkie co nie sprzyja powstawaniu na wsiach obiektów gastronomicznych (duże obiekty byłyby tu nierentowne, małe zwłaszcza typu *fast food* niewskazane, ze względu na brak lokalnej specyfiki kulinarnej). Wskazany byłby natomiast rozwój małych wiejskich „gospód”, „oberży” i „karczm” z lokalnymi potrawami gdyby oczywiście rozwijały się we wsiach produkty turystyczne generujące ruch turystyczny. Zawsze natomiast możliwa jest sprzedaż bezpośrednia produktów rolnych turystom, nie będącym gośćmi gospodarstw agroturystycznych.

⁴³ W danych statystycznych WUS oraz danych z Audytu turystycznego województwa lubelskiego w pozostałych gminach subregionu nie ma obiektów gastronomicznych.

3.4. Analiza dostępności komunikacyjnej

Dostępność komunikacyjna zawsze odgrywała dużą rolę w rozwoju turystyki. W miarę rozwoju ogólnego poziomu rozwoju cywilizacyjnego i technicznego w turystyce zaczęły dominować te środki transportu, które skracają czas podróży oraz związane były z poziomem zamożności turysty. W opisywanym subregionie dominuje transport drogowy, mniejsze znaczenie wykazuje transport kolejowy, a najmniejsze lotniczy, będący na Lubelszczyźnie dopiero w fazie rozwoju.

W obszarach turystycznych zdominowanych przez ośrodek (ośrodki) centralny ważny jest też transport stricte turystyczny, przeważnie o charakterze ekologicznym (np. wozy konne, meleksy, kolejki turystyczne, tratwy, łodzie) umożliwiające przemieszczanie się z ośrodka centralnego do obiektów i miejsc turystycznych położonych peryferyjnie.⁴⁴

Przez opisywany obszar subregionu przechodzą drogi krajowe:

- nr 17 Warszawa – Lublin – Hrebenne (w powiecie puławskim od mostu na Wieprzu k. Kośmina przez Żyrzyn, Kurów Markuszów),
- nr 12 Łask – Radom – Puławy – Lublin,⁴⁵
- w budowie jest droga dwupasmowa Warszawa – Lublin, która znacznie odciążą miejscowości takie jak Kurów czy Końskowola, położone dziś przy ruchliwej, tranzytowej drodze.

Drogi wojewódzkie:

- nr 801 Puławy – Warszawa,
- nr 824 Puławy – Annopol,
- nr 823 Puławy – Żyrzyn,
- nr 830 Kazimierz Dolny – Nałęczów – Lublin,
- nr 826 Nałęczów – Markuszów,
- nr 827 Sadurki – Wojciechów – Bełżyce.

Sieć dróg gminnych łączy wszystkie miejscowości na terenie powiatu. Na terenie powiatu znajdują się 2 mosty na Wiśle w Puławach (na drodze krajowej nr 12 i obwodnicy Puław – droga dwupasmowa Lublin – Warszawa) i 3 mosty na Wieprzu w Kośminie (na drodze krajowej nr 17), oraz w Niebrzegowie i Baranowie (na drogach gminnych). Przemieszczanie się przez Wisłę pomiędzy miejscowościami turystycznymi w południowej części regionu uzupełniają przeprawy promowe.⁴⁶

- Kazimierz Dolny – Janowiec – prom „Gelderland”. Prom Gelderland – Janowiec – Kazimierz Dolny kursuje codziennie od 8.00 do 20.00 od kwietnia do końca października lub listopada (w zależności od pogody i stanu wody w Wiśle),
- Bochatnica – Nasitów – prom „Serokomla”. Prom „Serokomla” – Bochatnica – Nasitów – kursuje od początku maja do końca października. Prom znajduje się w miejscu dawnej przeprawy wojskowej. Przeprowadzając się przez Wisłę promem Serokomla turyści dostają bilet dający ulgę w restauracji Serokomla w Janowcu. Pracownik obsługujący prom pełni zarazem

⁴⁴ Analizy dokonano na podstawie map samochodowych i turystycznych oraz oglądu w terenie.

⁴⁵ W Kurowie droga nr 12 łączy się z drogą nr 17.

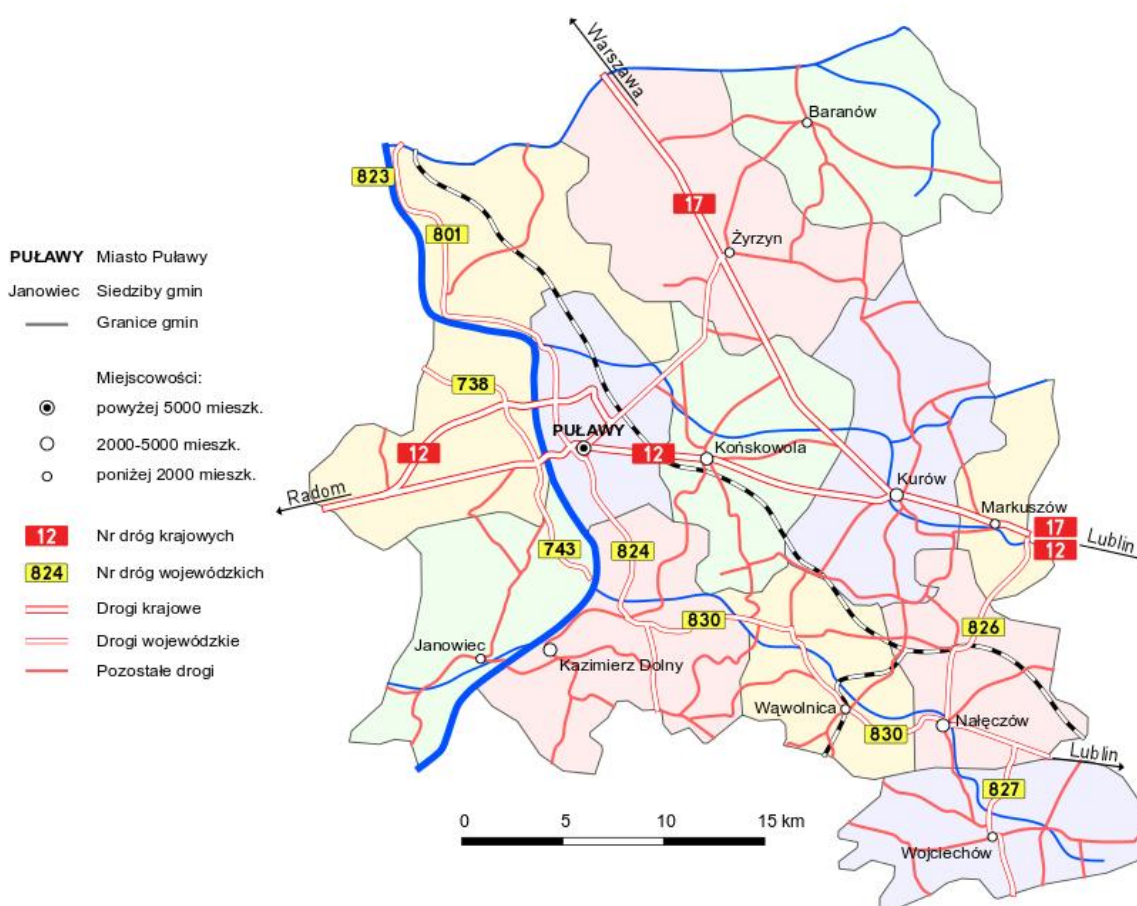
⁴⁶ Przeprawy promowe są również atrakcją turystyczną.

role przewodnika, podczas przeprawy pokazuje turystom skutki powodzi w dolinie Wisły, lub zimowych zatorów lodowych. Kolejną atrakcją na promie jest tablica z Flagami Międzynarodowego Kodu Sygnałowego.

Komunikację drogową uzupełnia komunikacja kolejowa – linia kolejowa Lublin – Warszawa (na opisywanym obszarze przechodząca przez Miłocin, Nałęczów, Klementowice, Stary Pożóg i Puławy). Dworzec kolejowy znajduje się w Puławach przy Al. Partyzantów 59. Dworzec autobusowy usytuowany jest przy ul. Lubelskiej 9.

Miejscowości turystyczne są połączone z centrum regionu – Puławami transportem publicznym (np. MZK Puławy) i prywatnym.

Mapa 12. Układ komunikacyjny subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy

Powiat puławski wraz z największym centrum turystycznym Kazimierzem Dolnym jest oddalony od Warszawy o ok. 140 km, Lublina 50 km, w stosunku do innych dużych aglomeracji generujących ruch turystyczny jest położony peryferyjnie.

W odległości 20 km od Puław znajduje się lotnisko w Dęblinie – loty turystyczne odbywają się m.in. nad obszarem Pradoliny Wieprza.

Dostępność komunikacyjną (w tym dla turystyki zagranicznej) poprawi otwarcie Międzynarodowego Lotniska dla Lublina lotniska w Świdniku. Podpisano już pierwsze kontrakty na obsługę tras międzynarodowych przez Wizz Air.

Przemieszczanie się turystów w obrębie subregionu ułatwia transport o charakterze typowo turystycznym. Przede wszystkim turystów przewozi Nałęczowska Kolej Dojazdowa, wielka atrakcja letniego sezonu turystycznego. Turystyczne wagoniki kursują na odcinku Nałęczów Wąskotorowy – Karczmiska. Obecny turystyczny pociąg prowadzi lokomotywa spalinowa. Wagony przewożące turystów są letnie (odkryte) i kryte, są też zabytkowe wagony towarowe. Turyści mogą obejrzeć malownicze wzgórza i wąwozy lessowe oraz typowe dla regionu krajobrazy rolnicze z uprawami tytoniu i chmielu (podczas jazdy na życzenie turystów są postoje na zdjęcia). Na polanie w Karczmiskach podczas dwugodzinnej przerwy w podróży organizowane jest ognisko. Można też zwiedzić Izbę Pamięci Kolejowej (zbiory starych biletów, czapek kolejowych, lamp, akcesoriów torowych, ręczną centralę). Dla grup zorganizowanych (specjalne zamówienie) organizowane są wycieczki kolejką z Karczmisk do Nałęczowa, Opola Lubelskiego, Polanówki i Poniatojew, oraz przejazdy pielgrzymkowo-turystyczne z postojem na nabożeństwo w Sanktuarium Matki Boskiej Kębelskiej.

Drugi rozwijający się rodzaj transportu turystycznego związany jest z gospodarstwami agroturystycznymi, które oferują przejażdżki bryczkami oraz wypożyczają rowery. Ofertę transportu turystycznego warto by tu poszerzyć o transport wodny (łodzie i tratwy, kajaki).

Okolice Kazimierza Dolnego można zwiedzać korzystając z transportu meleksami.

PODSUMOWANIE

Dostępność subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy sprzyja rozwojowi turystyki jednodniowej (Lublin, Puławy i woj. lubelskie), weekendowej (aglomeracja warszawska) i długookresowej (cała Polska). Podczas długich weekendów obserwuje się wzmożony ruch samochodowy, a nawet utrudnienia w ruchu zwłaszcza w rejonie Kazimierza Dolnego. W dni powszednie (np. podczas letniego sezonu turystycznego) utrudnienia w ruchu występują w Puławach (np. wąski most im. Ignacego Mościckiego na Wiśle). Silnie obciążona ruchem samochodowym (w tym towarowym) jest droga nr 12, która przechodzi przez zabytkowe centra Kurowa, Końskowoli i Markuszowa, czy droga nr 17, która przechodzi przez centrum Żyrzyna. Stan techniczny dróg i związany z tym poziom bezpieczeństwa jest różny w różnych częściach subregionu i w żaden sposób nie odbiega od reszty kraju. Podobnie sytuacja przedstawia się z parkingami, których jest zbyt mało i nie posiadają należytej infrastruktury (np. toalety, kosze na śmieci).

4. Tendencje w turystyce subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy na tle turystyki światowej, polskiej i województwa lubelskiego

4.1. Współczesne tendencje w turystyce światowej

Współcześnie turystyka stanowi jedną z najszybciej rozwijających się i bardzo złożonych sfer życia gospodarczego i społecznego. Gospodarka turystyczna, która reaguje na oczekiwania dynamicznie rozwijającej się populacji turystów stanowi znaczące źródło dochodów w gospodarce światowej, krajowej jak i lokalnej.

Rozwój oraz kształtowanie się współczesnych zjawisk turystycznych na świecie, zachodzi pod wpływem wielu różnorodnych czynników, pomiędzy którymi występują różnego rodzaju relacje. Generalnie uwarunkowania rozwoju turystyki można podzielić na dwie zasadnicze grupy, a mianowicie: determinanty zewnętrzne (egzogeniczne) oraz determinanty wewnętrzne (endogeniczne). Pierwszą z wyżej wymienionych grup, tworzą czynniki wynikające ze zmian w międzynarodowym otoczeniu politycznym, gospodarczym, a także społecznym poszczególnych państw i regionów. Z kolei determinanty wewnętrzne związane są z popytem turystycznym (kształtowanie się określonych potrzeb turystycznych). Równocześnie warto podkreślić, iż poszczególne uwarunkowania rozwoju i kształtowania się zjawisk turystycznych wzajemnie się uzupełniają, przenikają i oddziałują na siebie, tworząc tym samym niezwykle złożoną rzeczywistość

Współczesną turystykę będącą od l. 50. XX w. zjawiskiem masowym należy rozpatrywać w trzech kontekstach:

- procesu społecznego,
- procesu ekonomicznego (turystyka jak źródło nowych miejsc pracy i dochodów),
- procesu ekologicznego – związanego z ochroną dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego /Kessler H., 1990; Kozak M.W., 2008; Wosińska W., 2008/.

4.1.1. Ekonomiczny wymiar turystyki

Współczesną turystykę postrzega się jako narzędzie stymulowania rozwoju gospodarczego. Stwierdzenie to odnosi się zarówno do krajów i regionów świata, jak i do mikroregionów w poszczególnych krajach, które wykazują na ogół słabsze od reszty wskaźniki rozwoju gospodarczego. Taka filozofia percepcji turystyki znalazła się w tzw. „**Deklaracji Manilskiej**” **WTO z 1980 r.** *Turystyka światowa może przyczynić się do powstania nowego międzynarodowego ładu gospodarczego, co pomoże w eliminacji rosnącej luki ekonomicznej między państwami rozwiniętymi a rozwijającymi się, i zapewni stałe przyspieszenie rozwoju gospodarczego, ekonomicznego oraz postępu, zwłaszcza w krajach rozwijających się.*

Po ponad trzydziestu latach od wspomnianej deklaracji można zadać sobie pytanie, czy turystyka nadal rozwija się w myśl tej koncepcji, czy też jest nową formą ekspansji kolonialnej Trzeciego Świata.

Już od ostatniej dekady XX wieku światowe dochody sektora turystycznego (wg danych WTO - Światowej Organizacji Turystyki ONZ) kształtowały się na poziomie ok. 680 mld dolarów rocznie. UNWTO szacuje, że w 2020 r. liczba podróży na świecie wyniesie **1 561 mln**, a wpływy z turystyki osiągną wartość **2 bln USD**. Współczesny sektor usług turystycznych zatrudnia ponad **250 mln osób**.

Udział poszczególnych regionów świata i krajów w turystyce jest mocno zróżnicowany i uzależniony od wielu czynników politycznych, gospodarczych i społecznych. Zależy od stabilności politycznej i poziomu bezpieczeństwa, rozwoju gospodarczego, dostępności komunikacyjnej, ale również rozwoju społecznego, z którym wiąże się możliwość kreowania ofert turystycznych i przyjmowania turystów, jak i możliwość uprawiania turystyki.

Największym regionem turystycznym (nie tylko ze względu na szeroko pojmowane tradycje turystyczne, największy odsetek krajów wysokorozwiniętych, ale i poziom bezpieczeństwa) wciąż pozostaje Europa. Większość turystów z umiarkowanej strefy klimatycznej tradycyjnie spędza wakacje na wybrzeżu śródziemnomorskim Hiszpanii, Grecji, Słowenii, Włoch, Francji, Chorwacji. Potencjał turystyczny Europy powiększył się po przyjęciu do Unii Europejskiej krajów Europy Środkowej /Bramwell B., Henry I., Jackson G., Prat A.G., Richards G., Straaten J., 1996; Kozak M.W., 2008; Leksykon krajów świata, 2009; Makowski J., 2008; Zaręba D., 2008/..

W najważniejszych regionach recepcyjnych przeważają również turyści pochodzący z Europy, głównie z krajów wysokorozwiniętych. Poniżej na podstawie danych zawartych w Leksykonie państw świata, (Encyklopedia Britannica, 2009) dokonano porównania Polski, czyli kraju o średnim stopniu rozwoju z krajem wysokorozwiniętym i znacznie słabiej rozwiniętym. W kolejnym podrozdziale dla tych samych krajów rozpatrzono przychody i wydatki gospodarstw domowych. Rozwój podróży turystycznych jest bowiem ściśle związany z zamożnością społeczeństwa, a ta z kolei powiązana jest ze stopniem rozwoju gospodarczego. Gdy poziom zamożności jest wysoki, a przychody gospodarstw domowych duże, rozwija się turystyka i rekreacja, gdy jak na Ukrainie są małe – ruch turystyczny słabnie, a wpływy z turystyki spadają.

Tabela 73. Przychody i wydatki na turystykę w Polsce na tle krajów o różnym stopniu rozwoju gospodarczego w 2007 r.

Wyszczególnienie	Polska	Wielka Brytania	Ukraina
Przychody z turystyki w mln USD	7 239	25 959	3 125
Wydatki na turystykę w mln USD	5 760	58 617	2 805

Źródło: Leksykon państw świata, Encyklopedia Britannica, 2009.

Największe przychody i wydatki obserwuje się w Wielkiej Brytanii, kraju będącym potentatem na światowym rynku turystycznym. Na sąsiadującej z woj. lubelskim Ukrainie dochody i wydatki na cele turystyczne są o ok. połowę niższe niż Polsce, co m.in. jest przyczyną zanikania turystyki transgranicznej w woj. lubelskim (patrz rozdz. 4.3).

O ile w krajach wysokorozwiniętych turystyka przynosi znaczne korzyści i generuje duże dochody to w przypadku regionów o słabym rozwoju gospodarczym i społecznym rejestruje się cały szereg niekorzystnych zjawisk związanych z turystyką jak:

- transfer środków finansowych z regionu recepcji do regionu miejsca pochodzenia turystów (gdy organizacją turystyki zajmują się nie społeczności lokalne, ale touroperatorzy z krajów wysokorozwiniętych, a baza noclegowa ogranicza się do hoteli światowych korporacji hotelarskich),
- dezorganizację społeczności lokalnych i ich *mcdonaldyzację*, prowadzącą w konsekwencji do zaniku więzi lokalnych, kultur lokalnych czyli wszelkich kulturowych podstaw rozwoju turystyki,
- zagrożenia środowiska przyrodniczego,
- uzależnienie od jednego sektora gospodarki (np. niektóre wyspy Pacyfiku) /Zaręba D., 2008/..

Na rozwój współczesnej turystyki coraz bardziej wpływają przemiany związane z procesem globalizacji. W pierwszym jej etapie na skutek rozwoju masowego transportu lotniczego, który poprawił dostępność komunikacyjną wielu regionów świata, wzrostu poziomu wykształcenia i zamożności, zwłaszcza nowych grup turystów (z Azji, z byłych krajów socjalistycznych, w tym głównie Rosji), a co za tym idzie wzrostu potrzeb i oczekiwań turystycznych, rozwoju sieci internetowej nastąpił gwałtowny rozwój ruchu turystycznego i jego dyfuzja do regionów jak dotąd marginalnych (głównie w Ameryce Południowej i Azji).

Jednak od końca XX wieku obserwuje się coraz częściej i coraz więcej negatywnych skutków globalizacji, mających wpływ na stagnację wielu regionów turystycznych, zwłaszcza tradycyjnych i pojawianie się nowych centrów turystyki światowej, coraz bardziej przesuujących się w kierunku wschodnim (do Azji). To tu, w najdynamiczniej rozwijających się gospodarkach świata powstają największe współczesne centra turystyki biznesowej, kongresowej, coraz częściej także wypoczynkowej i stymulowanej kulturowo turystyki poznawczej. I nie byłby to proces negatywny, gdyby nie duży transfer środków finansowych do krajów pochodzenia turystów, ograniczający rozwój gospodarczy na poziomie lokalnym, ogromne przekształcenia środowiska i negatywne skutki społeczne.

W kontekście wpływu procesów globalizacji na rozwój i kształtowanie się współczesnych zjawisk turystycznych wypadałoby również zwrócić uwagę na fakt, iż sektor turystyczny, w coraz większym stopniu znajduje się pod wpływem aktywności dużych korporacji – przedsiębiorstw ponadnarodowych /Butler R.W., 1990; Kessler H., 1990; Mika M., 2008/.

PODSUMOWANIE

Sektor turystyki jest silnie powiązany z innymi sektorami gospodarki i zmianami jakie zachodzą we współczesnym świecie. Jest to też sektor szczególnie wrażliwy na wszelkiego rodzaju perturbacje, ale też bardzo elastyczny i ciągle podlegający transformacji.

Od XIX wieku, kiedy to ruch turystyczny zaczął kształtować przestrzeń geograficzną, zaszły na świecie ogromne zmiany. Turystyka stała się zjawiskiem masowym dzięki postępowi cywilizacyjnemu szczególnie w dziedzinie środków transportu, zmianie charakteru pracy (wydłużanie się czasu wolnego), zmianie modelu rodziny (z patriarcalnej na bardziej partnerską, zatem wspólnie spędzającą czas wolny), urbanizacji i związanej z nią koniecznością wypoczynku w krajobrazach nieurbanizowanych. Zmieniły się wreszcie preferencje turystyczne, które to kształtują popyt na usługi turystyczne (obok najstarszej historycznie turystyki poznawczej pojawiły się nowe formy aktywnego wypoczynku i rekreacji oraz zaspokajania potrzeb

hobbystycznych).

Zmiany na mapie politycznej świata (np. dekolonizacja Afryki) otwały dla turystyki nowe obszary. Z drugiej strony różnego rodzaju konflikty wewnętrzne, wojny domowe i światowy terroryzm powodują okresowe przesuwania się światowych centrów turystyki, zanikanie lub osłabianie jednych, powstawanie nowych.

Penetracja turystyczna coraz częściej wychodzi dziś poza powszechnie znane regiony turystyczne, przesuwa się ze strefy umiarkowanej i podzwrotnikowej na obszary zimne strefy okołobiegunowej czy gorące strefy równikowej, jeszcze pół wieku temu rzadko przez turystów odwiedzane. Specjalne programy turystyczne umożliwiają dziś zamożnym turystom amerykańskim, japońskim czy zachodnioeuropejskim docieranie na zlodowaczone wyspy Morza Arktycznego, na Syberię, Wyżynę Tybetańską czy do lasów równikowych Afryki i Ameryki Południowej.

Dopóki zmieniać się będą motywy i preferencje turystyczne turystyka pozostanie ważnym i podlegającym najdynamiczniejszym zmianom sektorem gospodarki.

4.1.2. Turystyka jako zjawisko społeczne

Negatywnym skutkiem współczesnych globalnych zjawisk jest wzrost zróżnicowań dochodów gospodarstw domowych. Głęboka segmentacja rynku pracy skutkująca podziałami na miejsca pierwszoplanowe i marginalne z ekonomicznego punktu widzenia prowadzi do chronicznego ubóstwa dotyczącego już nie tylko osób trwale bezrobotnych, ale i osób podejmujących zajęcia marginalne, niskopłatne, na stanowiskach „łatwozastępowalnych” /Hirszowicz M., Neyman E., 2004; Wosińska W., 2008/..

Sytuację ekonomiczną gospodarstw domowych w krajach o różnym poziomie rozwoju przedstawia poniższa tabela. Porównano w niej Polskę, z europejskim krajem wysoko rozwiniętym⁴⁷ i krajem z którym graniczy woj. lubelskie, będącym potencjalnym obszarem turystyki zagranicznej⁴⁸.

⁴⁷ Wielka Brytania to obok Niemiec największą potęgą turystyczną Europy.

⁴⁸ W latach 90. na całym obszarze Lubelszczyzny liczne były przyjazdy turystów z Ukrainy o charakterze handlowym. Dziś tego typu ruch znacznie podupadł, ale turysta z Ukrainy, jak wykazują opracowania dotyczące województwa lubelskiego, wciąż pojawia w polu zainteresowań organizatorów turystyki i władz lokalnych.

Tabela 14. Przychody i wydatki gospodarstw domowych w 2007 r.

Wyszczególnienie	Polska	Wielka Brytania	Ukraina
Przeciętna wielkość gospodarstwa domowego (osoby):	3	2.4	2.6
Roczny dochód gospodarstwa domowego w USD	3878	46 447	3225
Pensje i wynagrodzenia (w % dochodów gospodarstw)	50.3	67.3	40.0
Emerytury, renty, świadczenia socjalne	30.5	20.1	30.9
Praca na własny rachunek	8.9	8.2	4.9 (inne źródła 18.2%)
Wydatki na żywność, napoje i tytoń	29.3	18.7	61.0
Wydatki na utrzymanie gospodarstwa domowego oraz odzież i obuwie	18.4	23.4	39
Transport i środki przekazu	9.3	14.5	-
Turystyka, rekreacja i kultura	7.6	18.7	-

Źródło: *Leksykon Państw świata, Encyklopedia Britannica, 2009*

Jak wynika z powyższej tabeli możliwości finansowego zaspokojenia potrzeb turystycznych spadają wraz ze spadkiem przychodów gospodarstw domowych. Jeśli wydatki gospodarstw praktycznie w całości przeznaczone są na zaspokojenie potrzeb bytowych i żywieniowych to trudno spodziewać się, że kraj taki będzie źródłowym obszarem pochodzenia turystów. Taka sytuacja jest właśnie na Ukrainie, co tłumaczy widoczny od końca XX wieku spadek w ruchu turystycznym Lubelszczyzny turystów z Ukrainy⁴⁹.

Badania naukowe podsumowujące 20 lat transformacji polskiej gospodarki pokazują, że 12.3% Polaków żyje poniżej progu ubóstwa, tzn. nie jest w stanie zaspokoić swoich podstawowych potrzeb bytowych i żywieniowych, 50% żyje w ubóstwie społecznym, tzn. zaspokaja potrzeby bytowe i żywieniowe, ale nie jest w stanie uczestniczyć w życiu społecznym (czyli uprawiać turystyki i uczestniczyć w życiu kulturalnym) /Kowalik T., 2009; Stracone szanse... 2009/.

Rozwój turystyki w krajach rozwijających się, czy w słabiej rozwiniętych gospodarczo regionach Polski niesie ze sobą cały szereg niekorzystnych zjawisk społecznych, opisywanych obszernie w literaturze

⁴⁹ W latach 90. ubiegłego wieku Polska określana była „turystycznym tygrysem Europy”, a ruch turystyczny optymistyczni badacze zaczęli porównywać z ruchem w Hiszpanii czy Grecji. Turystyka transgraniczna, która się wówczas rozwijała wzdłuż wszystkich granic Polski generowała rzeczywiście duży ruch, ale w zdecydowanej mierze o charakterze handlowym, wykorzystujący duże zróżnicowanie cenowe po dwóch stronach granicy. Niewątpliwie ta turystyka przyczyniła się nie tylko do powstania bazarów i przygranicznych targów, ale do powstawania przejść granicznych, euroregionów i wymiany doświadczeń m.in. w zakresie turystyki, kultury, ekologii w tychże. Turystyka ta spowodowała powstanie infrastruktury turystycznej, często jednak nietrwałej i dziś już nieużytkowanej lub przeznaczonej na inne cele, przyczyniała się też do współpracy gmin przygranicznych i do organizowania wymiany transgranicznej grup dzieci i młodzieży, sportowców, do organizacji wspólnych imprez kulturalnych i sportowych.

socjologicznej. Rozwój turystyki prowadzi bowiem do spotkania kultur: turysta – przyjmujący turystę (swój – obcy). Cechy turysty i osoby przyjmującej zasadniczo się różnią. Turystę cechuje bowiem:

- nieograniczony czas wolny,
- dostatek pieniędzy, które wydaje w celu zaspokojenia potrzeb turystycznych,
- swobodny styl zachowania, ubierania się, konsumpcji,
- intensywne uczestnictwo w życiu kulturalnym.

Natomiast przyjmującego turystów:

- brak wolnego czasu na skutek pracy w zwiększonym wymiarze godzin,
- w przypadku agroturystyki, która rozwija się głównie w sezonie letnim konieczność pogodzenia wzmożonych prac polowych z obsługą turystów,
- niedostatek pieniędzy i planowe ich wydawanie,
- dodatkowo lęk przed utratą pracy po sezonie turystycznym,
- brak możliwości uczestnictwa w życiu kulturalnym ze względu na „ubóstwo społeczne”.

Z negatywnymi skutkami turystyki w wymiarze społeczno - kulturowym spotkać się można przede wszystkim w krajach słabo rozwiniętych. Tu często inwestycje turystyczne dokonywane przez międzynarodowe koncerny zabierają przestrzeń rdzennym mieszkańcom, wypierając ich z tradycyjnych miejsc zamieszkania, a także powodując odpływ dochodów poza region recepcji. Turystyka uznawana jest w tych regionach za nową formę kolonializmu.

Proces ten nie dotyczy jednak tylko krajów słabo rozwiniętych, pojawia się w słabiej rozwiniętych regionach krajów środkowej i wschodniej Europy, choć nie zawsze przybiera tu najbardziej drastyczne formy /Butler R.W., 1990; Farcy de H., Gunzbourg de Ph, 1977; Kessler H., 1990; Meneghel G., 1991; Przecławski K., 1979; Wosińska W., 2008/.

Z tego typu problemami spotkać się można w powiecie puławskim, zwłaszcza na obrzeżach 3 głównych centrów turystyki, w tym zdominowanego przez bogatą klientelę turystyczną Kazimierza i Nałęczowa, na słabo rozwiniętych obszarach wiejskich o silnie rozdrobnionych gospodarstwach rolnych i dużym bezrobociu. Negatywne skutki postrzega się przede wszystkim wśród grup ludności wiejskiej, która nie może utrzymać rodziny z pracy na roli i pozostaje na marginesie życia społecznego.

Turystyka masowa w regionach wiejskich może powodować zmiany w obyczajach i obrzędach, zmiany wzorców zachowań, komercjalizację kultury regionalnej (np. tradycyjna ciupaga góralska od dziesiątków lat będąca pamiątką z Tatr produkowana jest dziś w Chinach, a owcze oscypki są z mleka krowiego).

Turystyka wreszcie może, zwłaszcza w regionach i krajach słabo rozwiniętych o dużym zróżnicowaniu społecznym i ekonomicznym populacji, prowadzić do patologii społecznych jak prostytutka czy narkomania, lub nawet do kreowania patologicznych form turystyki jak np. seks-turystyka w Egipcie.

Przy całej gamie negatywnych społecznych skutków turystyki należy poszukiwać jej wszelkich pozytywnych aspektów. Współczesna turystyka zrównoważona odwołuje się nie tylko do wartości środowiska przyrodniczego i kulturowych, ale i do różnych koncepcji filozoficznych np. „Raju postrzeganego jako wieś – natura”. We wszystkich bowiem współczesnych wyobrażeniach rajy dominuje ład. Znika wymiar ekonomiczny i byt społeczny, otwiera się przestrzeń przyrodnicza i związane z nią doznania. Przyroda ucieleśnia pełną gamę uniwersalnych wartości, w których

człowieczeństwo stanowi najwyższą. Istnieje harmonia pomiędzy ożywionymi i nieożywionymi komponentami przyrody. I choć współczesny raj kreowany przez turystykę to parki rozrywki, dyskoteki, wszechobecne reklamy biur podróży, to jednak instynktownie pojawiają się wśród turystów marzenia o doskonale dziewiczej przyrodzie. Jednak jak uczy historia i socjologia kultury obrazy raju wypływają faktycznie z innego źródła, powiązanego ze współczesnym bytem społecznym. Człowiek bowiem ma taką naturę, jakie jest jego społeczeństwo, którego stosunki ekonomiczne i społeczne go kształtują. Dlatego też koncepcja raju jako wsi i natury wywodzi się z dawnych ideologicznych i miologicznych wręcz przedstawiń wsi, w której owoce prac ludzi traktowane były przez całe wieki jako boskie dary natury. Poszukiwania filozoficznego raju przez turystów przejawiają się w „sentymentalnym” wręcz odwiedzaniu obszarów wiejskich, zwłaszcza takich, w których krajobrazie widoczny jest związek człowiek – natura – produkcja rolna. W grupie produktów turystycznych związanych z taką filozofią turystyki mieszczą się wszelkie zarówno duże skanseny, jak i pojedyncze zagrody, warsztaty i pokazy ginących zawodów, galerie rzemiosła wiejskiego, przyrodnicze obszary chronione, wiejski transport konny, wodny, kuchnia i tradycje wytwarzania i przetwarzania żywności. /Przećławski K., 1979; Wosińska W., 2008/.⁵⁰

Wszelkie zrównoważone formy turystyki na obszarach wiejskich przynoszą wiele pozytywnych skutków społecznych:

- bezpośrednie dochody dla wiejskich kwaterodawców i osób obsługujących ruch turystyczny;
- satysfakcję z wykonywanej pracy;
- możliwość nawiązywania nowych kontaktów, poszerzania horyzontów i dzięki turystom poznawania różnych aspektów życia np. w obszarach zurbanizowanych.

W ramach społecznego wymiaru turystyki, poza społecznymi skutkami (efektami, konsekwencjami) rozwoju turystyki, należy także zwrócić uwagę na społeczno-demograficzne czynniki rozwoju współczesnej turystyki, a mianowicie:

- wzrost zasobów czasu wolnego (wzrost zasobów czasu wolnego ludności krajów rozwiniętych jest jednym z głównych czynników podejmowania wyjazdów w celach zarówno wypoczynkowych, jak również poznawczych);
- wzrost dochodów ludności, który przekłada się na wzrost poziomu stopy życiowej ludności (zjawisko to dotyczy przede wszystkim krajów rozwiniętych), co z kolei przekłada się na wzrost finansowych możliwości uprawiania turystyki oraz jej umasowienie;
- wydłużenie się średniej długości życia mieszkańców krajów rozwiniętych (podróże osób pozostających na emeryturze);
- intensywnie postępujący proces urbanizacji (ze względu na rosnącą uciążliwość życia w miastach, wśród mieszkańców miast rośnie zapotrzebowanie na łagodzenie negatywnych skutków rozwoju cywilizacyjnego, m.in. poprzez kontakt z przyrodą czy aktywny wypoczynek);

⁵⁰ Przytoczona tu koncepcja filozoficzna znajduje zastosowanie w turystyce sentymentalnej ludności miejskiej do obszarów wiejskich, w te rejony świata, gdzie produkcja rolna nie ma li tylko przemysłowego charakteru, ale chociaż częściowo odzwierciedla ów związek człowieka z naturą. Różne współczesne koncepcje np. turystyki kulinarnej i podróży kulinarnych znanych mistrzów kuchni nawiązują też do tej koncepcji filozoficznej, kiedy to turyści z wysokorozwiniętych i zindustrializowanych krajów odwiedzają w celach kulinarnych małe wioski, czy wysepki Pacyfiku w poszukiwaniu prostej, lokalnej kuchni, potraw identycznie od pokoleń przyrządzanych i niespotykanych w żadnych światowych centrach turystycznych, ekskluzywnych restauracjach czy w książkach kucharskich.

- rozwój kulturalny społeczeństwa, a także rozwój oświaty i środków masowego przekazu;
- zmiany o charakterze kulturowym, związane z przemianami potrzeb, zachowań oraz obyczajów mieszkańców krajów wysoko rozwiniętych (m.in. zdrowy tryb życia, dbałość o kondycję fizyczną i psychiczną, postawy ekologiczne, chęć doświadczenia doznań emocjonalnych, rozrywki i zabawy /Agrotourisme... 1985; Butler R.W., 1990; Ciechanowicz W., 2000; Kessler H., 1990; Kozak M.W. 2008; Krzymowska-Kostrowicka A., 1997; Wyrwicz E., 1996/.

4.1.3. Ekologiczny wymiar turystyki

Szkody w środowisku przyrodniczym i kulturowym wyrządzone przez rozwój turystyki masowej doprowadziły do protestu wobec jej ekspansywności. Szczególną uwagę na całą gamę niekorzystnych zjawisk w środowisku wywołanych turystyką masową zwrócono podczas Szczytu Ekoturystyki w Quebecu w 2002 r.

Jak na razie tylko nieliczni przedstawiciele światowej branży turystycznej uświadamiają sobie bezpośrednią zależność między wyczerpywaniem się zasobów naturalnych regionu a ubożeniem jego walorów turystycznych. Turystyka, która niszczy podstawy swojego rozwoju w postaci walorów środowiska przyrodniczego dąży ku samozagładzie. Coraz częściej turyści spędzają swój wymarzony urlop na zanieczyszczonym wybrzeżu, z hotelami-blokami, albo w zaśmieconych górach poprzecinanych siecią autostrad i gigantycznych parkingów. Pierwsze symptomy takich przekształceń środowiska dostrzeżono już w latach 50. XX wieku w Alpach i na wybrzeżu Morza Śródziemnego. Ale dopiero w późniejszych latach rozwój masowej turystyki przyczynił się do nieodwracalnej degradacji wielu rejonów turystycznych. W latach 70. wśród świadomej grupy turystów zrodził się bunt (głównie młodego pokolenia) przeciwko nierozważnej, nastawionej wyłącznie na zysk gospodarce turystycznej. Pojawił się nowy kierunek w turystyce zwany „turystyką zrównoważoną”. W wielu krajach europejskich w latach 90. podjęto konkretne działania na rzecz kreowania i wdrażania ekopolityki w turystyce /Agrotourisme... 1985; Butler R.W., 1990; Ciechanowicz W., 2000; Kessler H., 1990; Kozak M.W. 2008; Krzymowska-Kostrowicka A., 1997; Wyrwicz E., 1996; Zaręba D., 2008/.

Koniec XX i początek XXI wieku przyniósł wiele międzynarodowych deklaracji, konwencji i strategii dotyczących turystyki i środowiska, m.in. Ekoturystyczna Deklaracja z Quebec z 2002 r., który był Światowym Rokiem Ekoturystyki.

Szkody w środowisku przyrodniczym powodowane przez turystykę to:

- zabór ziemi i wody (budowa obiektów turystycznych pochłania gigantyczne powierzchnie: na 1 miejsce hotelowe potrzebne jest 30 m² w hotelu, 100 m² w wielkim ośrodku turystycznym, czy 50 m² na kempingu; co roku 1 miejsce hotelowe zużywa 350 – 1200 l wody; szczególnie drastycznie odbija się to na środowisku i życiu mieszkańców wysp, o ograniczonych możliwościach zaopatrywania w wodę; utrzymywanie standardowego pola golfowego z 18 dołkami wymaga na Majorce 1500 – 2000 m³ wody dziennie, czyli tyle ile w ciągu doby zużywa 800 ludzi; w skali świata ilość wody zużywanej w turystyce porównywana jest do jej zużycia przez przemysł);
- ubożenie krajobrazu (zabudowa krajobrazu prowadzi do urbanizacji turystycznej jak np. Costa Brava w Hiszpanii, Acapulco w Meksyku; wysokie hotele-bloki na plażach, zabetonowane wybrzeża szpecą krajobraz i zmniejszają jego walory estetyczne; wiele obiektów turystycznych budowanych bez powiązania z rodzimą architekturą, w obcych stylach z nieznanymi w tradycji

regionu materiałów budowlanych nieodwracalnie zmieniają krajobraz; klasycznym przykładem dewastacji swoistego krajobrazu górskiego jest w Polsce Podhale, gdzie architekturę zdominowało bezstylowe budownictwo wielorodzinno-turystyczne; na ubożenie krajobrazu wpływa też jego zaśmiecanie (papiery, puszki, butelki, folie – w 1992 r. po akcji sprzątnięcia Tatr po sezonie turystycznym w samym tylko rejonie Kasprowego Wierchu zebrano 1200 kg odpadów szklanych); statki wycieczkowe na Karaibach produkują rocznie 70 tys. ton śmieci);

- zanieczyszczenie powietrza (związane jest z emisją do atmosfery dwutlenku siarki, węgla, tlenku węgla i azotu, węglowodorów, metali ciężkich, głównie przez motoryzację (np. szacuje się, że w Europie 61% turystów dojeżdża do ośrodków turystycznych transportem drogowym) i systemy grzewcze; obiekty hotelowe i gastronomiczne zużywają ogromne ilości energii, a w znikomym stopniu korzystają ze źródeł odnawialnych; za wprowadzanie do atmosfery szkodliwych związków odpowiada też intensywna infrastruktura narciarska, ratraki, armatki śnieżne); inaczej sytuacja wygląda w przypadku małych, ekologicznych obiektów, np. polskich schronisk górskich (m.in. Turbacz, Markowe Szczawiny, Dolina Pięciu Stawów Polskich, Hala Łabowska), które wyposażone są w kolektory słoneczne;
- zanieczyszczenie wód (ośrodki turystyczne wydalają ścieki, często w ogóle nie oczyszczone zawierające związki azotu, fosforu, chlorków, zanieczyszczenia bakteryjne, które powodują eutrofizację jezior, zanieczyszczają plaże i przedostają się do gleby i wód gruntowych; pola golfowe zakładane często w sąsiedztwie obszarów chronionych wymagają ciągłego nawożenia np. w Tajlandii zużywa się w tym celu rocznie 1500 kg nawozów sztucznych, herbicydów i pestycydów; w okolicach Rimini we Włoszech na skutek eutrofizacji pojawiły się wodorosty, co znacznie obniżyło atrakcyjność plaż, spowodowało drastyczny spadek turystów, a w konsekwencji straty dla właścicieli hoteli, którzy do tego doprowadzili);
- degradacja gleby (proces zwany erozją turystyczną występuje m.in. w Bieszczadzkiem i Tatrzańskim Parku Narodowym; szczególnie duże spustoszenia związane są z budową tras narciarskich, a pewne zjawiska zachodzą lawinowo (gleba – roślinność – świat zwierząt) i są nieodwracalne);
- szkody w przyrodzie ożywionej (oprócz deptania, łamania gałęzi, kaleczenia kory, niszczenia roślin, płoszenia zwierząt są to też negatywne skutki związane np. z rozbijaniem obozowisk na dużych wysokościach i koniecznością palenia ognisk, np. w Himalajach 1 turysta uprawiający trekking zużywa dziennie 4-5 kg drewna; inny problem to zmiana składu gatunkowego i pojawianie się chociażby roślin synantropijnych, np. przy schronisku Murowaniec w Tatrzańskim PN; tu też obserwować można zmiany sposobu życia zwierząt, np. niedźwiedzie brunatne żerujące przy koszach na śmieci; płoszenie zwierzyny odbywa się m.in. w Afryce przy okazji tzw. foto-safari) /Bramwell B., Henry I., Jackson G., Prat A.G., Richards G., Straaten J., 1996, Carpathian Large Carnivore Project... 1997; Zaręba D., 2008; Zielińska A., 1996./

Niezależnie od ekonomicznego, społecznego i ekologicznego wymiaru turystyki (które niejako można powiązać z czynnikami zewnętrznymi rozwoju turystyki), należy podkreślić znaczenie uwarunkowań o charakterze technologicznym na rozwój i kształtowanie się obecnych zjawisk turystycznych na świecie, a mianowicie:

- rozwój sieci komunikacyjnych oraz stałe unowocześnianie środków transportu (przede wszystkim rozwój transportu lotniczego i dynamiczny rozwój tzw. tanich linii lotniczych), co wpływa na skrócenie czasu podróży oraz poprawę jej komfortu, oddziałując tym samym na wzrost popytu turystycznego, jak również rozwój turystyki w regionach oddalonych od

głównych obszarów koncentracji ruchu turystycznego (p. Urszula Birek umieściła to zagadnienie w ramach ekonomicznego wymiaru turystyki);

- rozwój nowoczesnych atrakcji turystycznych (działalność i duża atrakcyjność parków rozrywki i parków tematycznych, wykorzystujących w swojej działalności nowoczesne technologie);
- rozwój i upowszechnianie technologii informatycznych (szybka wymiana informacji pomiędzy podmiotami z branży turystycznej a klientami, łatwy dostęp do informacji o produktach i usługach turystycznych).

Wypada również wspomnieć o wewnętrznych (endogenicznych) uwarunkowaniach rozwoju i kształtowania współczesnych zjawisk turystycznych, które posiadają bezpośredni wpływ na wielkość oraz strukturę ruchu turystycznego. Czynniki te związane są zarówno z popytą turystyczną, jak również popytem turystycznym. Wśród czynników z zakresu podaży turystycznej (infrastruktura i usługi turystyczne) wypada wymienić m.in. rozwiniętą sieć bazy noclegowej, wysokiej klasy ośrodki turystyki zdrowotnej (przede wszystkim typu spa i wellness), nowoczesne centra biznesowe i konferencyjne, atrakcje turystyczne w postaci parków rozrywki oraz parków tematycznych, jak również wydarzenia o charakterze kulturalnym, rozrywkowym i sportowym.

Czynniki popytowe związane są z cechami współczesnego turysty, jak również jego motywacjami dotyczącymi wyjazdów i podróży turystycznych. Cechy i motywacje turystów kształtowane są przede wszystkim pod wpływem przemian społeczno-demograficznych i kulturowych, jakie mają miejsce współcześnie w krajach wysoko rozwiniętych (przede wszystkim wzrost zasobów czasu wolnego, wzrost zamożności, przemiany w zakresie wartości i stylu życia). Należy zwrócić uwagę, iż współcześni turyści kierują się kilkoma motywami podróży, a także chcą mieć więcej różnorodnych możliwości wyboru spędzania czasu wolnego podczas wyjazdu turystycznego.

Główne tendencje zmian w międzynarodowym ruchu turystycznym, związane z przemianami popytu turystycznego (motywacjami wyjazdu turystycznego):

- wzrost znaczenia aktywnego wypoczynku,
- wzrost popularności turystyki na obszarach wiejskich,
- wzrost znaczenia czystego środowiska przyrodniczego, jako wartości dla turystów,
- wzrost znaczenia doznań estetycznych oraz emocji (poszukiwanie przeżyć emocjonalnych i doznań estetycznych),
- komercjalizacja tradycyjnych, a także elitarnych form turystyki,
- dynamicznie rozwijająca się turystyka typu spa i wellness (dbanie o kondycję i dobre samopoczucie, dbałość o własne zdrowie),
- szybkie oraz spontaniczne decyzje odnośnie wyjazdu turystycznego,
- poszukiwanie autentyczności (zarówno w kontakcie z przyrodą, jak również odwiedzanymi społecznościami),
- poszukiwanie nowych miejsc wypoczynku,

Warto również wspomnieć o współczesnych trendach i kierunkach w rozwoju międzynarodowej turystyki, a mianowicie:

- wypoczynek związany z wodą i słońcem (bierny) – tzw. model „3xS” (ang. sun, sand, see),

- rozwój nowego modelu turystyki (aktywnego) – tzw. model „3xE” (ang. entertainment, excitement, education) – aktywność ruchowa (aktywny wypoczynek), przeżycia emocjonalne, przygoda, zabawa, rozrywka, w połączeniu z elementami edukacyjnymi,
- podróże o charakterze poznawczym (zwiedzanie określonych obiektów i miejsc),
- podróże biznesowe,
- aktywna rekreacja, uprawianie sportu,
- wyjazdy w celach zdrowotnych,
- wyjazdy na wieś Kozak M.W., 2008, Mika M., 2008/.

4.1.4. Ekoturystyka na świecie

Światowa Organizacja Turystyki (UNWTO) traktuje ekoturystykę jako zrównoważoną koncepcję rozwoju przemysłu turystycznego w skali globalnej, która odnosi się do masowych i niszowych form turystyki oraz do wszelkich obszarów turystycznych. Pierwsze działania związane z rozwojem tej formy turystyki podjęto po Szczycie Ziemi w Rio de Janeiro w 1992 r. Ogólne zasady zrównoważonego rozwoju turystycznego opracowane zostały przez Światową Radę Podróży i Turystyki oraz Światową Organizację Turystyki wspólnie z Radą Ziemi (Agenda 21 dla Podróży i Przemysłu Turystycznego) /Borczyński Z., Potyrała J., 1997; Carpathian Large Carnivore Project...1997; Ekologia krajobrazu... 1993; Meneghel G., 1991; Zaręba D., 2008/.

Ekoturystyka propagująca zdrowy tryb życia w harmonii z przyrodą i dziedzictwem kulturowym rozwija się na całym świecie. Oto kilka przykładów:

- ekoturystyka w „Świecie Majów”,
- ekologiczne lotnisko na Wyspach Dziewiczych Stanów Zjednoczonych,
- projekt „Ekologiczna Elba”,
- „Ekoturystyka w Krainie Czyngis-chana”.

Ciekawy przykład z Europy to m.in. **„Śladami wilka” w rumuńskich Karpatach.**

Projekt na rzecz ochrony dużych drapieżników karpaccich zrealizowany został w latach 1993 – 2003, jako wspólna inicjatywa kilku międzynarodowych i rumuńskich partnerów m.in. Karpacciej Fundacji na rzecz Dzikiej Przyrody. Rumuńskie Karpaty stanowią jeden z najbardziej cennych przyrodniczo obszarów Europy Środkowo-Wschodniej. Gęste lasy bukowo-jodłowo-świerkowe stanowią fragmenty dawnej Puszczy Karpacciej, z bogactwem fauny (żyje tu 43% niedźwiedzi brunatnych w Europie, 32% wilków). Ludność zajmuje się rolnictwem i niezmiennym od wieków pasterstwem. Karpaty to też bogactwo kulturowe – żywa, nieskomercjalizowana kultura rolników i pasterzy.

Od 1995 r. zaczęto tu organizować pobyty pierwszych grup turystów, które mogły podglądać życie dzikich zwierząt. Po pierwszych pilotażowych działaniach zaczęto promować programy turystyczne:

- „Wilki i niedźwiedzie w Transylwanii” – standardowy pobyt tygodniowy,
- „Niezwyczajnie pięć dni w tajemniczej Transylwanii” – pięciodniowa wycieczka w góry z obserwacją zwierząt, odwiedzaniem styn pasterskich i zamku Bran,
- „Wielkie drapieżniki a ludzie Transylwanii” – 10 dniowa wycieczka z programem przyrodniczym i kulturalnym.

W 1997 r. przyjechało tu 8 grup - 77 turystów (w tym grupa 9 dziennikarzy z największych gazet szwajcarskich przysłana przez szwajcarski oddział WWF), którzy zostawili w regionie 45 tys. USD. W kolejnych latach liczba turystów stopniowo wzrastała. Pojawiły się przejażdżki wozami, sklepy z pamiątkami, lokalne rzemiosło, zawiązano Stowarzyszenie Ekoturystyczne /Zaręba D., 2008/.

4.1.5. Agroturystyka

Przemiany jakie zachodzą od ostatniej dekady XX wieku nie tylko w Polsce, ale i w krajach Unii Europejskiej, jak i w państwach Europy Środkowo-Wschodniej wymagają znalezienia dodatkowych, innych niż działalność rolnicza możliwości rozwoju gospodarczego wsi.

Troska o rozwój wsi jest obecnie problemem w wielu państwach. Sprawy sektora rolniczego nie dotyczą tylko samych rolników. W Europie Zachodniej od ponad pół wieku zagrożona jest przyszłość terenów wiejskich w ogóle, a zwłaszcza gmin. Mówi się o krytycznej sytuacji w sektorze rolniczym. Podaż produktów rolnych jest większa niż popyt, popyt na jakość produktów przeważa nad popytem na ilość. W większości gospodarstw rolnych tradycyjna praca w gospodarstwie została zastąpiona produkcją rolno-przemysłową, a mechanizacja zmieniła w zasadniczy sposób charakter pracy rolnika. W wielu wsiach uprawa roli już od dawna nie jest najważniejszym sposobem użytkowania przestrzeni, ani zajęciem ludności.

Jedną z form działalności gospodarczej na wsi jest turystyka, a w szczególności agroturystyka. W latach 60. w USA i Wielkiej Brytanii zostały zainicjowane badania dotyczące przydatności danego terenu na potrzeby agroturystyczne. Przeprowadzane były dwuetapowo: pod kątem przydatności socjologicznej (nastawienie ludności) i wartościowania cech krajobrazu (szczególnie takie elementy jak: kompozycja przestrzenna, harmonia widoku, wyjątkowość).

W 1984 r. w Madrycie odbył się kongres poświęcony turystyce w środowisku wiejskim. Podczas przemówienia inauguracyjnego Sekretarz Generalny WTO Robert Lonati powiedział, że turystyka wiejska stanowi istotny element lepszej integracji politycznej narodu. Przestrzeń wiejska powinna być terenem spotkania chłopca szukającego zbytu i mieszkańca miasta poszukującego odmiany.

W wielu krajach europejskich, gdzie dość wcześnie dostrzeżono, że dla wielu zagrożonych upadkiem rolnictwa i wyludnieniem wsi turystyka może stać się jedynym ratunkiem rozpoczęto przy aktywnym współudziale państwa i samorządów lokalnych tworzyć scenariusze rozwoju oferty gościnnej. W tej nowej idei turystyki na obszarach wiejskich chłop miałby się stać nie tylko "strażnikiem przyrody" czy "ogrodnikiem na terenach wiejskich" ale miałby być również animatorem kulturalnym.

Rolnicy interesują się agroturystyką, kierując się głównie motywami finansowymi: dodatkowymi dochodami, podtrzymaniem działalności rolniczej, stworzeniem nowych miejsc pracy. Ponadto w specyficznych społecznościach wiejskich nie bez znaczenia pozostają motywy opisywane wielokrotnie przez socjologów, takie jak chęć nawiązania kontaktów z innymi grupami społecznymi, czy poprawa statusu społecznego własnej grupy.

Agroturystyka niewątpliwie stanowi jeden z ważnych czynników rozwoju regionalnego. Prowadzi do powstawania w oparciu o istniejące już zasoby mieszkaniowe nowych miejsc noclegowych przede wszystkim poza centrami turystycznymi. W tym rozumieniu odgrywa więc ona szczególną rolę w rozszerzaniu turystyki na nowe obszary.

Aby jednak mówić o agroturystyce potrzeba na to nie tylko zgody rolników, ale też i zainteresowania turystów ofertą turystyki wiejskiej. Obecnie widoczne jest, że turystyka ulokowała się na wyższej niż

uprzednio pozycji w hierarchii potrzeb. Wzrost urbanizacji, przy jednoczesnej technizacji życia powodującej dehumanizację otoczenia powoduje wzrost zapotrzebowania na wypoczynek w środowisku naturalnym, pozamiejskim. Dążenie do życia w możliwie bliskim kontakcie z przyrodą jest we wszystkich środowiskach społecznych jedną z podstawowych cech współczesnej kultury, zwłaszcza w cywilizacjach najwyżżej rozwiniętych.

O zainteresowania turystyką wiejską świadczy fakt, że ok. 25% wszystkich form wypoczynku organizowanego w Europie stanowią wakacje na wsi. Z badań niemieckiego Instytutu Turystyki i Europejskiego Związku Turystyki na Wsi, wynika, że aż 35% obywateli niemieckich chciałoby odbyć swoje urlopy na wsi, a z tego 6% wprost w gospodarstwie wiejskim. Tego typu rodzaj turystyki pochwalają głównie rodziny z dziećmi. Niemcy nie są już nawet w stanie zaspokoić tego wielkiego zainteresowania swoimi możliwościami.

Badania C. Robiglio Rizzo /1991/ przeprowadzone w Górnej Adydze wskazują na główne motywacje do uprawiania agroturystyki. Są to:

- spokój - 88%,
- ucieczka przed warunkami miejskimi - 76%,
- proste życie, mniej sformalizowane - 54%,
- nowe doświadczenie dla dzieci - 50%,
- poznanie rolnictwa - 36%,
- chęć oszczędzenia na kosztach wypoczynku - 34%,
- zdobycie nowych doświadczeń - 28%,
- branie udziału w pracach rolnych - 14%.

Żaden natomiast respondent nie wypowiedział się, że uprawia agroturystykę z braku możliwości innego rodzaju wypoczynku w danej okolicy, a to znaczy, że wszyscy wybierają tę formę wypoczynku świadomie, a nie z konieczności⁵¹/Agrotourisme..., 1985; Butler R.W., 1990; Farcy de H., Gunzbourg de PH., 1977; Kessler H., 1990; Meneghel G., 1991/.

W Europie opisywana forma wypoczynku na wsi jest bardzo popularna. W naszym kraju od niedawna wprowadzana jest na większą skalę, co wiąże się poszukiwaniem nowych miejsc pracy na wsiach, aktywizacją gospodarczą terenów wiejskich, stwarzaniem dodatkowych miejsc noclegowych na

⁵¹ Prezentowane powyżej dane pochodzą z drugiej połowy XX wieku, z literatury niemieckiej, francuskiej, włoskiej i in. kiedy to agroturystyka stała się szansą rozwoju wsi, zagrożonej upadkiem, depopulacją, a niekorzystne opisane we wcześniejszych podrozdziałach zjawiska związane z turystyką masową stały się bodźcem do poszukiwania rozwiązań alternatywnych w turystyce. Obecna sytuacja w Polsce dopiero zaczyna przypominać tę z lat 60 – 80 XX wieku w Europie zachodniej. Rolnictwo wielkoobszarowe i przemysłowe jest zjawiskiem w Polsce nowym, a problem depopulacji na obszarach wiejskich m.in. Polski wschodniej, związany jest nie z upadkiem wsi, a z przeludnieniem agrarnym oraz bezrobociem w innych niż rolnictwo sektorach gospodarki i koniecznością migracji (głównie zagranicznych). Agroturystyka nie leży też jeszcze obecnie w polu zainteresowań znaczącej grupy turystów Polskich, gdyż jak wykazano wcześniej połowa polskiego społeczeństwa ma niewielkie szanse na uprawianie turystyki ze względów finansowych a zamożniejsza część korzysta z powszechnych ofert turystyki zagranicznej. Dodatkowo stosunkowo zmienna pogoda ostatnich sezonów letnich nie sprzyja planowaniu wypoczynku długookresowego w Polsce. Wieś jest wreszcie mało atrakcyjna dla sporej grupy Polaków będącej często dopiero w pierwszym pokoleniu mieszkańcami miast (jeszcze 60 lat temu (jedno pokolenie) 60% ludności Polski mieszkało na wsi). Stąd wyjazd na wieś do gospodarstwa rolnego to wyjazd do mamy, babci a nie odpłatny pobyt w gospodarstwie rolnym. Z powyższych przyczyn sytuacji w polskiej agroturystyce nie sposób porównać z agroturystyką w krajach zachodniej Europy.

obszarach o intensywnym ruchu turystycznym (np. Karpaty) lub stwarzaniem oferty gościnnej na obszarach, gdzie pomimo atrakcji przyrodniczych i kulturowych rolnictwo, a nie turystyka jest funkcją wiodącą. Poza dużymi centrami turystycznymi agroturystyka w Polsce rozwija się znacznie słabiej. Widać to chociażby na obszarze subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy, gdzie najwięcej gospodarstw agroturystycznych jest w południowej części, praktycznie nie ma ich w północnej – rolniczej. Być może wiąże się to z istniejącym od lat stereotypem wsi, która pełni wyłącznie funkcję rolniczą – służy do produkcji żywności, a jednocześnie jest zaniedbana, zanieczyszczona i biedna. Wsie Lubelszczyzny jednakże odbiegają od tego stereotypu, są czyste, nawet jeśli biedne to zadbane i pełne życzliwych ludzi.

Liczne opracowania naukowe wskazują, że turystyka rozwijana na terenach wiejskich przez lokalną ludność może przynosić dochody i prowadzić do poprawy warunków życia rolnika, oraz do rozwoju ekonomicznego wsi. Tak więc z punktu widzenia rolnika tego typu turystyka jest w środowisku wiejskim zjawiskiem korzystnym i pożądanym.

W Polsce od kilkunastu lat podkreśla się konieczność wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich poprzez m.in.:

- tworzenie na wsi nowych szans poprzez modernizację i poprawę struktury rolnictwa, tworzenie miejsc pracy w przetwórstwie, przemyśle, usługach, handlu, w gałęziach związanych z otoczeniem rolnictwa oraz walorami przyrodniczymi i krajoznawczymi wsi,
- zorientowanie zmian w rolnictwie na procesy przyszłościowe wynikające z aktualnych zmian w polityce rolnej Unii Europejskiej oraz w handlu światowym,
- rozwój infrastruktury społeczno-gospodarczej, spółdzielczości, izb rolnictwa, systemu giełd, budowa i modernizacja dróg, budowa kanalizacji i oczyszczalni ścieków, ekologicznych kotłowni oraz inne działania poprawiające jakość życia na wsi,
- rozwój badań naukowych i doradztwa rolniczego,
- wykorzystanie naturalnych walorów wsi.

Należy podkreślić, że koncepcja wielofunkcyjnego rozwoju wsi została sprawdzona w krajach Europy Zachodniej. Powodzenie tej koncepcji na polskiej wsi zależy od zrozumienia nowej filozofii rozwoju. Jej istota sprowadza się do znalezienia przez każdy region własnej roli, najlepiej wykorzystującej jego uwarunkowania lokalne oraz wyzwolenia przez niezbędne reformy aktywności samorządów terytorialnych i społeczności wiejskiej. Dla wielu obszarów wiejskich właśnie turystyka może być czynnikiem aktywizacji gospodarczej, a dla mieszkańców wsi uzupełniającym źródłem dochodu. Turystyka wymusza niejako rozwój infrastruktury lokalnej, wzrost kultury i jakości życia samych mieszkańców, kształtuje dążenie do zdobywania, uzupełniania wykształcenia oraz stwarza szansę na rozwój nowych zawodów. To wszystko powoduje, że turystyka uważana jest za ważny czynnik rozwoju gospodarczego wsi /Ekologia krajobrazu...1993; Kurowicki J., 2010; Wyrwicz E., 1996/.

Możliwe jest też połączenie ekoturystyki z agroturystyką. Taki program wdrożyła Białoruś: „Ekoagroturystyka na białoruskiej wsi”. Białoruś to mozaika krajobrazów leśnych, bagiennych, jeziornych, oraz wioski niezmiennione od XIX wieku, z malowniczą tradycyjną architekturą, zakątkami znanymi z historii i poezji, z kulturą ludową, zróżnicowaną kuchnią, gościnnością i życzliwością mieszkańców.

Popularyzacją turystyki na obszarach wiejskich zajęła się od 2002 r. Organizacja Społeczna „Ago- i Ekoturystyka” zrzeszająca 300 osób, głównie mieszkańców wsi białoruskiej. Powstało

70 gospodarstw gościnnych, zorganizowano szkolenia, konferencje, wyjazdy studyjne, wydano katalogi, zainicjowano szereg imprez i programów ekoturystycznych. Powstało Muzeum „Dudutki” w Dudiczy nad rzeką Pticz, w odl. 40 km od Mińska. Obiekt prezentuje atmosferę wsi XIX wiecznej, jest tu warsztat garncarski i stolarski, kuźnia, piekarnia chleba, miejsce wyrobu masła i serów, mini destylarnia białoruskiej wódki (samogonu). Wszystko można tu zobaczyć, zrobić, kupić produkty. Od 2004 r. zaczęto tworzyć szlaki dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego, np. „Szlakami Wodnymi Wielkiego Księstwa Litewskiego” (spływy kajakowe), pieszy szlak „Nad Niemnem”, rowerowo – wodny „Naszyjnik Rossonów” /Zaręba D., 2008/.

4.2. Współczesne trendy w turystyce Polskiej

Nowe zjawiska w turystyce światowej i problemy finansowe regionów i krajów w dobie kryzysu światowego (kryzysu gospodarczego i kryzysu wartości) nie ominą również Polski. Już zanikają w regionach przygranicznych te formy turystyki, które spowodowały, że w latach 90. Polska była „turystycznym tygrysem Europy”. Obserwuje się regres następujących form turystyki:

- turystyki transgranicznej (zwłaszcza tej związanej z zakupami), która głównie w latach 90. przyczyniła się do rozwoju gmin przygranicznych, głównie tych położonych przy granicy niemieckiej, ale również wzdłuż granicy wschodniej. Turystyka ta generowała znaczne zyski dla gmin i lokalnych społeczności (budowa obiektów noclegowych, przekształcanie niewykorzystanych obiektów na obiekty noclegowe, rozbudowa bazy gastronomicznej, a z czasem różnorodnych produktów turystycznych w ramach współpracy transgranicznej poszczególnych gmin). Dane zawarte w tab. 13 nie pozostawiają złudzeń, że na rozwój tej formy turystyki w woj. lubelskim nie można liczyć w najbliższej przyszłości. Rozwój tej turystyki, najbardziej dynamiczny w latach 90., związany był zresztą nie z motywacjami stricte turystycznymi, ale z zakupami i interesami,
- turystyki dzieci i młodzieży szkolnej (likwidacja dopłat do kolonii i obozów letnich, coraz niższe dochody zwłaszcza rodzin wielodzietnych i paradoksalnie spadek zainteresowania uprawianiem turystyki w Polsce ze strony dzieci i młodzieży z rodzin o dochodach powyżej średniej krajowej; przysłowiowym gwoździem do trumny jest nowa reforma systemu oświaty zmuszająca do odbycia określonej ilości godzin lekcyjnych w całym cyklu kształcenia, co trudno powiązać z częstszymi lub dłuższymi wycieczkami turystyczno-edukacyjnymi) /Kozak M.W. 2008/.

Kolejnym problemem wpływającym ograniczająco na rozwój turystyki w słabiej rozwiniętych regionach kraju jest jej nadmierna koncentracja w dużych miastach i tradycyjnych ośrodkach turystycznych jak Zakopane, miejscowości nadmorskie. Pogłębia to coraz bardziej zróżnicowanie poszczególnych regionów Polski pod względem recepcji turystycznej i dochodów z turystyki. Stwarza też cały szereg problemów komunikacyjnych, konfliktów i patologii społecznych oraz coraz większą degradację środowiska przyrodniczego, np. w Tatrzańskim PN. Widoczne staje się ubożenie obszarów peryferyjnych, podlegających procesom dezindustrializacji i depopulacji (obszary Polski wschodniej). Tę jednak słabość w turystyce polskiej można wbrew pozorom wykorzystać w nowej ideologii turystyki. Wzorując się chociażby na doświadczeniach niemieckich, włoskich, francuskich czy austriackich lat 80, kiedy to przerost znanych centrów turystycznych, ich zatłoczenie, hałas i coraz większa urbanizacja, w połączeniu z utrudnioną dostępnością komunikacyjną (wielogodzinne korki na autostradach), przyczynił się do poszukiwań rozwiązań nowych, alternatywnych i do rozwoju różnorodnych form turystyki wiejskiej poza wielkimi centrami ruchu turystycznego /Butler R.W., 1990; Kozak M.W., 2008; Zaręba D., 2008/.

Dominujące formy turystyki w Polsce /za Kozak M.W., 2008/ to:

- **Turystyka na obszarach miejskich** (duże miasta z dobrze wykształconą bazą noclegową, głównie hotelową i gastronomiczną – turystyka kongresowa i biznesowa, turystyka poznawcza, duży odsetek turystów zagranicznych).

- **Turystyka poznawcza** wykorzystująca walory przyrodnicze i antropogeniczne, rozwijająca się co prawda w całej Polsce, z dominującymi jednak tradycyjnymi centrami turystycznymi, jak Karpaty, Sudety, Wybrzeże Bałtyku, duże miasta).
- **Turystyka wypoczynkowa** (głównie krótkookresowa) wykorzystująca głównie walory przyrodnicze, ale również antropogeniczne, produkty lokalne, jak np. imprezy kulturalne, czy sportowe – rozwija się w całej Polsce, najdynamiczniej jednak w strefach podmiejskich dużych miast i tradycyjnych wymienionych powyżej regionach turystycznych; wymaga obszarów na których można aktywnie spędzać czas – szlaki piesze, rowerowe, konne, wodne, stacje narciarskie, trasy narciarstwa biegowego, ale też imprezy np. różne biegi o charakterze sportowo – rekreacyjnym, w tym imprezy dla osób niepełnosprawnych.
- **Turystyka kongresowa i biznesowa** (duże miasta, ośrodki przemysłowe i ich strefy podmiejskie) wymaga zaplecza hotelowego, konferencyjnego, rozwija się w dużych ośrodkach naukowych i ich sąsiedztwie, w centrach przemysłowych, specjalnych strefach ekonomicznych, parkach przemysłowych.
- **Turystyka sentymentalna** Niemców i Żydów (głównie zorganizowana forma turystyki, rzadziej indywidualna), rozwija się na dawnych ziemiach niemieckich (Polska zachodnia i północno-zachodnia, oraz miasta z dawnymi dzielnicami żydowskimi i miejsca zagłady Żydów, tu przede wszystkim Kraków (Kazimierz) i KL Auschwitz-Birkenau)⁵².

Jak wynika z powyższego, współczesna turystyka w Polsce bazuje na szeroko pojmowanych walorach kulturowych. Podróże motywowane kulturą występują praktycznie na całym świecie. Szacuje się że ok. 81% turystów amerykańskich to podróżni motywowani kulturą, w Wielkiej Brytanii 43%.

Dla wielu turystów motywacją do podróży są walory środowiska przyrodniczego, wiejskiego, ucieczka od wielkich zurbanizowanych centrów, poszukiwanie ciszy, spokoju i bliskiego kontaktu z naturą.

Wg badań GUS w 2009 r. 49% Polaków (badanej przez GUS grupy) pow. 15 roku życia było uczestnikami ruchu turystycznego (nastąpił spadek w stosunku do 2000 r. kiedy to wyjechało w podróż, przynajmniej jedną w roku około 60% Polaków).

Wyjazdy turystyczne są przeważnie krótkookresowe – 21% wyjeżdża na 2-4 dni, oraz średniookresowe – 30% wyjeżdża na 5 dni i więcej. Statystyczny Polak wyjeżdża 2.6 razy w roku na

⁵² Ruch turystyczny może być klasyfikowany albo z punktu widzenia motywacji do podjęcia wyjazdu turystycznego, albo z punktu widzenia obszarów (typów przestrzeni) w których koncentruje się ruch turystyczny. Ze względu na motywację wyjazdów turystycznych wyróżnia się następujące rodzaje (typy) ruchu turystycznego (w nawiasach podano przykłady odpowiadających im form turystyki):

- turystyka poznawcza (np. turystyka przyrodnicza, turystyka kulturowa, turystyka etniczna i sentymentalna, turystyka festiwalowa, turystyka kulinarna, turystyka krajoznawcza),
- turystyka wypoczynkowa (m.in. agroturystyka, turystyka rozrywkowa, turystyka morska),
- turystyka kwalifikowana (m.in. piesza, rowerowa, jeździecka, żeglarska, narciarska, kajakowa, speleologiczna, turystyka przygodowa),
- turystyka zdrowotna (np. turystyka uzdrowskowska, turystyka typu spa i wellness),
- turystyka religijna (pielgrzymkowa),
- turystyka biznesowa (targowa, korporacyjna, kongresowa, motywacyjna),

Ze względu na obszary (typy przestrzeni), w których koncentruje się ruch turystyczny można wymienić m.in. turystykę nadmorską, turystykę górską, turystykę miejską, turystykę podmiejską, turystykę wiejską czy turystykę na przyrodniczych obszarach chronionych /Faracik R., Kurek W., Mika M., Pitrus E., Ptaszycka-Jackowska D., 2007/.

2.6 dnia oraz 1.4 razy na 5 dni i więcej (tu też nastąpił spadek w stosunku do roku 2000, kiedy to średnio było 3.9 wyjazdów krótkich i 1.8 wyjazdów dłuższych).

Z punktu widzenia gestorów turystyki, a zwłaszcza wiejskich jest to zjawisko bardzo niekorzystne. Obniża ono bowiem rentowność obiektów noclegowych, a w konsekwencji może prowadzić do upadku wielu, zwłaszcza małych obiektów wiejskich. Takie zjawisko obserwuje się m.in. w Ochotnicy – podgorczańskiej wsi, gdzie po dawnych kwaterach prywatnych pozostały już dziś tylko nieliczne tabliczki informacyjne na domach i co najwyżej po jednym pokoju do wynajęcia, na wypadek pojawienia się pojedynczego turysty.

W 2009 r. w Polsce było 6992 obiektów noclegowych, z czego 71.4% stanowiły obiekty całoroczne. Ogólnie w Polsce spadła liczba obiektów noclegowych, wzrosła natomiast obiektów całorocznych. W 2009 r. było 2836 obiektów hotelowych, co stanowiło 40.6% całej bazy noclegowej.

W obiektach noclegowych było 606 tys. miejsc noclegowych (65% całorocznych i 36.5% w obiektach hotelowych).

Z noclegów w Polsce w 2009 r. skorzystało 19.4 mln turystów, udzielono 55 mln noclegów (najwięcej w obiektach hotelowych 44.6%) /Mały Rocznik Statystyczny GUS, 2011/.

W tym miejscu wypada również zwrócić uwagę na główne obszary koncentracji ruchu turystycznego w Polsce. Polska jest krajem bardzo silnie zróżnicowanym pod względem przestrzennego rozmieszczenia walorów turystycznych (zarówno przyrodniczych, jak i kulturowych), co z kolei przekłada się na nierównomierne wyposażenie poszczególnych obszarów w infrastrukturę turystyczną, a także widoczne różnice w zakresie koncentracji ruchu turystycznego. Poszczególne województwa, a w ich obrębie określone podregiony, powiaty i gminy, zasadniczo różnią się pod względem zagospodarowania turystycznego, w zakresie istniejącej bazy noclegowej (zarówno w odniesieniu do obiektów zbiorowego, jak również indywidualnego zakwaterowania), a także pod względem wskaźników (mierników) opisujących natężenie ruchu turystycznego (liczba turystów korzystających z noclegów, liczba udzielonych noclegów, przeciętny czas pobytu w danym obiekcie noclegowym, czy stopień wykorzystania miejsc noclegowych).

Zróżnicowanie przestrzenne ruchu turystycznego według powiatów. Wśród 20% powiatów (76 powiatów i miast na prawach powiatu spośród ogólnej liczby 379 powiatów i miast na prawach powiatu), odznaczających się najwyższymi wartościami w zakresie liczby udzielonych noclegów w 2010 roku, znalazły się:

- powiaty nadmorskie (kołobrzeski, gryficki, kamieński, pucki, sławieński, Świnoujście, słupski, koszaliński, lęborski, Sopot, nowodworski);
- największe ośrodki miejskie, charakteryzujące się jednocześnie wartościowymi zasobami dziedzictwa kulturowego (Warszawa, Kraków, Wrocław, Gdańsk, Poznań, Szczecin, Łódź, Katowice, Toruń);
- powiaty górskie, położone zarówno na terenie polskiej części Karpat, jak również Sudetów (cieszyński, nowosądecki, tatrzański, jeleniogórski, kłodzki, nowotarski, leski, lubański, krośnieński, bielski, żywiecki);
- powiaty, w granicach których znajdują się miejscowości uzdrowiskowe (puławski, aleksandrowski, buski, inowrocławski) – miejscowości uzdrowiskowe znajdują się również na obszarze większości z wymienionych wcześniej powiatów nadmorskich i powiatów górskich;

- powiaty położone na Warmii i Mazurach (mrągowski, olsztyński, ostródzki, giżycki, augustowski, piski, gołdapski);
- miasta powyżej 100 tysięcy mieszkańców (Lublin, Częstochowa, Gdynia, Białystok, Olsztyn, Bydgoszcz, Kielce, Rzeszów, Bielsko-Biała, Gliwice, Opole);
- powiaty zlokalizowane w pobliżu największych miast (poznański);
- pozostałe powiaty, charakteryzujące się wybitnymi walorami przyrodniczymi (rzeźba górską, jeziora) lub kulturowymi, albo wykorzystujące swoje położenie w pobliżu dużych miast, ważnych szlaków komunikacyjnych lub ośrodków pielgrzymkowych.

W sumie na obszarze 20% powiatów o najwyższych wartościach w zakresie liczby udzielonych noclegów (76 powiatów i miast na prawach powiatu) koncentrowało się aż 80% całkowitej liczby noclegów udzielonych na terytorium Polski w 2010 roku⁵³. W związku z powyższym, ruch turystyczny w Polsce koncentruje się w głównej mierze w pasie nadmorskim (pas pobrzeży), na obszarach górskich (polska część Karpat oraz Sudetów), na Warmii i Mazurach, w miejscowościach uzdrowiskowych, jak również w granicach dużych ośrodków miejskich /Łysoń P., 2011/.

Tabela 15. Korzystający z noclegów w Polsce wg województw w 2009 r.

Liczba turystów w mln	Województwo
2 – 3	małopolskie, mazowieckie
1-2	pomorskie, zachodniopomorskie, wielkopolskie, dolnośląskie, śląskie
0.5 – 1	podkarpackie, lubelskie, łódzkie, warmińsko-mazurskie, kujawsko-pomorskie, lubuskie
poniżej 0.5	świętokrzyskie, podlaskie, opolskie

Źródło: Mały rocznik statystyczny Polski, GUS, Warszawa 2011.

Jak wynika z tabeli najliczniej odwiedzane przez turystów są woj. mazowieckie i małopolskie z największymi krajowymi aglomeracjami i najlepiej rozwiniętą bazą hotelową.

Jeśli wziąć pod uwagę zaprezentowane wcześniej dane dotyczące długości pobytu i rodzaju wykorzystywanej bazy noclegowej stwierdzić można, że nie walory przyrodnicze, kulturowe, walory wiejskie, ale największe miasta są praktycznie jedynymi dobrze rozwiniętymi obszarami recepcji turystycznej w Polsce.

4.2.1. Turystyka zagraniczna.

Przychody z turystyki zagranicznej w Polsce wykazywały z końcem XX wieku dynamiczny wzrost. W 2007 r. szacuje się, że było to 10.6 mld USD, w 2008 – 11.8, ale już w 2010 r. 10.4 (dane GUS). Jest to tendencja związana z kryzysem finansowym, spadkiem dochodów i powstawaniem nowych centrów turystycznych świata, a samej Europie wzrostem podróży do Słowenii i Bułgarii. Główna jednak przyczyna tkwi w zanikaniu turystyki zagranicznej z państw ościennych związanej z zakupami. W 2005 r. liczba turystów zagranicznych w Polsce wynosiła 15.2 mln osób, w 2009 r. 11.9., a w 2011 nastąpił dalszy spadek.

Wg danych GUS w 2010 r. z obiektów bazy noclegowej w Polsce skorzystało 19.4 mln osób, w tym, 3.9 mln z zagranicy (20%). Udzielono 55 mln noclegów, w tym 9.6 turystom zagranicznym (17.5% ogółu udzielonych noclegów).

Motywacje turystów zagranicznych to głównie cele służbowe i interesy (3.1 mln) motywy kulturowo-wypoczynkowe (2.8 mln), zakupy (1.3 mln), tranzyt (1.2 mln). Wśród pozostałych motywów należy wymienić niewątpliwie tzw. motywy sentymentalne (turystyka sentymentalna) gł. Niemców i Żydów.⁵⁴

4.2.2. Turystyka zrównoważona w Polsce

W masowej turystyce w Polsce wyraźnie widoczna jest tendencja odwrotu od gigantomanii⁵⁵ lat 60. i 70. na rzecz:

- redukcji skali obiektów turystycznych,
- zróżnicowania cenowego i jakościowego oferty turystycznej,
- odwoływania się do wartości ekologicznych,
- poszukiwania alternatywnych, niszowych form turystyki bazującej na środowisku wiejskim i małych bardzo atrakcyjnych produktach związanych z wiejskością.

Polska ma najdogodniejsze w Europie warunki do rozwoju turystyki wiejskiej, co związane jest z historycznym kształtem polskiego rolnictwa (w Europie Zachodniej nie ma malowniczej szachownicy pól z miedzami i zadrzewieniami śródpolnymi, czy wciąż jeszcze dużej bioróżnorodności na wsiach), które krytykowane jako mało wydajne, rozdrobnione i często zacofane może jednak wytwarzać dobra nie spotykane w innych częściach Europy o wielkoobszarowym, intensywnym rolnictwie wykorzystującym coraz częściej nowoczesne biotechnologie. Polskie rolnictwo, w przeważającej mierze tradycyjne i ekologiczne, już wytwarza produkty wysokiej jakości doceniane na różnorodnych europejskich targach żywności. Skoro ten aspekt rolnictwa jest wykorzystywany należy skoncentrować się na drugim: agroturystyce i szeroko rozumianej turystyce wiejskiej (wiejskie kwatery prywatne), która już wkrótce w światowej turystyce traktowana będzie w kategorii turystyki sentymentalnej /Borcz Z., Potyrała J., 1997; Ciechanowicz W., 2000; Drożdż-Szczybura M., 1998; Drzewiecki M., 1995/.

Ekoturystyka w Polsce rozwija się w różnych regionach kraju, wszędzie tam, gdzie władze gmin i miejscowości zrozumiały, że jedynie czyste środowisko i nieskażona przyroda przyciągną na ich obszary turystów. Inwestują więc w poprawę czystości powietrza (ekologiczne kotłownie), rzek (oczyszczalnie ścieków, kanalizacja) rozwiązują problemy składowania odpadów, tworzą szlaki turystyczne, adaptują stare nieużyteczne, niszczące obiekty wiejskie pod infrastrukturę turystyczną, sadzą drzewa i kwiaty. Pieniądze na te cele pochodzą z budżetów gmin, część inwestycji finansuje Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej, niektóre banki udzielają kredytów

⁵⁴ Obszar subregionu „Zielony Pierścień” nie jest obszarem, w którym istotną rolę odgrywa turystyka zagraniczna. Jak już wcześniej wspomniano odbywały się tu głównie w latach 90. przyjazdy z ościennej Ukrainy o charakterze handlowym, obserwuje się też przyjazdy sentymentalne Żydów (przede wszystkim jednak do Lublina). Obszar ten może stać się atrakcyjny dla wąskiej grupy turystów zagranicznych o zainteresowaniach ornitologicznych.

⁵⁵ W latach 60. i 70. powstawały na obszarach wiejskich i w małych miejscowościach turystycznych duże, o architekturze blokowej obiekty wczasowe zakładów pracy i FWP. Często ich nadmierna koncentracja np. w wielu miejscowościach nadmorskich przyczyniła się do dewastacji naturalnego krajobrazu i naruszenia chłonności turystycznej obszarów nadmorskich.

preferencyjnych na inwestycje proekologiczne, część środków pochodzi z krajowych programów i funduszy Unii Europejskiej /Baran E., Grzebyk B., 2010; Ciechanowicz W., 2000; Zielińska A., 1996/.

Kilka przykładów ekoturystycznych inicjatyw:

- Szlak Podkarpackiego Rzemiosła (kompozycja produktów związanych z zabytkami przeszłości i rzemiosłami lokalnymi i produktów tworzonych na bazie środowiska przyrodniczego);
- „Lanckorona na Bursztynowym Szlaku” – powstało tu Stowarzyszenie Ekologiczno-Kulturalne „Lanckorona na Bursztynowym Szlaku”. Gmina pozyskała 300 tys. EURO z Programu PHARE CBC na remont zabytkowego centrum, wraz z ościennymi gminami realizowała program pilotażowy LEADER + i opracowała partnerską strategię rozwoju społeczno-gospodarczego w duchu zrównoważonego rozwoju. Zainicjowany został program „Babiniec” – grupa aktywnych kobiet wykorzystuje swoje talenty, wiedzę i organizuje różne inicjatywy z zakresu kultury (warsztaty twórcze, sklep lokalnych produktów, imprezy ekologiczne, kulturalne i artystyczne);
- Zawoja Przysłop – ten przysiółek Zawoi rozwinął się dzięki turystyce ekologicznej i kulturowej dzieci i młodzieży (zielone szkoły). Powstało Stowarzyszenie na rzecz Zrównoważonego Rozwoju „Przysłop”, inicjatywy wspiera klasztor oo. karmelitów bosych, który wybudował wiatrak. Przysłop jest jednym z pierwszych miejsc w Polsce, gdzie udało się uratować małą wiejską szkołę przed likwidacją i powstała „Szkoła Edukacji Środowiskowej na Bursztynowym Szlaku” z zapleczem noclegowo-gastronomicznym. Ekologiczny klasztor korzysta nie tylko z energii wiatrowej, ale posiada również kolektory słoneczne i pompy ciepła;
- w Świeradowie Zdroju co roku sadzi się wiele nowych drzew i krzewów, powstają kwieciste klomby i skwery, a wszystko po to, by turysta przebywał cały czas w wielkim „zaczarowanym ogrodzie”;
- Bagna Biebrzańskie – tu ciekawym produktem turystycznym jest wielkie koszenie łąk nadbiebrzańskich, w celu ochrony przez sukcesją roślinności wysokiej pierwotnych ekosystemów łąk podmokłych, będących miejscem żerowania i lęgownia rzadkich gatunków ptaków.

4.2.3. Zwiedzanie obiektów przemysłowych

Do stosunkowo nowych tendencji w turystyce polskiej należy turystyka związana ze zwiedzaniem zakładów przemysłowych, tak dawnych jak np. kopalnie na Górnym Śląsku (od dawna funkcjonująca sztolnia Czarnego Pstrąga w Tarnowskich Górach, czy nowsze produkty, jak Kopalnia Węgla Kamiennego w Zabrze, kopalnia rud uranu w Kletnie, czy współcześnie funkcjonujących obiektów jak np. elektrociepłownia Łęg w Krakowie, elektrownia szczytowo-pompowa Porąbka Żar (które to oprócz zwiedzania grupowego organizują „dni otwarte” dla indywidualnych turystów), Browar w Żywcu, Fabryka Coca-coli w Niepołomicach, Zakłady Chemiczne w Alwerni i in.).

Jest to forma turystyki aktywizująca obszary przemysłowe, zwłaszcza te od kilkadziesiąt już lat podlegające transformacji gospodarczej, a przy tym silnie zdegradowane i nie posiadające żadnych podstaw do rozwoju innych form turystyki jak tylko miejsko-przemysłowa.

4.3. Współczesne tendencje w turystyce województwa lubelskiego

Turystyka w Polsce wschodniej zaczyna odgrywać coraz ważniejszą rolę. Ogromny potencjał przyrodniczy i kultowy regionu sprzyja tu rozwojowi różnorodnych form turystyki, głównie szeroko rozumianej turystyki poznawczej i wszelkich form ekoturystyki.

Województwo lubelskie to region najbardziej wysunięty na wschód w Polsce, a zarazem w Unii Europejskiej. Przez jego obszar wraz z 6 przejściami granicznymi wiodą ważne transkontynentalne szlaki drogowe i kolejowe z Brukseli, Berlina i Warszawy do Lwowa, Odessy, Kijowa, Mińska i Moskwy. Takie położenie stwarza dogodne warunki do rozwoju turystyki międzynarodowej. Rozwojowi zagranicznej ekoturystyki sprzyjają wybitne walory przyrodnicze i rolnicze, zwłaszcza te drugie. Turysta zagraniczny z Wielkiej Brytanii czy Niemiec widzi tu bowiem rolnicze krajobrazy, jakie ponad dwa wieki temu zaniknęły w ich krajach wraz z rewolucją przemysłową i rozwojem intensywnego rolnictwa o charakterze przemysłowym. Podstawę do rozwoju ekoturystyki, tak krajowej jak i zagranicznej w woj. lubelskim, stanowi zróżnicowane środowisko naturalne i niski stopień jego zanieczyszczenia. Blisko 23% powierzchni województwa objęte zostało ochroną w postaci 2 parków narodowych (Roztoczański i Poleski), 17 parków krajobrazowych, 17 obszarów chronionego krajobrazu oraz ponad 80 rezerwatów przyrody i 1500 pomników przyrody. Są tu ostoje rzadkich gatunków zwierząt m.in. susła perełkowanego, żółwia błotnego, leśnego konika polskiego, orlika krzykliwego, głuźca, żołą. Ostoje te znajdują się na Roztoczu, Polesiu, w dolinach Wisły, Wieprza i Bugu.

W woj. lubelskim jest też wielkie bogactwo zabytków z różnych okresów historycznych, a staromiejski zespół urbanistyczny Zamościa wpisany został na listę dziedzictwa kulturowego UNESCO. Największe skupiska zabytkowych budowli znajdują się w Lublinie, Zamościu, Kazimierzu Dolnym. Zespół urbanistyczny Kazimierza Dolnego i pałac Zamoyskich w Kozłowie znajdują się na liście polskich pomników historii. Zabytki Lubelszczyzny są świadkami najdawniejszej historii (np. cmentarzysko Gotów w gminie Hrubieszów) po współczesną (Państwowe Muzeum na Majdanku w Lublinie). Ciekawym obiektem jest też Galeria Socrealizmu w Kozłowie, z 1600 eksponatami (rzeźby, grafiki, plakaty) i pomnikami Bolesława Bieruta z Lublina, czy Włodzimierza Lenina z Poronina. Można tu też obejrzeć polskie kroniki filmowe z lat 50.

Do atrakcji Lubelszczyzny należy jedyne w Polsce, a jedno z nielicznych w Europie uzdrowisko kardiologiczne w Nałęczowie. Unikatowymi w skali kraju obiektami są Muzeum Sztuki Złotniczej w Kazimierzu Dolnym, Muzeum Kowalstwa w Wojciechowie, czy Szlak Szumów na Roztoczu z tektonicznymi progami skalnymi. Jest tu wreszcie, uważana za jedną z najlepszych na świecie stadnina koni czystej krwi arabskiej w Janowie Podlaskim.

Turysta w województwie lubelskim może skorzystać z ponad 70 znakowanych szlaków turystycznych, licznych szlaków rowerowych. Jest tu też Polski szlak konny o dł. 280 km wiodący przez Polesie Lubelskie i Wołyńskie (m.in. przez Poleski PN, parki krajobrazowe Chełmski, Sobiborski i Poleski).⁵⁶ Dzięki działającym tu aeroklubom można oglądać Lubelszczyznę z lotu ptaka. Centrum kulturalnym regionu jest oczywiście Lublin, w którym działa kilkanaście teatrów. Jest tu też bogactwo imprez o charakterze międzynarodowym i ogólnopolskim, np. Międzynarodowe Lubelskie Spotkania Teatrów

⁵⁶ wg danych WUS w Lublinie w 2010 r.

Tańca. W Puławach odbywają się Ogólnopolskie Spotkania Lalkarzy. Atrakcyjny jest folklor (liczne zespoły i imprezy, np. Ogólnopolski Festiwal Kapel, Śpiewaków Ludowych i Targi Sztuki Ludowej w Kazimierzu Dolnym, Ogólnopolski Sejmik Teatrów Wsi Polskiej w Tarnogrodzie) i rzemiosło ludowe (np. Ogólnopolskie Spotkania Kowali i Ogólnopolskie Targi Sztuki Kowalskiej w Wojciechowie) /Archeologiczne odkrycia...2000; Audyt turystyczny...2008; Gruba J., 1976; Harasimiuk M., 1986; Miłobędzki A., 1989; Ochrona przyrody w Polsce...1979; Piasecki K., 1989; Polska niezwykła...2009; Polska, przewodnik ... 2009; Smaki ziemi puławskiej..2009/ .

Rozwój turystyki zrównoważonej wspierają liczne organizacje, programy turystyczne, np. „Piękny Wschód – rozwój Polski wschodniej” projekt współfinansowany przez Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego na lata 2007 – 2013. Projekt obejmuje 5 województw Polski wschodniej: warmińsko-mazurskie, podlaskie, lubelskie, świętokrzyskie i podkarpackie.

W maju 2012 r. w ramach wspierania rozwoju turystyki, w tym kulinarnej, odbyła się kampania promocyjna „Smaki Lubelszczyzny”. Znane produkty jak lubelskie cebularze, janowskie gryczaki, forszmak, miody pitne, kazimierskie maślane koguty promowano w centrach handlowych 8 polskich miast (Warszawa, Katowice, Kraków, Gdańsk, Poznań, Łódź, Lublin, Wrocław) oraz w Domu Polskim w Brukseli. Miesiąc maj ogłoszony został miesiącem lubelskich smaków. Inna forma promocji regionu to konkurs „Piękno parków krajobrazowych w fotografii”, oraz promocja w telewizji Animal Planet /Piękny wschód...; www.pieknywscod.pl/..

Na Lubelszczyźnie znajdują się liczne szlaki turystyczne (tematyczne) np.

- Jagielloński Szlak Unii Lubelskiej,
- Szlak Pamięci Żydów Lubelskich,
- Szlak Wielokulturowy,
- Centralny Szlak Rowerowy Roztocza,
- Spływ Bystrzycą,
- „Wprawa do Leśnego Runa” – szlak po lasach Janowskich,
- Szlak Glinianych Garnków,
- Edukacyjna Trasa Rowerowa Ośrodka Edukacji Ekologicznej,
- Szlak Rowerowy „Partyzancki”,
- Szlak „Znanych Lublinian”,
- Szlak Chełmskich Torfowisk Węglanowych /Turystyka w województwie lubelskim...2011/.

Polska wschodnia, w tym Lubelszczyzna odkrywana jest ostatnio na nowo przez turystów, poszukujących nowych wrażeń i doznań, poza najważniejszymi regionami turystycznymi Polski (Karpatai, Sudetami i Wybrzeżem Bałtyku).

Kryterium motywacji podróży turystycznych jest jednym z podstawowych kryteriów badanych i rozpatrywanych we wszelkiego rodzaju analizach turystycznych, dokonywanych w całym regionie województwa lubelskiego.

W ekspertyzie wykonanej na zlecenie Ministerstwa Rozwoju Regionalnego na potrzeby aktualizacji Strategii rozwoju społeczno-gospodarczego Polski Wschodniej do roku 2020 /Kozak M.W./ uwzględnione zostały następujące segmenty rynku turystycznego:

- turystyka miejska i kulturowa,

- turystyka biznesowa,
- turystyka aktywna i specjalistyczna,
- turystyka na obszarach wiejskich, agroturystyka i ekoturystyka,
- turystyka hobbystyczna,
- turystyka religijno-pielgrzymkowa,
- turystyka edukacyjna i rekreacyjna dzieci i młodzieży szkolnej,
- turystyka uzdrowskowa,
- turystyka weekendowa,
- turystyka tranzytowa,
- turystyka transgraniczna.

4.3.1. Turystyka miejska i kulturowa

Podstawowe cechy turystów: zróżnicowany wiek i płeć, wykształcenie średnie i wyższe, dochód równy i wyższy od średniej krajowej, turyści krajowi i zagraniczni.

Zainteresowania turystów koncentrują się wokół:

- zwiedzania ciekawych miejsc związanych z dziedzictwem kulturowym,
- poznawania historii, tradycji i obyczajów mieszkańców regionu,
- uczestnictwa w ciekawych imprezach kulturalnych i folklorystycznych,
- poznawania ciekawych ludzi i uczestnictwa w imprezach historycznych i w imprezach z udziałem słynnych postaci,
- łączenia zwiedzania zabytków z obcowaniem z przyrodą.

Motywy tu wymienione stanowią tradycyjne motywy turystyczne, niezmiennie od XIX wieku. Potencjał kulturowy Polski wschodniej i województwa lubelskiego zmienia się jednak, gdyż na bazie dziedzictwa kulturowego powstają nowe, zróżnicowane produkty turystyczne, wyróżniające poszczególne obszary.

4.3.2. Turystyka biznesowa i kongresowa

Podstawowe cechy turystów: wiek 25 – 60 lat, zróżnicowana płeć, z przewagą jednak mężczyzn, wykształcenie przeważnie wyższe, dochód powyżej średniej krajowej. W okresie światowej globalizacji turyści mogą się rekrutować praktycznie z całego świata, w odniesieniu jednak do turystyki „motywacyjnej” pochodzą oni głównie z woj. mazowieckiego.

Zainteresowania turystów koncentrują się głównie wokół ciekawego spędzenia wolnego czasu, który pozostaje po załatwieniu spraw służbowych (oferta kulturalna, rozrywkowa, sportowa). Turyści tego segmentu to głównie uczestnicy konferencji naukowych, szkoleń, sympozjów, imprez o charakterze integracyjno-motywacyjnym organizowanych przez wielkie firmy korporacyjne, rzadziej i na mniejszą skalę przez średnie i małe przedsiębiorstwa polskie.

Tego typu turystyka koncentruje się głównie w dużych miastach z odpowiednim wyposażeniem hotelowo - konferencyjnym, obecnością placówek naukowych i dobrą dostępnością komunikacyjną. Na terenie woj. lubelskiego istnieje wiele ośrodków naukowych (Lublin, Puławy) o dużym potencjale naukowym i możliwościach rozwoju tej formy turystyki.

Powyższa segmentacja nie uwzględnia turystyki sentymentalnej (włączona nieślusnie została do turystyki biznesowej). Ta forma turystyki jak wskazują dane statystyczne dot. ruchu turystycznego (turyści zagraniczni z Izraela stanowią 30% turystów zagranicznych woj. lubelskiego) rozwija się coraz dynamiczniej. Obszar woj. lubelskiego odwiedzają coraz częściej Żydzi z Izraela poszukujący tu swoich śladów tożsamości. Są to zarówno duże zorganizowane grupy turystów, jak i turyści indywidualni.

4.3.3. Turystyka specjalistyczna, aktywny wypoczynek

Zainteresowania turystów koncentrują się wokół możliwości wykorzystania w sposób aktywny walorów środowiska przyrodniczego. Kluczowa dla rozwoju tej formy turystyki jest dostępność infrastruktury turystycznej (szlaki turystyczne, ścieżki rowerowe, piesze, wodne), wypożyczalnie sprzętu, obiekty sportowo-rekreacyjne, a także możliwość ciekawego spędzania wieczorów (grill, ognisko, lokalne imprezy).

Motywacje turystyczne związane z tym typem turystyki to:

- poznanie walorów przyrodniczych,
- chęć aktywnego wypoczynku,
- ucieczka od zgiełku miasta i codziennego życia,
- wypoczynek w kontakcie z naturą,
- chęć uczestnictwa w zawodach i imprezach sportowych.

Obszar Polski wschodniej i województwa lubelskiego ma dogodne walory przyrodnicze do rozwoju różnorodnych form turystyki aktywnej, specjalistycznej (sieć hydrograficzna umożliwia rozwój wszelkich sportów wodnych, bogactwo zróżnicowanych szlaków - rozwój turystyki pieszej i rowerowej, ośrodki jeździeckie i stadniny koni – turystyki konnej i przewożenia turystów wozami i bryczkami, pagórkowaty krajobraz Płaskowyżu Nałęczowskiego i Roztocza umożliwiają rozwój turystyki narciarskiej (zarówno narciarstwa zjazdowego jak i biegowego oraz snowboardu).

4.3.4. Turystyka na obszarach wiejskich, agroturystyka i ekoturystyka

Jest to dynamicznie rozwijający się sektor turystyki na obszarach wiejskich całej Polski, najlepiej jednak na obszarach o istniejących już tradycjach ruchu turystycznego.

Podstawowe cechy turystów: zróżnicowany wiek i płeć, często turystyka rodzinna, wykształcenie wyższe i średnie, zróżnicowany dochód, przeważnie jednak powyżej średniej krajowej, głównie mieszkańcy woj. lubelskiego i mazowieckiego.

Zainteresowania turystów koncentrują się wokół walorów przyrodniczych i wiejskich walorów kulturowych. Turystów przyciąga zdrowa żywność produkowana tradycyjnie lub ekologicznie w gospodarstwach rolnych, bezpieczna infrastruktura dla dzieci. Motywami takiej turystyki jest:

- poszukiwanie ciszy i spokoju, kontaktu z naturą,
- uczestniczenia w życiu gospodarstwa i wsi m.in. poprzez uczestnictwo w lokalnych warsztatach rzemieślniczych, czasem pracach gospodarskich, imprezach folklorystycznych,
- możliwość poznania ciekawych ludzi,
- konkurencyjność cenowa.

Ta forma turystyki rozwija się w całym woj. lubelskim i choć wg danych statystycznych WUS w Lublinie liczba obiektów agroturystycznych jest nieznaczna to tylko dlatego, że funkcjonują one

zgodnie z ustawą o agroturystyce, jako obiekty nie podlegające rejestracji i opodatkowaniu, jeśli liczba pokoi w gospodarstwie rolnym nie przekracza 5. Większość gospodarstw agroturystycznych zrzeszona jest w Związku Stowarzyszeń Agroturystycznych w Lublinie.

Oferta agroturystyczna gospodarstw w województwie lubelskim wykazuje duże zróżnicowanie i oryginalność, co w powiązaniu z walorami przyrodniczymi i kulturą wiejską tych obszarów (m.in. bogactwo zachowanych starych wiejskich obiektów przemysłowych jak np. młyny, wiatraki, kuźnie) stawia obecnie ten region jako ważny, a być może w przyszłości najważniejszy w Polsce. Paradoksalnie sprzyjają temu najłabsze ogniwa: niezbyt dobra dostępność komunikacyjna, niedorozwój infrastruktury turystycznej (stanowią bowiem ograniczenia dla masowej turystyki o dużej, przeważnie niekorzystnej ingerencji w środowisko przyrodnicze oraz powodującej komercjalizację kultury ludowej), rozdrobnienie gospodarstw rolnych. Czynnikiem wyróżniającym gospodarstwa jest natomiast regionalna kuchnia z ogromnym bogactwem potraw opisywana zresztą w literaturze cytowanej poniżej przy charakterystyce subregionu.

4.3.5. Turystyka hobbystyczna

Jest to forma turystyki związana z realizacją pasji. Podstawowe cechy turystów: wiek pow. 15 lat, zróżnicowana płeć, wykształcenie średnie i wyższe, dochód równy i powyżej średniej krajowej, pochodzenie: woj. lubelskie, mazowieckie. Motywy uprawiania tej formy turystyki to:

- realizacja zainteresowań i hobby,
- możliwość spotkania ludzi o podobnych zainteresowaniach,
- uczestnictwo w imprezach związanych z zainteresowaniami,
- poszukiwanie nowych inspiracji.

Sprzyja tej turystyce baza noclegowa o akceptowalnej cenie, standardzie i łatwy dostęp do produktów i usług umożliwiających realizację pasji.

Turystyka ta wykorzystuje głównie kompleksy leśne, zasoby hydrograficzne, obszary chronione (np. turystyka ornitologiczna), stare fortyfikacje, obiekty przemysłowe, obiekty związane np. ze sztuką ludową. Do tej grupy turystów należą wędkarze, grzybiarze, miłośnicy podglądania ptaków („Birdwatching”), etnografowie, myśliwi.

4.3.6. Turystyka religijno-pielgrzymkowa

Celem tej turystyki jest poznawanie obiektów sakralnych, jak i uczestnictwo w uroczystościach religijnych. Podstawowe cechy turystów: specyficzny wiek – dzieci, młodzież i osoby starsze, zróżnicowana płeć, ze względu na brak ponadnarodowych i ogólnopolskich ośrodków pielgrzymkowych głównie mieszkańcy woj. lubelskiego i woj. ościennych.

Motywami tej turystyki są:

- chęć spędzenia czasu na modlitwie, często w większej grupie,
- chęć odwiedzenia miejsc świętych i relikwii,
- uczestnictwo w uroczystościach religijnych,
- poznawanie architektury sakralnej.

Na terenie województwa lubelskiego istnieje 14 miejsc kultu religijnego (2 na terenie powiatu puławskiego), ponadto są tu organizowane odpusty, uroczystości związane z cudami i ważnymi

postaciami. Lubelszczyzna obfituje w wielokulturowe obiekty sakralne (kościół, klasztor, cerkwie, cmentarze, kirkuty).

4.3.7. Turystyka edukacyjno - rekreacyjna dzieci młodzieży

Jest to bodaj najważniejszy segment turystyczny, gdyż kształtuje przyszłych turystów. Ta forma turystyki to przede wszystkim wycieczki szkolne, „białe” i „zielone szkoły”, coraz rzadziej letnie kolonie i obozy. Rozwija się w oparciu o praktycznie wszystkie walory przyrodnicze i kulturowe regionu i produkty turystyczne (np. zajęcia warsztatowe). Obejmuje aktywny wypoczynek na świeżym powietrzu, edukację przyrodniczą, kulturową, historyczną i ekologiczną. Turystyka ta w regionie rozwija się stosunkowo słabo, częste są jedynie wycieczki jedno-i dwudniowe. Wykorzystuje tanią ofertę noclegową jak schroniska PTTK, PTSM, internaty, szkoły, tanie pensjonaty, hostele, ośrodki wypoczynkowe. Bardzo ważną natomiast rolę odgrywa dostępność infrastruktury sportowo-rekreacyjnej, jak baseny, kąpieliska, wypożyczalnie sprzętu sportowego, szlaki turystyczne i ścieżki edukacyjne.

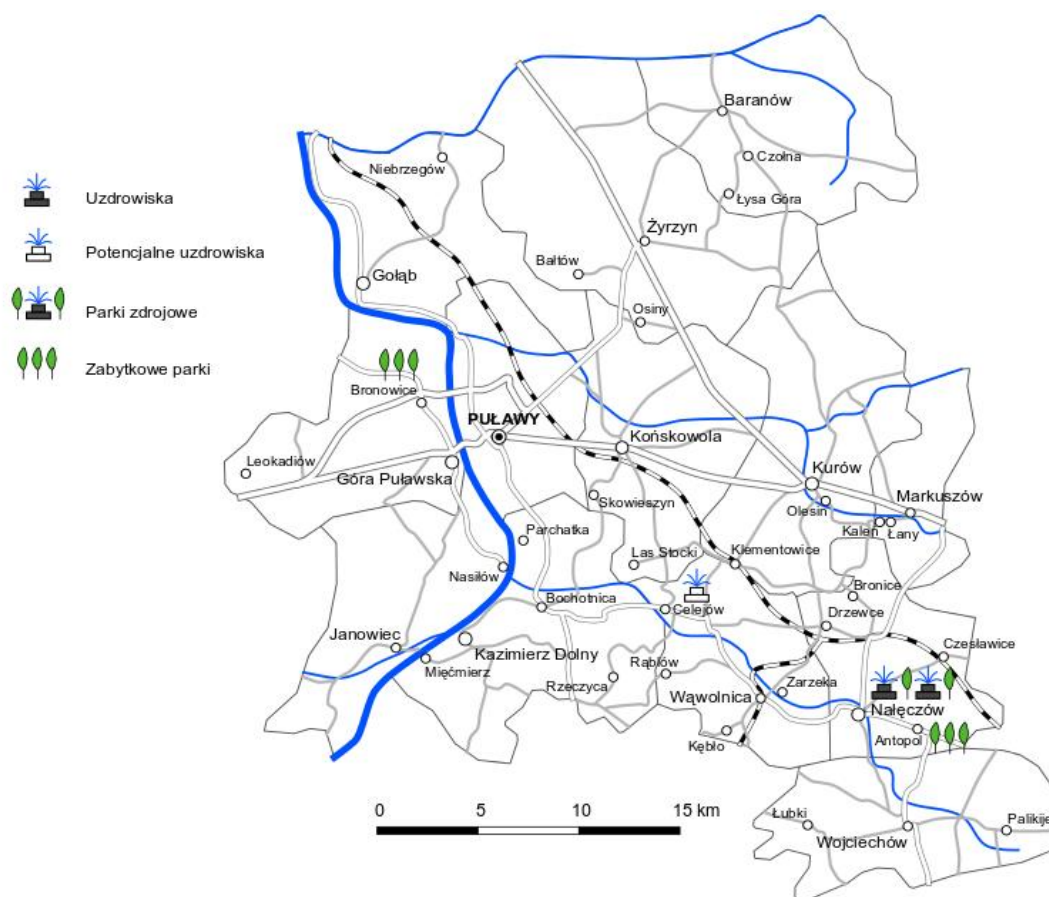
Podstawowe cechy turystów: wiek 10-18 lat, głównie mieszkańcy woj. lubelskiego i woj. ościennych. Motywy do uprawiania tej formy turystyki to: chęć poznania i wypoczynku, integracja z grupą, motywacje edukacyjne. Bogate zasoby przyrodnicze i dziedzictwa kulturowego, liczne muzea biograficzne sprzyjają rozwojowi tej formy turystyki.

4.3.8. Turystyka uzdrowiskowa

Ta forma turystyki związana jest z koniecznością poprawy kondycji zdrowotnej. Turyści odwiedzają zarówno uzdrowiska jak i obiekty Spa&wellness. Jest to coraz bardziej popularna forma, jednak poważnym ograniczeniem dla jej rozwoju jest wzrastająca w Polsce liczba populacji żyjącej poniżej minimum społecznego (tj. osiągająca dochody pozwalające na zaspokajanie tylko potrzeb bytowych).

Podstawowe cechy turystów: wiek od 18 do 70 lat, zróżnicowana płeć, z dominacją kobiet w wyższych grupach wiekowych, mieszkańcy praktycznie całego kraju, głównie jednak woj. mazowieckiego.

Mapa 13. Miejsca związane z turystką uzdrowską na terenie subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy

Motywy rozwoju tej formy turystyki to chęć wypoczynku dla poprawy zdrowia lub wyglądu oraz prestiż społeczny (traktowanie wyjazdów jako wyrazu wysokiego statusu społecznego, tu głównie wyjazdy kobiet wraz z przyjaciółkami).

Na terenie województwa lubelskiego sprzyjają rozwojowi tej formy turystyki uzdrowiska w Nałęczowie i Krasnobrodzie.

Uzdrowisko Nałęczów w ostatnich latach stało się „perłą” polskich uzdrowisk. Składają się na to następujące czynniki:

- wysoka jakość oferowanych usług medycznych,
- wysoka jakość bazy noclegowej i gastronomicznej,
- wykreowana moda na pobyt w Nałęczowie,
- duża ilość ciekawych imprez promocyjnych (np. impreza balonowa),
- promocja poprzez przyciąganie imprez ogólnopolskich (Tour de Pologne),
- ciekawe pakiety ofert turystycznych (np. pobyty świąteczne),
- duża ilość usług towarzyszących. Nie bez znaczenia są również podejmowane z coraz większym powodzeniem próby integrowania okolicznych gmin i miejscowości na rzecz rozwoju turystyki na obszarze Krainy Lessowych Wąwozów.

4.3.9. Turystyka weekendowa

Grupa turystów weekendowych na Lubelszczyźnie powiększa się z rok na rok. Jest to zresztą tendencja już od 20 lat występująca w turystyce polskiej – skracanie czasu wyjazdu turystycznego. Coraz rzadziej rejestruje się dziś długookresowe pobyty turystyczne 2 – 3 tygodniowe, wzrasta natomiast częstotliwość pobytów krótkookresowych.

Podstawowe cechy turystów: zróżnicowany wiek, płeć i dochody, pochodzenie głównie z woj. lubelskiego i mazowieckiego. Turyści weekendowi poszukują wypoczynku w stosunkowo niedużej odległości od miejsca swojego zamieszkania, ciekawej oferty noclegowej i gastronomicznej, różnych możliwości spędzenia wolnego czasu. Wyjazdy weekendowe często przybierają charakter wyjazdów świątecznych i tu niebagatelne staje się poszukiwanie kontaktów z gestorami bazy noclegowej (wymiar socjologiczny zjawiska).

Motywy, którymi kierują się turyści weekendowi to:

- odpoczynek od życia codziennego, problemów,
- poznawanie ciekawych miejsc i aktywność fizyczna,
- wyjazd z przyjaciółmi,
- uczestnictwo w ciekawej imprezie.

W kontekście rozwoju tej formy turystyki należy zwrócić uwagę na dostępność komunikacyjną – tj. doskonałe położenie zróżnicowanego ofertowo woj. lubelskiego w stosunku do woj. mazowieckiego, które jest potentatem w zakresie generowania wyjazdów weekendowych.

4.3.10. Turystyka tranzytowa i transgraniczna

Położenie woj. lubelskiego przy tranzytowych drogach prowadzących na wschód (w stronę Ukrainy i Białorusi) sprzyja rozwojowi tej formy turystyki. Obecnie jednak wykorzystanie tego segmentu znacznie spada.

Turystyka transgraniczna jest specyficzną formą turystyki odbywającą się w obszarze przygranicznym (w woj. lubelskim Euroregion Bug). Podstawowe cechy turysty: zróżnicowany wiek i płeć, dochód średni krajowy, wszyscy turyści przejeżdżający przez woj. lubelskie. Warto też zwrócić uwagę na fakt, że turysta tranzytowy to turysta całoroczny.

Główny motyw to chęć wypoczynku w czasie drogi z dostępem do gastronomii i możliwością zobaczenia ciekawych miejsc (te muszą być jednak dobrze wyeksponowane gdyż motyw zwiedzania dla turysty tranzytowego jest przeważnie motywem wtórnym). Obecnie turysta tranzytowy nie pozostaje w sferze zainteresowań woj. lubelskiego.

Rozwojowi powyższych form turystyki w woj. lubelskim sprzyja różnorodna baza noclegowa.

Tabela 16. Obiekty i miejsca noclegowe w województwie lubelskim i powiecie puławskim w 2010 r.

Obszar	Obiekty noclegowe		Miejsca noclegowe	
	liczba	%	Liczba	%
Polska	7206	100	610 111	100
Województwo lubelskie	322	4.5	20 307	3.3
Powiat puławski	46	14.3*	4131	20.3*

*% w stosunku do woj. lubelskiego

Źródło: *Turystyka w Województwie Lubelskim w 2010 r.*, WUS, Lublin 2011.

Województwo lubelskie znajduje się na 10 miejscu w Polsce pod względem liczby obiektów noclegowych i na 11 pod względem liczby miejsc noclegowych. Natomiast powiat puławski posiada największą po pow. włodawskim bazę noclegową w woj. lubelskim.

Wśród obiektów noclegowych zbiorowego zakwaterowania dominują hotele i ośrodki wczasowe, a wśród obiektów indywidualnego zakwaterowania gospodarstwa agroturystyczne i kwatery prywatne. W stosunku do 2009 roku wzrosła w województwie liczba pensjonatów (o 84.6%), pól biwakowych (o 38.1%) i domów pracy twórczej (o 19,9%), spadła natomiast liczba moteli (o 9.1%) i zakładów uzdrowiskowych (o 6.6%).

Część obiektów noclegowych woj. lubelskiego posiada udogodnienia dla osób niepełnosprawnych: 62 obiekty noclegowe posiadały pochylne wjazdy, 13 obiektów drzwi otwierane automatycznie, 20 przystosowane windy, 52 obiekty odpowiednio dostosowane pokoje. Większość obiektów z udogodnieniami dla osób niepełnosprawnych to obiekty hotelowe.

W obiektach noclegowych woj. lubelskiego znajduje się 200 sal konferencyjnych o łącznej liczbie 12 tys. miejsc. Część obiektów dysponuje zapleczem sportowo-rekreacyjnym, dominuje tu sprzęt do tenisa stołowego, bilard, wypożyczalnie rowerów i siłownie.

W 2010 r. w woj. lubelskim udzielono 1 612 094 noclegów, a liczba korzystających wyniosła 665 609 osób. Średni czas pobytu turysty w woj. lubelskim wynosi 2,4 dnia. Najdłuższe pobyty obserwuje się w powiecie włodawskim (4.8), łęczyńskim (3.9), puławskim i lubartowskim (po 3.6). Najdłużej turyści przebywali w obiektach uzdrowiskowych (śr. 10 dni), ośrodkach kolonijnych (9,1 dnia), domach wycieczkowych (1.3 dnia), ośrodkach wczasowych (5.1), najkrócej w hotelach (1.4).

W 2010 r. większość turystów nocowała w obiektach hotelowych – 450.4 tys. osób, natomiast 215.2 tys. w pozostałych obiektach. Wśród turystów było 89.9 tys. obcokrajowców z następujących krajów:

- Izrael 27.3 tys. – 30.3% ogółu turystów zagranicznych,
- Ukraina – 11.7 tys. – 13.0% ,
- Niemcy – 6.4 tys. – 7.1%,
- Rosja 5.8 tys. – 6.5%.,

Pozostałe kraje to: Białoruś, Litwa, Francja, Wielka Brytania, Włochy, USA, Węgry, Belgia, Holandia, Łotwa, Japonia, Szwecja, Austria, Hiszpania. Turyści z państw UE stanowili prawie 35% ogółu obcokrajowców. Zdecydowana większość turystów zagranicznych preferowała zakwaterowanie w hotelach.

W 2010 r. najwięcej turystów (tak polskich, jak i zagranicznych) zatrzymało się na nocleg w Lublinie, Zamościu oraz w powiecie puławskim. Największe wykorzystanie obiektów noclegowych obserwuje się w lipcu i sierpniu.

W 2010 r. w obiektach zbiorowego zakwaterowania było 288 placówek gastronomicznych, w tym: 112 restauracji, 87 barów i kawiarni, 53 stołówki, oraz 36 punktów gastronomicznych takich jak smażalnie, pijalnie i lodziarnie.

Drugą kategorię obiektów noclegowych w województwie lubelskim stanowią obiekty indywidualnego zakwaterowania, jak pokoje gościnne i gospodarstwa agroturystyczne. Wg danych szacunkowych WUS obiekty takie posiadają 444 miejsca noclegowe, z czego 69.4% to miejsca całoroczne. Z bazy takiej skorzystało ponad 10 tys. turystów, w tym ok. 320 zagranicznych. Udzielono w nich 21 tys. noclegów, a stopień wykorzystania wyniósł 17.7% co stwarza duże możliwości rozwoju turystyki w tych obiektach w przyszłości. Najwięcej pokoi gościnnych i gospodarstw agroturystycznych jest w powiecie włodawskim (2.1%), a największy udział osób korzystających z noclegów w powiecie puławskim (27%).

PODSUMOWANIE

- województwo lubelskie jest najbardziej ludnym województwem w Polsce wschodniej, o niskim wskaźniku urbanizacji 46.5% (średnio w Polsce 61%), rozdrobnieniem gospodarstw rolnych, bezrobociem. Przeciętne miesięczne wynagrodzenie brutto w woj. lubelskim stanowi 87.9% średniej krajowej, a udział ludności poniżej ustawowej granicy ubóstwa waha się w granicach 10 – 13%. Tego typu sytuacja niewątpliwie nie sprzyja rozwojowi turystyki, gdyż jak widać z powyższych analiz uczestnikami ruchu turystycznego w woj. są osoby o dochodach równych i wyższych średniej krajowej. Dostępność komunikacyjna województwa z jednej strony jest słaba (peryferyjne położenie w Polsce) z drugiej jednak dogodna dla turystów rekrutujących się z woj. mazowieckiego.
- atutem turystycznym województwa lubelskiego i wszystkich województw położonych wzdłuż wschodniej granicy Polski jest wysoki odsetek gospodarstw agroturystycznych (w 2009 r. region Polski wschodniej skupiał 38% kwater agroturystycznych w Polsce), a wykorzystywało je 43.6% turystów pojawiających się w woj. Polski wschodniej.
- peryferyjne położenie w Polsce, położenie przy europejskich szlakach drogowych z zachodu na wschód Europy, bogactwo dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego, wielokulturowość, duży odsetek obszarów chronionych, ostoje rzadkich gatunków zwierząt wpisanych do Polskiej Czerwonej Księgi, tradycyjne i ekologiczne rolnictwo, bioróżnorodność na terenach wiejskich, malownicze wiejskie krajobrazy z zachowanymi tradycjami rzemiosł ludowych wszystko to sprzyja rozwojowi zrównoważonej turystyki – ekoturystyki.

4.4. Współczesne tendencje w turystyce subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy

4.4.1. Główne formy turystyki w subregionie

Na obszarze subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy występują trzy główne centra turystyki: Kazimierz Dolny, Nałęczów i Puławy, ośrodki o długotrwałych tradycjach ruchu turystycznego (patrz rozdz. 3.1.1.) i generujące największy ruch turystyczny w regionie (wg danych z opracowań dla województwa lubelskiego szacować można, że Kazimierz Dolny odwiedza ok. 2 mln turystów rocznie).

Dominujące formy turystyki w regionie są związane z tymi właśnie centrami:

- **turystyka uzdrowiskowa** w Nałęczowie – w „Uzdrowisku Nałęczów” S.A. – leczy się schorzenia układu krążenia, układu ruchu, regeneruje siły fizyczne i psychiczne w stanach wyczerpania poprzez stosowanie kąpeli i licznych zabiegów przyrodoleczniczych. Uzdrowisko posiada wysokiej klasy urządzenia do diagnostyki i rehabilitacji kardiologicznej. Obiekty uzdrowiskowe otoczone zielenią parku zdrojowego sprzyjają regeneracji sił witalnych,
- **turystyka poznawcza** – odwołująca się do walorów środowiska przyrodniczego i kulturowego regionu i stymulowana kulturowo (głównie artystyczne korzenie Kazimierza), zróżnicowana struktura wykształceniowa i majątkowa turystów (często artystów malarzy, rzeźbiarzy, aktorów, architektów, słynnych postaci powszechnie znanych z mediów), mnogość obiektów i imprez kulturalnych, często o zasięgu krajowym, całoroczne spotkania artystów (wernisaże, plenery malarskie, liczne galerie, spotkania kawiarniane, nocne koncerty).

Ciekawym produktem turystycznym jest też Noc Muzeów w Krainie Lessowych Wąwozów. Jest to impreza która odbywa się obecnie w 120 miastach Europy (po raz pierwszy miała miejsce w Berlinie w 1997 r.). Cieszy się bardzo dużym zainteresowaniem turystów.

- **turystyka aktywna i specjalistyczna** – (wykorzystująca walory środowiska i zagospodarowania sportowo-rekreacyjnego o charakterze tak letnim, jak i zimowym) występująca w wymienionych ośrodkach i rozprzestrzeniająca się na obszary wiejskie (np. centra narciarskie w Rąbłowie, Parchatce i Celejowie, liczne szlaki turystyczne głównie piesze i rowerowe),
- **turystyka dzieci i młodzieży szkolnej** – turystyka o charakterze edukacyjnym wykorzystująca walory kulturowe regionu, jak zabytki, liczne muzea, w tym biograficzne, zabytki kultury wiejskiej, warsztaty rzemieślnicze i pokazy dawnych rzemiosł, a także obserwatorium astronomiczne w Puławach, miejsca koncentracji tego typu ruchu to przede wszystkim Kazimierz Dolny i Puławy,
- **turystyka pielgrzymkowa** – w subregionie są dwa centra religijno-pielgrzymkowe – Kazimierz Dolny i Wąwolnica, organizowane są też imprezy o charakterze religijnym, a w Wąwolnicy funkcjonuje Dom Pielgrzyma,
- **turystyka hobbystyczna** – zaspokajanie pasji, np. w Wojciechowie, który stał się najśłynniejszym ośrodkiem kowalstwa artystycznego w Polsce, wypoczynek w „drugich domach” (w Męcimerzu i w Kazimierzu Dolnym),

- **turystyka zrównoważona** – wiejska, agro- i ekoturystyka rozwijająca się na całym obszarze, najprężniej jednak w gminie Kazimierz i Janowiec, czyli w bliskości ośrodka centralnego, gdzie ryzyko inwestycji turystycznych jest najmniejsze, a ruch turystyczny największy. Turystyka ta, zwłaszcza agroturystyka praktycznie nie występuje w północnej części regionu (gminy Baranów i Żyrzyn),
- **turystyka ornitologiczna** – będąca formą turystyki zrównoważonej. Interesująca formą ekoturystyki w Puławach, ale również wychodząca poza obręb miasta na okoliczne obszary przyrodnicze jest **turystyka ornitologiczna** wykorzystująca bogactwo gatunków ptaków w korytarzu Wisły. Inicjatorem rozwoju tej formy turystyki jest miasto Puławy. Co roku miasto Puławy organizuje różnorodne imprezy (kursy, seminaria, wycieczki o charakterze ornitologicznym). Ta forma turystyki występuje również na obszarze Pradoliny Wieprza, gdzie jest nie tylko bogactwo ptaków, ale i miejsca, w których najłatwiej je podglądać. Turyści o zamiłowaniu ornitologicznym są też przewożeni tratwami przez flisaków z Podgórza do rezerwatu faunistycznego Krowia Wyspa,⁵⁷
- **wypoczynek u rodzin i znajomych na wsi** – ta turystyka jest praktycznie w żaden sposób niemierzalna, ale podobnie jak i inne formy turystyki wykorzystuje ona walory przyrodnicze, walory wynikające z funkcji rolniczej, kulturowe, obejmuje również uczestnictwo w imprezach kulturowych i folklorystycznych (czasem w imprezach gminnych, o niewielkiej atrakcyjności turystycznej dla turystów spoza regionu).

4.4.2. Ruch turystyczny subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy

Ruch turystyczny na opisywanym obszarze subregionu nie doczekał się jak dotąd opracowań naukowych, co jest dość oczywiste, ze względu na stosunkowo krótki czas jaki upłynął od momentu powołania LGD „Zielony Pierścień”. Bazować więc jedynie można na danych WUS w Lublinie, te jednak odnoszą się wyłącznie do ruchu turystycznego wykorzystującego bazę noclegową i nie uwzględniają ruchu jednodniowego oraz pobytów u krewnych i znajomych, czy pobytów w tych obiektach bazy noclegowej które nie są wykazywane przez WUS. O badania tego typu, o charakterze ankietowym, można pokusić się w przyszłości angażując w nie chociażby młodzież szkolną w ramach projektów edukacyjnych.

Tabela 17. Ruch turystyczny subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy w 2010 r.

Obiekty noclegowe	Udzielone noclegi		Korzystający z noclegów	
	Ogółem	w tym turyści zagraniczni	Ogółem	w tym turyści zagraniczni
Obiekty zbiorowego zakwaterowania ogółem	180 401	3900	643 865	8144
w tym obiekty hotelowe	85 533	2923	133 151	5533
W tym pozostałe obiekty	94 868	977	510 714	2611

⁵⁷ Zainicjowana w Puławach turystyka ornitologiczna stwarza wielkie szanse na rozwój turystyki zrównoważonej w subregionie.

zbiorowego zakwaterowania				
Obiekty indywidualnego zakwaterowania	2862	52	4961	61
Ogółem obiekty noclegowe	183 263	3952	648 826	8205

Źródło: Turystyka w województwie lubelskim w 2010 r. GUS., Lublin, 2011.

Jak wynika z powyższej tabeli subregion odwiedziło w 2010 r. ponad 183 tys. turystów, którym udzielono ponad 648 tys. noclegów. Średnia długość pobytu turysty w regionie wyniosła 3.6 dnia, a stopień wykorzystania bazy noclegowej dla obiektów zbiorowego zakwaterowania 46.5%.

Powyższe dane statystyczne nie odzwierciedlają jednak pełnego ruchu turystycznego gdyż:

- odnoszą się tylko do obiektów posiadających powyżej 10 miejsc noclegowych, tak więc nie uwzględniają licznych mniejszych gospodarstw agroturystycznych, kwater prywatnych czy kameralnych kazimierskich apartamentów;
- nie uwzględniają turystyki połączonej z noclegami u rodzin i znajomych jak również w drugich domach, która też ma miejsce w opisywanym subregionie;
- nie uwzględniają jednodniowego ruchu turystycznego związanego z wypoczynkiem mieszkańców miast Lublina, Puław i in., wycieczkami szkolnymi docelowymi i tranzytowymi, jak też i uczestnictwa w imprezach kulturalnych;
- pojęcie „subregionu” wyrwane jest z szerszego kontekstu – obszaru turystycznego Lubelszczyzny. Turysta odwiedzający szeroko pojmowany region może równie dobrze korzystać z bazy noclegowej Kazimierza Dolnego czy Lublina. Szacowanie ruchu turystycznego jest więc bardzo trudne i zawsze obarczone dużym błędem.

Na podstawie różnych danych, w tym odwiedzających muzea i sam Kazimierz (2 mln turystów rocznie), Nałęczów (30 tys. kuracjuszy), szacować można, że cały ruch turystyczny w subregionie osiągać może nawet wartość ok. 2.5 mln turystów.

W związku z powyższym warto pomyśleć o wypracowaniu stałej metody monitorowania ruchu turystycznego w subregionie i badaniach ankietowych preferencji turystycznych.

Ruch turystyczny w subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy wykazuje tendencję wzrostową. Dla porównania w 2006 r. wg danych WUS w Lublinie subregion odwiedziło 154 436 turystów. Wzrost ruchu turystycznego związany jest z:

- wzrastającą modą na pobyty turystyczne w Kazimierzu Dolnym,
- rozwojem uzdrowiska Nałęczów i jego unikatowością w skali Polski (jedyne uzdrowisko kardiologiczne, w którym leczy się coraz częstsze dziś schorzenia cywilizacyjne),
- rozwojem motoryzacji, który sprzyja rozwojowi turystyki krótkookresowej,
- zmianami organizacyjnymi czasu pracy (długie polskie weekendy),
- rozwojem kameralnej bazy noclegowej sprzyjającej wyjazdom świątecznym czy podróżom poślubnym,
- promocją turystyczną poprzez organizację bardzo licznych imprez, często o charakterze ogólnopolskim.

Charakterystyczne dla ruchu turystycznego subregionu (poza pobytami uzdrowiskowymi w Nałęczowie), są właśnie krótkie pobyty turystyczne (święta i długie weekendy). Tego typu turystyce sprzyja położenie subregionu w bliskości aglomeracji warszawskiej, która to stanowi zaplecze turystyczne dla całej Lubelszczyzny, o czym wspomniano w poprzednim rozdziale. Krótkookresowy ruch turystyczny wymusił też powstanie ogromnej bazy noclegowej zwłaszcza w Kazimierzu Dolnym, która to wykorzystywana jest głównie w sezonie letnim i wspomnianych długich weekendów, a jej wykorzystanie roczne w ok. 45% stwarza możliwości przedłużania sezonu turystycznego.

Rozwój turystyki masowej w gminie Kazimierz Dolny powinien w najbliższym czasie skłonić animatorów turystyki skupionych w LGD do podjęcia działań w celu monitorowania ruchu turystycznego. Badania takie, o charakterze ankietowym, można przeprowadzać np. w obiektach noclegowych, a w ankiecie powinny znaleźć się pytania o charakter i czas pobytu, cel podróży i preferencje turystyczne.

Wczesne monitorowanie ruchu turystycznego pozwoli prawidłowo go stymulować przestrzennie, co z jednej strony uchroni obszary o wybitnych walorach przyrodniczo-kulturowych przed dewastacją, a z drugiej przyczyni się do rozwoju gospodarczego i społecznego rolniczych obszarów peryferyjnych subregionu

4.4.3. Dyfuzja turystyki z obszarów centralnych na obszary wiejskie

Rozkład przestrzenny ruchu turystycznego występujący w subregionie stwarza konieczność **planowej jego dywersyfikacji**. Ta odbywa się już nie tylko samoczynnie (turysta wyjeżdża lub idzie na wycieczkę poza miasto), ale i, co bardzo ważne planowo.

Przykłady takich działań znane są z Polski, chociażby z powiatu tatrzańskiego i zimowej stolicy Polski – Zakopanego, gdzie na skutek dywersyfikacji produktów turystycznych rozwinęły się w ostatnich latach wsie otaczające Zakopane, jak chociażby Bukowina i Białka Tatrzańska w kompleksami basenów termalnych i największą w powiecie tatrzańskim ofertą stoków i wyciągów narciarskich.

Planując dyfuzję turystyki na nowe obszary należy pamiętać, że turystyka jest zjawiskiem dynamicznym:

- miejsca turystyczne rozwijają się i zmieniają w czasie,
- zmienia się rodzaj gości i ich oczekiwania (moda na bycie w pewnych miejscach turystycznych),
- zmieniają się produkty turystyczne,
- również w czasie zmienia się zainteresowanie miejscowej ludności turystyką.

W ostatnich latach niewątpliwie obserwuje się wzrost zainteresowania ekoturystyką tak ze strony turystów jak i ze strony lokalnych społeczności. Sprzyjają temu różnego rodzaju programy Unii Europejskiej, m.in. powstawanie Lokalnych Grup Działania, które:

- identyfikują osoby fizyczne, samorządy lokalne i podmioty prawne zainteresowane rozwojem turystyki,
- opracowują strategie rozwoju i promocji turystyki,
- prowadzą szkolenia wśród miejscowej ludności,
- identyfikują inicjatywy lokalne i wspierają materialnie rozwój produktów turystycznych na obszarach wiejskich pozostających na obrzeżach wielkich centrów turystycznych.

Podejmowane przez LGD działania zmierzają do poszerzania turystyki na nowe obszary, poprzez wspieranie i promowanie produktów turystycznych we wsiach regionu. Dyfuzja turystyki na obszary wokół wielkich centrów turystycznych przebiega na ogół fazowo: od fazy eksploracji – kiedy to pojawiają się pierwsi turyści, poprzez fazę rozwoju, gdy wzrost liczby turystów przekłada się na wzrost dochodów miejscowej ludności i następną fazę konsolidacji, gdy turystyka staje się główną domeną życia i generuje znaczne, często przewyższające inne sektory dochody, poprzez fazę krytyczną czyli stagnacji, gdy następuje zahamowanie wzrostu liczby turystów, gdyż region zatracił swój pierwotny charakter. Po tej fazie może nastąpić bądź upadek funkcji turystycznej, bądź jej ponowny rozwój, ale już w odmiennej formie i w oparciu o inne produkty. Te końcowe fazy nie występują w Polsce, tu chociażby przykład Zakopanego i Podhala, obszaru zdominowanego przez sektor turystyczny, z całym szeregiem negatywnych skutków masowej turystyki, a jednak wciąż charakteryzującego się wzrostem ruchu turystycznego, mimo pogarszającej się z roku na rok dostępności komunikacyjnej (podczas słynnych polskich długich weekendów dojazd tylko z Krakowa do Zakopanego przekraczają często 5 godzin, a w 2011 r. podczas sierpniowego długiego weekendu, wykorzystanie miejsc noclegowych spowodowało „koczowanie” turystów w samochodach przy drogach dojazdowych i na parkingach).

Porównywanie subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy z Podhalem nie jest tu przypadkowe, gdyż znaczna liczba turystów w obu regionach pochodzi z województwa mazowieckiego, głównie z aglomeracji warszawskiej (czyli ma podobne preferencje turystyczne), ponadto podobna jest historia rozwoju turystyki związana z pobytami artystów, sławnych postaci, wykreowanym stereotypem unikatowości kulturowej ośrodka centralnego (Zakopane – Kazimierz Dolny).

W subregionie turystyka na obrzeżach ośrodków centralnych jest w początkowych fazach rozwoju:

- fazie eksploracji – gminy Baranów, Żyrzyn, Kurów, Markuszów, Końskowola, gmina wiejska Puławy,
- fazie rozwoju – gminy Janowiec, Wąwolnica, Wojciechów.

Wszelkie możliwości dyfuzji rozpatrywać należy w kontekście: przyrodniczym, rolniczym, kulturowym i społecznym:

- **przyrodniczy** (walory środowiska przyrodniczego są bardziej rozległe i zróżnicowane w obszarach peryferyjnych niż w ośrodkach centralnych, które są miastami. Dyfuzja musi tu przebiegać w sposób planowo ukierunkowany i monitorowany, tak aby nie stwarzała zagrożeń dla środowiska, a zwłaszcza nie przyczyniała się do degradacji obszarów chronionych i rzadkich – ostoji głównie ptactwa. Osiągnąć to można poprzez optymalne nasycenie produktami turystycznymi wytyczonych szlaków turystycznych różnego rodzaju i oferowanie programów turystycznych np. z udziałem leśników, strażników przyrody, naukowców, rolników, właścicieli winnic, młodzieży szkolnej),
- **rolniczy** (tereny rolnicze znajdują się poza ośrodkami centralnymi, które to pełnią inne ważne funkcje w regionie. Na terenach rolniczych turystyka powinna się rozwijać w oparciu o sieć gospodarstw agroturystycznych i gospodarstw ekologicznych, eko-przetwórci, oraz lokalnych produktów turystycznych związanych z lokalną kuchnią, tradycjami kulturalnymi i rzemieślniczymi subregionu),

- **kulturowy** (ośrodki centralne posiadają dobrze rozwiniętą funkcję kulturalną, w ośrodkach peryferyjnych funkcja kulturalna ma charakter lokalny i specyficzny dla poszczególnych gmin, co je wyróżnia w subregionie, a zatem stwarza możliwości tworzenia lokalnych marek np. „Markuszów - w krainie Jana Pocka”, winiarze z Janowca, kuśnierze z Kurowa, garncarze z Baranowa, plantatorzy róż z Końskowoli, kowale z Wojciechowa),
- **społeczny** (dyfuzja turystyki musi się odbywać za zgodą i przyzwoleniem ludności miejscowej i przy jej współudziale. Sprzyjają temu działania LGD Zielony Pierścień, która to organizacja poprzez warsztaty, spotkania, wyjazdy studyjne, angażowanie w rozwój turystyki dzieci i młodzieży kształtuje świadomość mieszkańców wsi i ich pozytywne nastawienie do rozwoju turystyki zrównoważonej, przynoszącej dodatkowe dochody i satysfakcję).

Dyfuzja turystyki na obszary peryferyjne subregionu musi uwzględniać wypracowane już kierunki rozwoju poprzez rozwój zrównoważony. Nie może się tu rozwijać tak jak w powiecie tatrzańskim, gdzie we wsiach w otoczeniu ośrodka centralnego, Zakopanego, powstało intensywne zagospodarowanie turystyczne, sprzyjające li tylko turystyce masowej. Turystyka ma przynosić korzyści miejscowej społeczności, a nie obcym touroperatorom. Ma odnosić się do miejscowych walorów kulturowych, w tym budownictwa, wzornictwa, transportu turystycznego, kuchni, wyrobu pamiątek. Niestety w Kazimierzu Dolnym obserwuje się już przykłady rozprzestrzeniania się skomercjalizowanej turystyki masowej:

- pirackie statki i łodzie wikingów zamiast barek, używanych w dawnym transporcie wiślanym, który to przyczynił się do rozwoju średniowiecznej osady (spływ na tratwach rzeką Kamienną jest od kilku lat jedną z atrakcji w Bałtowskim Parku Jurajskim).
- obiekty gastronomiczne w stylu góralskim, lub raczej „pseudogóralskim”,
- przejażdżki quadami (raczej trudno pogodzić hałas wytwarzany przez quady ze zrównoważoną turystyką np. ornitologiczną).

Nieprzemyślany i niekontrolowany proces dyfuzyjny nie jest pożądanym, prowadzi on bowiem do zaniku kulturowych walorów regionu, degradacji środowiska przyrodniczego, w konsekwencji do zniszczenia podstaw rozwoju turystyki (patrz rozdz. 4.1.). Tak właśnie stało się na Podhalu, gdzie kulturowego krajobrazu podtatrzańskich wiosek nie da się już dziś przywrócić bez użycia buldożera.

Miejscowości z atrakcyjnymi produktami turystycznymi, do których odbywa się dyfuzja ruchu turystycznego to:

Janowiec

Położenie Janowca w bliskości Kazimierza, jego niewątpliwy urok (malownicze położenie w dolinie Wisły, ciekawy układ urbanistyczny z ruinami zamku na wzgórzu, skansenem, parkiem, sporą ilością domów z miejscowego wapienia, kamienną drogą wokół zamku) i dostępność komunikacyjna drogą lądową lub przy wykorzystaniu dwóch promów na Wiśle (jeden bezpośrednio do Janowca, drugi do pobliskiego Nasiłowa), i możliwość przebycia trasy turystycznym transportem kombinowanych Ciuchcia – statek (dla min. 10 osób) sprawiają, że jest on czwartym ośrodkiem turystycznym regionu. Jego promocja odbywa się na różne interesujące sposoby i ściśle związana jest z produktami turystycznymi:

- cykliczne imprezy kulturalne (najważniejsza z nich – ogólnopolska, to Festiwal Dwa Brzegi - Kazimierz Dolny – Janowiec),

- tworzenie lokalnych produktów związanych z powstałymi tu winnicami i produkcją wina, np. święto wina organizowane od 2009 r. przez Stowarzyszenie Winiarzy Małopolskiego Przełomu Wisły,
- cykliczne imprezy na zamku,
- imprezy jednorazowe np. w 2012 r. „Śmiechoterapia” w skansenie prowadzona przez Krystynę Sienkiewicz,
- ciekawy pakiet turystyczny „Serokomla” – nawiązuje do pierwszej nazwy Janowca; w pakiecie: przeprawa promowa z Bochofnicy do Nasiłowa promem Serokomla, w Janowcu zniżka na posiłek w Restauracji Serokomla. Obiekt turystyczny Serokomla, wybudowany z miejscowego wapienia znajduje się w rynku i oferuje noclegi, usługi gastronomiczne oraz możliwość dokonania zakupów w oryginalnym sklepie Dom Chleba, ze stoiskiem z wspaniałymi wyrobami piekarskimi oraz oferującym całą gamę produktów rolnych miejscowego przetwórstwa - Zakładów Reypol.

Wojciechów

Wieś, która została wypromowana turystycznie dzięki tradycjom kowalstwa, a dziś stanowi najważniejszy ośrodek kowalstwa w Polsce, i przyciąga kowali i hobbystów z całej Polski m.in. na Ogólnopolskie Spotkania Kowali, Ogólnopolskie Targi Sztuki Kowalskiej – imprezy dzięki którym wypromowano Wojciechów.

W innych wsiach tradycyjne rzemiosła są już znacznie słabiej wykorzystane do tworzenia produktów turystycznych. Jak wynika z przeglądu imprez organizowanych w regionie (rozd. 3.1.2.4.) sporo jest różnych warsztatów np. garncarskich czy bibułkarskich chociażby w gminie Baranów, ale organizowane są one głównie w świetlicach wiejskich, co nie czyni ich produktami turystycznymi.

PODSUMOWANIE

Potencjał regionu sprzyja dywersyfikacji ruchu turystycznego:

- rolnicze krajobrazy – uprawa zbóż, buraków cukrowych, tytoniu, chmielu, warzyw, owoców, kwiatów (w tym róż), ziół, liczne gospodarstwa szkółkarskie, hodowla, w tym owiec, strusi, pszczelarstwo, gospodarstwa rybackie, rzeki obfitujące w ryby,
- dziedzictwo kulturowe, w tym liczne obiekty wiejskie, młyny, wiatraki, stare zabudowania z miejscowych surowców drewna i wapienia; tradycje rzemieślnicze,
- bogata historia, którą dokumentują liczne zespoły pałacowo-parkowe, zabytki sakralne, ruiny zamków, cmentarze wojskowe i pomniki,
- liczne obszary chronionego krajobrazu wyżynnego i nizinnego, ciekawa flora i unikatowa fauna, liczne gatunki chronione,
- stosunkowo słabo zanieczyszczone środowisko, bardzo czyste wsie,
- życzliwi ludzie.

To wszystko sprzyja rozwojowi różnych form turystyki zrównoważonej, głównie ekoturystyki w połączeniu z wypoczynkiem w gospodarstwach agroturystycznych i kwaterach prywatnych we wsiach regionu.

4.4.4. Turystyka zrównoważona

Walory przyrodnicze oraz kulturowe regionu, oraz walory wynikające z funkcji rolniczej wsi subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy sprzyjają rozwojowi wszelkich form „zrównoważonej turystyki”:

- spokojny wypoczynek na łonie przyrody (obszar posiada zróżnicowany krajobraz wyżynny i nizinny, urozmaicone obszary chronione, zrównoważony krajobraz rolniczy ze zróżnicowanymi uprawami rolnymi),
- spacer w lesie i wśród pól,
- piesze wędrówki i spacer (ułatwia je sieć szlaków turystycznych, ścieżek dydaktycznych i dróg polnych prowadząca przez obszary nieurbanizowane i znacznie oddalone od zurbanizowanych centrów),
- zbieranie darów przyrody (grzyby, jagody),
- spotkania towarzyskie na łonie przyrody (znaczna część turystów stanowią osoby odwiedzające rodziny i znajomych, przeważnie są to mieszkańcy miast powracający tu do swoich korzeni lub odwiedzających swoich znajomych, którzy przenieśli się na obszary wiejskie z dużych miast (obecnie w Polsce obserwuje się proces dezurbanizacji)),
- kajakarstwo, wioślarstwo (formy turystyki aktywnej i uczestnictwa w zawodach sportowych na Wiśle i Wieprzu, zwłaszcza gdy powstanie tu planowany przez obszary partnerskich LGD Szlak kajakowy doliny Wieprza),
- samotnicze i rodzinne wędrówki z namiotem (wydawać by się mogło, że jest to zanikająca forma turystyki, jednak tak nie jest, 20.7% potencjalnych ekoturystów deklaruje taką formę wypoczynku, bez korzystania z jakichkolwiek urządzeń noclegowych),
- wędrówki narciarskie na niżu i w pagórkowatych krajobrazach Płaskowyżu Nałęczowskiego,
- zwiedzanie obszarów chronionych,
- przełajowe biegi i rajdy rowerowe,
- jeździectwo,
- zajęcia hobbystyczne (kolekcjonerstwo, zajęcia artystyczne),
- pletwonurkowanie,
- kuligi,
- wycieczki geologiczne,
- spływy na tratwach i pontonach,
- zajęcia dobrowolne na korzyść przyrody (np. sadzenie drzew, zbieranie śmieci).

Powyższy układ zachowuje preferencje turystyczne ekoturystów polskich (które wahają się od 50.5%, pozycja pierwsza do 2.6% pozycja ostatnia) /Zaręba D., 2008/.

Te preferencje odnoszą się do ekoturystyki, nie do obszaru powiatu puławskiego, można je jednak wykorzystać do celów analitycznych w subregionie lub zaplanować badania preferencji turystycznych,

co ułatwiłoby w przyszłości planowanie inwestycji turystycznych, a w szczególności opracowywanie programów turystycznych.

W otoczeniu trzech dominujących centrów turystyki w regionie istnieje już cały szereg interesujących zróżnicowanych produktów turystycznych, wciąż trwają jednak prace nad tworzeniem nowych i poszukiwaniem nowych dróg rozwoju.

4.4.5. Nowe produkty turystyczne subregionu – działania LGD

Turystyka z zagadkami – „questy”

Jedną z najbardziej atrakcyjnych form turystyki wypromowaną przez LGD jest „Turystyka z zagadkami – questy”. Questing stał się innowacyjnym i zyskującym coraz większą popularność wśród mieszkańców obszaru LGD narzędziem odkrywania dla turystów dziedzictwa kulturowego i historii swojej miejscowości. Jest to dla wielu przygoda, ale zarazem jest to najtańsza, a niezwykle twórcza forma promocji. Questing to metoda (znana m.in. z USA) odkrywania dziedzictwa miejsca polegająca na tworzeniu nieznakowanych szlaków turystycznych, którymi można wędrować wg wskazówek zawartych w wierszykach. Do kolejnych miejsc na trasie turyści trafiają po znalezieniu odpowiedzi na wierszowaną zagadkę i wyszukanie w terenie odpowiadającego jej opisowi miejsca. Na końcu trasy jest skrzynka z pieczętką potwierdzającą przebycie trasy.

Tworzenie szlaków questów jest procesem, w którym uczestniczą przedstawiciele lokalnych społeczności, np. młodzież szkolna, studenci, osoby dobrze znające region, naukowcy, instytucje i organizacje. Korzystają oni z publikacji, map historycznych i współczesnych, materiałów archiwalnych, podań, legend.

W celu rozwijania tej bardzo oryginalnej formy turystyki LGD organizuje warsztaty. Pierwszy taki warsztat odbył się w Nałęczowie w 2010 r. dzięki Fundacji Partnerstwo dla Środowiska z Krakowa. W wyniku warsztatów powstał pierwszy Quest „Nałęczów – źródło przyrody”. Wielu zwolenników i sympatyków NOK zorganizowało podczas ferii zimowych dla dzieci i młodzieży „Wielką wyprawę odkrywców”. Uczestniczyło w niej 70 dzieci z Nałęczowa i Piotrowic oraz dzieci – mali turyści z Lublina. Warsztatami zainteresowały się lubelskie media. Drugie warsztaty odbyły się w Markuszowie, dzięki czemu powstał nowy Quest „Markuszów Jana III Sobieskiego”. W 2011 r. warsztaty odbyły się w Wąwolnicy, opracowano Quest „Od Kraka do sacrum”, który oprowadza turystę po ciekawych miejscach Wąwolnicy. Questig wspiera Towarzystwo Przyjaciół Wąwolnicy. Swoją Quest ma też Wojciechosko zagroda.

Tworzenie i promocja nowych produktów przez LGD

Lokalna Grupa Działania koncentruje obecnie swoje prace m.in. wokół:

- oznakowania szlaków rowerowych (o dł. 500 km) i wykonania wiat turystycznych w ramach projektu partnerskiego „Utworzenie pętli rowerowych na obszarze od Kazimierskiego Parku Krajobrazowego do Kozłowieckiego Parku Krajobrazowego jako zintegrowanego, innowacyjnego, sieciowego produktu turystycznego”
- Festiwalu Produktu Lokalnego w Nałęczowie,
- rozwijania turystyki z zagadkami – questingu,
- utworzenia szlaku kajakowego na Wieprzu,

- utworzenia „Sieci wiosek tematycznych” które kultywują i pielęgnują miejscowe tradycje np. szkółkarstwo rzemiosło w tym: garncarstwo, garbarstwo, kuśnierstwo, kowalstwo,
- utworzenia produktu integrującego istniejące i planowane szlaki i ścieżki rowerowe „Rowerowa wyprawa szlakiem atrakcji turystycznych” (atrakcje przyrodnicze i kulturowe, możliwość zmiany środka transportu, lokalna kuchnia, spotkania z ciekawym ludźmi, uczestnictwo w imprezach),
- utworzenie produktu „Szlakiem Lokalnych Smaków” (zintegrowanie oferty kulinarnej, wprowadzenie do restauracji gospodarstw agroturystycznych potraw przyrządzanych zgodnie ze starymi recepturami).

Współpraca LGD Zielony Pierścień z innymi organizacjami

Lokalna Grupa Działania współpracuje z różnorodnymi organizacjami w zakresie rozwijania zrównoważonej turystyki w subregionie. LGD podejmuje działania na rzecz rozwoju turystycznego i promocji północnej części subregionu (głównie gmina Baranów i Żyrzyn). 11 maja 2012 roku w Urzędzie Gminy w Baranowie odbyło się spotkanie w sprawie utworzenia „**Szlaku kajakowego na Wieprzu**” w ramach projektu współpracy 8 samorządów lokalnych oraz 4 LGD:

- LGD – „Zielony Pierścień” – lider projektu,
- LGD „Doliną Wieprza i Leśnym Szlakiem”,
- LGD „Lepsza Przyszłość Ziemi Ryckiej”,
- LGD „Małe Mazowsze”.

Przedsięwzięcie ma być finansowane z Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich w ramach Osi 4 LEADER – Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007 – 2013. Celem przedsięwzięcia jest rozwój turystyki w gminach nadwieprzańskich: Baranów, Żyrzyn, Puławy (z opisywanego obszaru) oraz Serniki, Lubartów, Ostrówek, Firlej, Kock, Ryki, Ułęż, Jeziorzany i Michów. Inicjatorzy przedsięwzięcia planują utworzenie sieciowego produktu turystycznego w postaci oznakowanego szlaku kajakowego o dł. 150 km od Rokitna do Dębina oraz zorganizowanie wspólnej promocji (polsko-angielska strona internetowa, druk przewodnika turystycznego i mapy, zorganizowanie imprez kajakowych). Szlak ma być oznakowany, mają powstać tablice informacyjne o miejscach do wodowania kajaków (ok. 6 – 8 miejsc).

Działania podejmowane przez LGD „Zielony Pierścień” we współpracy z wymienionymi powyżej grupami z ościennych obszarów mają się przyczynić do wypromowania turystyki w Pradolinie Wieprza. Jest to bardzo ważne, gdyż północna część powiatu puławskiego (bez miasta Puławy), posiada znacznie mniej niż południowa obiektów zabytkowych, odbywają się tu głównie imprezy o charakterze lokalnym, praktycznie nie ma bazy noclegowej i gastronomicznej, natomiast jest dużo małych wsi wtopionych w typowo rolniczy i leśny krajobraz, o licznych tradycjach rzemieślniczych, słabo dziś jednak wykorzystywanych na większą skalę niż lokalna. Na uwagę zasługuje fakt, że są to obszary bardzo czyste (np. bardzo zadbane ryneczek w Baranowie z 3 tablicami z informacją turystyczną i topograficzną mapą gminy). Tak dobrej informacji turystycznej nie ma w południowej części subregionu.

Jak wynika z informacji zamieszczanych na stronie internetowej gmin wypromowanie turystyki na wspomnianym obszarze nie powiodło się w latach 90. Wydaje się, że należy tę próbę podjąć ponownie wykorzystując następujące atuty:

- obszar chroniony Pradoliny Wieprza (zostały już podjęte działania kilku LGD),
- garncarstwo i inne rzemiosła (biblikarstwo, wikliniarstwo),
- rolnicze krajobrazy (np. do przejażdżek konnych po rolniczej okolicy),
- wiejską kuchnię wraz z oryginalnym nazewnictwem potraw np. zupa dziadowska z Baranowa, pierogi pieczone z kapusty kiszonej z Żyrzyna, pikantne pierogi do piwa i barszczyku z Markuszowa, wykorzystującą produkty lokalne (z ich historycznym podziałem na codzienne, postne, świąteczne, obrzędowe i okolicznościowe, np. codzienne: zagęszczane bryje, kasze, kluski, przetwory, m. in. brzoskwinie w soku z dzikiego bzu).

Lokalna kuchnia doczekała się już publikacji książkowych. Okazało się, że duże zainteresowania wywołała pierwsza publikacja książki „Wokół kuchni i stołu” – tradycje ziemi puławskiej wydana przez Powiatową Bibliotekę Publiczną w Puławach oraz „Smaki Ziemi Puławskiej”. Książki promują walory turystyczne 10 gmin: Baranów, Janowiec, Kazimierz Dolny, Końskowola, Kurów, Markuszów, Nałęczów, gmina Puławy, Wąwolnica, Żyrzyn. Opisują zabytki i architekturę krajobrazu, zwracając szczególną uwagę na dziedzictwo kulinarne regionu. „Smaki ziemi puławskiej” – pozycja ta została nawet przetłumaczona na język angielski i jest swoistym przewodnikiem, dzięki któremu turysta poruszający się po stronach książki, a potem po szlakach turystycznych regionu, odkrywa nie tylko piękno krajobrazu, kulturę, ale doświadcza też wrażeń kulinarnych.

4.4.6. Nowe produkty turystyczne – proponowane rozwiązania i przykłady produktów z różnych krajów i regionów Polski

PROPAGOWANIE WSZELKICH FORM TURYSTYKI ZRÓWNOWAŻONEJ, A PRZEDE WSZYSTKIM ORNITOLOGICZNEJ I MONITOROWANIE RUCHU TURYSTYCZNEGO W CELU WPROWADZANIA INNOWACJI NA ISTNIEJĄCYCH SZLAKACH TURYSTYCZNYCH I DBAŁOŚCI O ŚRODOWISKO PRZYRODNICZE I KULTUROWE

Przykłady obszarów, o podobnych walorach turystycznych z produktami turystycznymi promującymi region.

Zielona turystyka w Parku Narodowym Hotobágy na Węgrzech

Park powstał w 1973 r., obejmuje równinne obszary stepowe Wielkiej Niziny Węgierskiej, ma status Rezerwatu Biosfery UNESCO, a 1/3 jego powierzchni chroniona jest na mocy postanowień Konwencji Ramsarskiej (konwencja o ochronie obszarów wodno-błotnych).

Dzięki finansowemu wsparciu kilku organizacji, a w szczególności Programu PHARE UE w latach 90. przeprowadzono tu szereg projektów mających na celu rozwój i monitorowanie ekoturystyki. Pierwszym etapem było wprowadzenie opłat do parku dzięki czemu rozpoczął się monitoring, a następnie analiza grup turystów. Prowadzone tu badania marketingowe pozwoliły wyłonić następujące grupy turystów:

- naukowcy i badacze z różnych dziedzin przyrodniczych,
- przedstawiciele administracji ochrony przyrody,
- uczniowie i studenci kierunków geografia, biologia, historia,
- miłośnicy ptaków dobrze przygotowani praktycznie i merytorycznie do prowadzenia obserwacji,

- miłośnicy paków bez wykształcenia i przygotowania do obserwacji,
- entuzjaści przyrody, ekoturysty z różnych krajów świata,
- mieszkańcy dużych miast poszukujący wypoczynku w ciszy, zainteresowani przyrodą,
- miłośnicy koni,
- zwykli turyści odwiedzający park przy okazji przejazdu przez region,
- amatorzy dobrej kuchni.

Kolejne przedsięwzięcia to:

- opracowanie systemu zarządzania, wydzielenie stref A – rdzeń – objęty ścisłą ochroną, B – strefa ekoturystyki, C – Strefa buforowa z formami turystyki zrównoważonej;
- utworzenie ośrodka informacyjnego i obiektów turystycznych w miejscowości Hortobágy, otwarcie Muzeum Pasterstwa wraz z galerią rękodzieła artystycznego, odrestaurowanie XVII wiecznej gospody i zaadaptowanie na obiekt noclegowy i restauracyjny. Wszelkie obiekty noclegowe (głównie kwatery prywatne) i gastronomiczne urządzone są w tradycyjnym miejscowym stylu, serwuje się narodowe potrawy węgierskie i tradycyjne potrawy lokalne;
- projekt odnowy populacji konia Przewalskiego;
- ornitologiczny projekt Kisz-Jusztus (stworzenie warunków do wycieczek ornitologicznych);
- utworzenie ścieżki rowerowej z informacjami z zakresu zoologii, botaniki, etnografii i historii regionu (w Hortobágy istnieje wiele wypożyczalni rowerów);
- rozwój produktu ekoturystycznego i infrastruktury przyjaznej dla środowiska.

W ofertach dla turystów znajduje się m.in.:

- program ornitologiczny z wyszkolonym pracownikiem;
- wprawy konne przez step i przejażdżki bryczkami;
- loty balonem nad pusztą;
- łowienie i przyrządzanie ryb;
- wyprawy łodziami na bagna i rozlewiska;
- zwiedzanie pracowni garncarskich i ceramicznych wraz z nauką rzemiosła;
- „gulasz-party” na stepie przy zachodzie słońca;
- podglądanie tradycji pasterskich i zwierząt stepu.

Przykład ekoturystyki z puszczy i rozlewisk Cisy może stanowić przykład do wykorzystania w regionie chociażby z dwóch powodów:

- Hortobágy jest miastem partnerskim Kazimierza Dolnego,
- w subregionie Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy występują podobne przyrodniczo obszary stepowe i wodne, oraz zaplecze kulturowe w postaci zabytków techniki (młyn, wiatraki) tradycje rzemieślnicze i kulinarne.

WYKORZYSTANIE POTENCJAŁU NAUKOWEGO REGIONU (INSTYTUT WETERYNARII W PUŁAWACH, UMCS W LUBLINIE (WYDZIAŁ WETERYNARII), BIOWET PUŁAWY) DO UTWORZENIA W POBLIŻU PUŁAW PRODUKTU POWIĄZANEGO Z WETERYNARIĄ - LECZENIEM I PIELĘGNACJĄ ZWIERZĄT

Przykładowe rozwiązanie – muzeum weterynarii (tradycje i nowoczesność, choroby zwierząt hodowlanych i domowych pupili i sposoby ich leczenia, profilaktyka lecznicza, preparaty i leki weterynaryjne), salon piękności, wystawy zwierząt.

Rozwojowi produktu turystycznego związanego z weterynarią sprzyjają:

- najlepsze w Polsce placówki naukowe,
- ponad połowa obiektów turystycznych (głównie gospodarstw agroturystycznych) subregionu akceptuje na swoim terenie zwierzęta turystów.

TWORZENIE LOKALNYCH PRODUKTÓW WIEJSKICH WZDŁUŻ SZLAKÓW TURYSTYCZNYCH SUBREGIONU (ZWŁASZCZA WZDŁUŻ PLANOWANEGO SZLAKU WODNEGO DOLINY WIEPRZA)

Lokalne produkty powinny odnosić się do historii gmin Baranów i Żyrzyn, tradycji rzemieślniczych i rolniczych. Gminy Baranów i Żyrzyn organizują liczne imprezy kulturalne nawiązujące do dawnych tradycji, pokazy ginących zawodów, warsztaty rzemieślnicze (głównie garncarskie), jednak jak na razie wykorzystanie tych produktów jest tylko lokalne, ze względu na brak szerszej promocji. Warto tu też pomyśleć o wykorzystaniu wiatraka w Czołnie (stanowi on własność prywatną i trochę niszczy, warto podjąć próbę uratowania tego pięknego obiektu, dzięki turystyce).

Poniżej przedstawiono kilka przykładów ciekawych rozwiązań, które to można podpatrzeć i wykorzystać przy tworzeniu lokalnych produktów. Zwłaszcza organizacja zagrody ze sprzętem nie wydaje się być trudna, choć wymaga czasu i dobrych chęci, ale za to niewielkich nakładów finansowych. Zbiórkę eksponatów można przeprowadzić nawet metodą „garażową”, tzn. mieszkańcy wsi robią „porządki” w swoich domach i zabudowaniach gospodarczych i wystawiają wszelkiego typu eksponaty przed domem w określonym czasie.

Poniżej zaprezentowane zostały przykłady lokalnych wiejskich produktów turystycznych:

Mini skansen w Zalużi w południowych Czechach

Muzeum mieści się w budynku starej kuźni i budynku mieszkalnym w stylu sielskiego baroku z 1899 r., obejrzeć można tu dawne sprzęty używane w kuźni, dom z białą i czarną izbą (kuchnią) oraz warsztatem rzemieślniczym do wyrobu lalek i kolekcją dawnych lalek. Obiekt ten pełni funkcję skansenu, ale jest tu też możliwość noclegu w stylowej izbie dla 2 - 3 osób, wyżywienia, przyglądania się jak wyglądał dawniej wyrób lalek oraz zakupu wyrabianych tu aktualnie lalek. Ponieważ skansen jest niewielki, przewodnik po skansenie to zarazem osoba wyrabiająca lalki i sprzedająca je.

Veteran Muzeum i ZOO Park w Rapotnie pod Jesenikami

Interesujące muzeum z bardzo bogatą ekspozycją różnorodnych starych pojazdów (powozy, dorożki, sanie, rowery, motocykle, samochody, czołg, wozy strażackie, traktory), maszyn rolniczych i urządzeń rzemieślniczych, ponadto: wiejskie sprzęty domowe, stroje z różnych epok, wózki dziecięce, pierwsze radia, telewizory, zegary, sprzęty muzyczne, stare fotografie itp.

W obrębie muzeum mini ogród zoologiczny (małpy, lamy, osły, konie, kozy, ptactwo np. papugi, czaple) i mini arboretum, oraz:

- ogródek zabaw dla dzieci, w jego otoczeniu zwierzęta domowe np. ptactwo, króliki,
- miejsce na piknik,
- możliwość jazdy konnej,
- bufet na powietrzu (zastawa np. filiżanki z logo muzeum),
- możliwość zakupu pamiątek, widokówek (sprzedaż tych wyrobów jest zarazem reklamą działalności muzeum, np. zabawki dla dzieci, kubeczki, filiżanki, wazoniki itp. wszystkie z logo muzeum).

Obiekt czynny jest od 8:00-20:00. Bilet kupuje się na cały dzień (np. po zwiedzeniu muzeum można odwiedzić okoliczne miejscowości (zabytki, baseny termalne) i powrócić np. na przejażdżkę konną czy popołudniowy piknik. Muzeum nie jest dotowane, właściciele to prawdziwi pasjonaci.

Galeria Aniołów w Czarnej Wodzie

Niewielka pracownia rzemieślnicza i Galeria Aniołów powstała kilka lat temu w czarnej Wodzie nad Wdą. Właściciel galerii – artysta wytwarzający anioły i inne ozdoby m.in. drewniane ptaszki itp. prezentuje w galerii swoje prace, obrazy malarzy zafascynowanych krajobrazem i kulturą Kociewia, rzeźby innych artystów, tabakiery i kosze. Podczas zwiedzania można podpatrywać artystę przy pracy. Większość eksponatów można kupić, można również zamówić u artysty kapliczki, rzeźby plenerowe i szopki. Wstęp do czynnej codziennie galerii jest bezpłatny.

Gospodarstwo z przydomowym zwierzyńcem koło Bochni

Gospodarz hoduje konie, na których można pojeździć. Urządził też przydomowy zwierzyniec, na który składa się 20 gatunków zwierząt: kuce, miniaturowe kozy, kozy karłowate, strusie, sarny, lamy, pawie, bażanty i wiele gat. ptactwa ozdobnego. Hoduje również daniela, którym stworzył niemal naturalne warunki. Gospodarstwo można zwiedzać po uzgodnieniu telefonicznym.

Ekomuzeum „Na Wzgórzu” w Sobolowie

W ekomuzeum gospodarz zgromadził ponad 300 eksponatów: dawny sprzęt rolniczy gospodarski. By pomieścić wszystkie musiał wybudować specjalny budynek. Są w nim m.in.: drewniana pralka, przedwojenna koparka do ziemniaków, dziwiętnastowieczne krowie jarzma, żarna, drewniany sąsiek, ręczna młockarnia na korbę, kołowrotki, maselnice, żelazka drewniane, prasy do serów, kufle, stare radia i zegary, przedwojenne oleodruki z wizerunkami świętych, maszyna do robienia kiełbasy, monety, stare książki. Na zewnątrz jest stary kierat, bryczka, młynek do zboża i repliki dwóch niewielkich armatek.

Wykorzystanie obiektów pałacowych i dworskich dla celów turystycznych – Pałac Żeleńskich w Grodkowicach

Grodkowice są wsią położoną na Podgórzu Bocheńskim. W XX w. parku znajduje się pałac rodziny Żeleńskich, z której pochodzą kompozytor Władysław Żeleński (1837 - 1921) i jego syn Tadeusz (1874 - 1941) literat i publicysta. Pałac jest odrestaurowany i od kilku lat w weekendy odbywają się tu wieczory muzyczne (orkiestra, recitale fortepianowe, skrzypcowe), wieczory z poezją, występy artystów z teatrów krakowskich.

Corocznie w lipcu organizowane są w przypałacowym parku pikniki dworskie (stoiska rzemieślnicze np. wikliniarstwo, kowalstwo, bednarstwo, tkactwo, rysunek na szkle i inne prace prezentowane przez pobliskie Liceum Sztuk Plastycznych w Nowym Wiśniczu, stoisko pszczelarskie, stoisko ze zdrową żywnością i wiejskimi wiktuałami (konsumpcja) gospodyń ze stowarzyszenia agroturystycznego „Gościnna Dąbrowa” z gminy Kłaj, zlot starych samochodów, przejażdżki konne bryczkami po okolicznych terenach rolniczych, pokazy prac archeologicznych, konkursy, zabawy, grill, piwo, wieczorem zabawa taneczna.

Oprócz małych obiektów istnieją też większe – skanseny i muzea rolnicze na wolnym powietrzu. Przyglądnicie się ich ofercie też może podsunąć pomysł na lokalny wiejski produkt turystyczny.

Skansen Budownictwa Ludowego - Orawski Park Etnograficzny

Skansen znajduje się w Zubrzycy Górnej – wsi położonej w Beskidzie Żywieckim. W skansenie znajduje się drewniany Dwór Moniaków (sołtysów orawskich) z 1784 r. z wyposażeniem czarnej i białej izby, drewniana owczarnia, karczma, drewniane chałupy, folusz i olejarnia.

Obecnie na terenie skansenu organizowane są programy przeznaczone głównie dla grup młodzieżowych:

- Jak to ze Inem było,
- Jak powstaje chleb (młócka cepami, wypiek chleba w starym piecu chlebowym),
- Wyrób bukietów orawskich z gufrowanej bibuły,
- Malowanie witraży na szkle (dzieci otrzymują oprawione prace na pamiątkę).

Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie (k. Poznania)

Muzeum w Szreniawie usytuowane jest na skraju Wielkopolskiego Parku Narodowego. Ekspozycja muzealna ilustruje dzieje rolnictwa i wsi od VIII do XX w.

Odbywają się tu m.in. pokazy:

- Pokaz zdobienia pisanek,
- Jarmark Wielkanocny,
- Kolorowe Dzieciństwo w Muzeum,
- Festyn Zielonościwkowy,
- Gdzie drwa rąbią tam wióry lecą,
- Wesele wiejskie,
- Omłoty w Szreniawie,

- Retro-show,
- Zwyczaje i obrzędy Bożonarodzeniowe.

Muzeum posiada też oddziały terenowe:

- Skansen i Muzeum Pszczelarstwa w Swarzędzu,
- Muzeum Młynarstwa i Wodnych Urządzeń Przemysłu Wiejskiego w Rogoźnie,
- Muzeum Wikliniarstwa i Chmielarstwa w Nowym Tomysłu,
- Muzeum Środowiska Przyrodniczego i Łowiectwa Wielkopolskiego w Uzarzewie.

Park historyczno - etnograficzno - rekreacyjny w Ópusztaszer na Węgrzech

W parku tym znajdują się tu rozległe tereny rekreacyjne, jezioro, ścieżki spacerowe, rowerowe, zwłaszcza dla dzieci, tereny biwakowe, budynki muzealne w kształcie tureckich namiotów z ekspozycją dotyczącą przyrody i historii południowych Węgier, skansen wiejskiego budownictwa ludowego, skansen budownictwa miejskiego (XIX-wieczne miasteczko, m.in. sklep kolonialny, urząd pocztowy, fryzjer, fotograf, domy mieszczańskie - XIX-wieczne miasteczko tętni życiem: w sklepie można kupować, u fotografa zrobić zdjęcie, na pocście wysłać widokówkę itp.), muzeum techniki (m.in. stare parowozy i wagony, samoloty, urządzenia rolnicze). Park jest tak urządony, że można tu wraz z całą rodziną spędzić cały dzień, a każdy turysta znajdzie coś interesującego dla siebie.

EKOTURYSTYKA ZWANA TEŻ ZIELONĄ TURYSTKĄ ROZWIJA SIĘ W OPARCIU O WALORY PRZYRODNICZE, W TYM OBSZARY CHRONIONE (WYKORZYSTANIE POPRZEZ ŚCIEŻKI DYDAKTYCZNE, TABLICE INFORMACYJNE, SZLAKI ROWEROWE I PIESZE). W CELU POSZERZENIA OFERTY MOŻNA PROPONOWAĆ TURYSTOM (W MAŁYCH GRUPACH) WYCIECZKI Z LEŚNIKAMI, BOTANIKAMI, GEOLOGAMI, ORNITOLOGAMI

Poniżej przedstawiono przykład wykorzystania lasu i torfowiska jako elementu produktu turystycznego.

Ścieżka dydaktyczna, trasa rowerowa i szlak konny w Puszczy Niepołomickiej

Puszcza Niepołomicka to kompleks leśny w zach. części Kotliny Sandomierskiej w widłach Wisły i Raby. W drzewostanie dominuje sosna, ponadto jest tu dąb, olsza, brzoza, buk; kilka rezerwatów przyrody m.in. rez. Wiślisko Kobyle w starorzeczu Wisły, rez. długosza królewskiego i inne; w północnej części puszczy – hodowla żubrów. W zachodniej części puszczy w pobliżu Niepołomic utworzona została ścieżka dydaktyczna pokazująca życie lasu i jego funkcje (rozmyślczone wzdłuż ścieżki tablice pokazują: roślinność i zwierzęta, funkcje lasu, pozyskiwanie drewna, uprawy leśne, grzyby i owoce leśne, szkodniki drzew, zagrożenia lasu pożarami). Puszcę przecinają oznakowane szlaki piesze, rowerowe i konne (w Staniątkach znajduje się stadnina koni). Zimą organizowane są kuligi. Pod nadzorem leśników odbywają się też wycieczki grup głównie młodzieży szkolnej i studentów oraz „sprzątanie lasu” (ze zorganizowanym zbieraniem i wywozem śmieci).

Ścieżka dydaktyczna na torfowisku „Borkovická Blata” w południowych Czechach

- mały, leśny parking z ogólną tablicą informacyjną o przebiegu ścieżki dydaktycznej,
- dojście do ścieżki drogą leśną,

- początek ścieżki – tablica informacyjna oraz pojemnik z informatorami turystycznymi w różnych językach,
- I część ścieżki – gospodarcze wykorzystanie torfowiska, tablica informacyjna, zdjęcia, dawne maszyny,
- część obecnego torfowiska – ścieżka jest zagospodarowana, wybudowane zostały pomosty drewniane, mostki i kładki, drewniana wieża widokowa,
- w miejscach występowania poszczególnych roślin charakterystycznych dla torfowiska znajdują się tabliczki informujące (numeracja pokrywa się z numeracją w wielojęzycznych informatorach).

Warto tu nadmienić, że w utworzeniu produktu turystycznego uczestniczyła młodzież szkolna.

Gospodarstwo w Nowym Gierałtowie w Sudetach

W 21 ha gospodarstwie w Nowym Gierałtowie właściciel urządził **ścieżkę dydaktyczną „Las i łąka”**. Wędrując botaniczną ścieżką dydaktyczną turyści mogą poznać różne zbiorowiska roślinne: łąki, zadrzewień śródpolnych, lasu. Na terenie gospodarstwa zapoznać się mogą z **uprawą aronii i hodowlą kóz**. Jest tu też **ścieżka zdrowia**.

TWORZENIE PRODUKTÓW TURYSTYCZNYCH ŁĄCZĄCYCH WIELOWIEKOWE TRADYJCJE Z NOWOCZESNYMI TECHNOLOGIAMI SŁUŻĄCYMI ICH LEPSZEMU WYKORZYSTANIU I OCHRONIE

Wykorzystanie licznych organizacji i stowarzyszeń współpracujących w ramach LGD do tworzenia innowacyjnych, nowoczesnych produktów, łączących w sobie dawne tradycje i nowoczesne technologie, zwłaszcza w odniesieniu do zachowania dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego subregionu. Tu chociażby przykład ze Stryszowa, gdzie nowoczesne urządzenia zainstalowane są w starych wiejskich budynkach.

Ekocentrum ICPPC w Stryszowie

ICPPC to Międzynarodowa Koalicja dla Ochrony Polskiej Wsi (International Coalition to Protect the Polish Countryside). Ekocentrum jest miejscem, gdzie można zobaczyć jak w kompleksowy sposób działają ekologiczne rozwiązania techniczne. Wszystkie urządzenia działają tu w zgodzie z naturą produkując prąd, ogrzewając wodę i pomieszczenia, oczyszczając ścieki. W Ekocentrum w Stryszowie można zobaczyć Eko-dom z gliny i słomy zasilany energią słoneczną przetwarzaną przez moduły fotowoltaiczne o mocy 2,5KW, kolektory słoneczne służące do ogrzewania wody, półkolistą szklaną werandę, która umożliwia pasywne wykorzystanie energii słonecznej do ogrzewania pomieszczeń, świetliki rurowe do oświetlania ciemnych miejsc, przydomową, biologiczną oczyszczalnię ścieków, sferyczną szklarnię, która oszczędza o 20% energii więcej niż tradycyjna, ekologiczny ogródek warzywny i ziołowy. W ekocentrum odbywają się też wykłady i warsztaty:

- ekologiczne budownictwo – domy z gliny i słomy,
- odnawialne źródła energii,
- ekologiczne i tradycyjne rzemiosło,
- dlaczego i jak chronić polską wieś,
- ekologiczna turystyka w gospodarstwie,

- ginące zawody,
- naturalne metody ochrony zdrowia.

Zajęcia odbywają się w budynku z gliny i słomy zasilanym energią wytwarzaną przez ogniwa fotowoltaiczne, a ciepłą wodę dostarczają kolektory słoneczne. Dla turystów, którzy chcą pozostać dłużej oferowane są noclegi w gospodarstwach ekoturystycznych w Stryszowie (tradycyjne gospodarstwo ekologiczne, w którym można zakupić mleko, jaja, sery) i okolicy:

- Dąbrówka (ekologiczne gospodarstwo, w którym można zakupić truskawki i warzywa),
- Łękawica (gospodarstwo, w którym można zakupić maliny, agrest, jabłka i brzoskwinie oraz domowe ciasta),
- Stronie (gospodarstwo sadownicze, gdzie można zakupić wiśnie, aronie, maliny, czarną porzeczkę oraz soki z tych owoców),
- Wieprz (gospodarstwo, w którym można zakupić warzywa, owoce oraz chleb razowy),
- Zebrzydowice (gospodarstwo, gdzie można zakupić mleko kozie).

Warsztaty organizowane przez Ekocentrum trwają od 3 - 6 godzin do 2 - 3 dni. Dla turystów, którzy przybywają na dłużej oferowane są też wycieczki piesze i rowerowe, a gospodarstwa ekoturystyczne oferują wycieczki bryczkami.

W ramach projektu „Ginące zawody” finansowanego przez Ambasadę Królestwa Holandii, Rockefeller Brothers Fund (USA), Goldman Prize (USA) i Cretive (Słowacja) Fundacja ICPPC zorganizowała w miesiącach sierpień – grudzień 2003 r. serie warsztatów umożliwiających naukę ginących zawodów. W warsztatach uczestniczyło ponad 100 osób (w grupach 10 - 20). Uczyli się budować domy z gliny i słomy, rzeźbić w drewnie i malować, szyć i haftować gorsety, uprawiać ziemię tradycyjnymi ekologicznymi metodami, tradycyjnie przetwarzać owoce i warzywa, stosować zioła w kuchni i leczeniu, lepić naczynia z gliny, wyplatać kosze z wikliny i z łuby drzewnej, gotować regionalne potrawy, piec tradycyjne ciasta świąteczne, robić świeczki z wosku pszczelego. Warsztaty odbywały się w ekocentrum i współpracujących z nim gospodarstwach ekologicznych. Wykładowcami byli lokalni twórcy ludowi, rolnicy ekologiczni i pracownicy ICPPC.

Idea tego typu centrów ekologicznych służących nauce, edukacji i turystyce rozwija się i w ostatnim czasie nowe centra ekologiczne powstały w Andrychowie i Czańcu.

WYKORZYSTANIE STARYCH KAMIENIOŁOMÓW DO TWORZENIA PRODUKTÓW GEOTURYSTYCZNYCH

Na obszarze subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy znajduje się kilka nieczynnych kamieniołomów (w Bochofnicy ze stanowiskiem dokumentacyjnym – „Ściana Pożaryskich”, w Rzeczycy-Kolonii, Wierzchoniowie, Kazimierzu Dolnym, Janowcu Nasiłowie).

Kamieniołomy są miejscem wycieczek studentów geologii, ale mogą również zainteresować różnych turystów (turystyka hobbystyczna), pod warunkiem, że stworzone zostaną ciekawe produkty turystyczne. Poniżej przedstawiam dwa przykłady wykorzystania starych kamieniołomów.

Stary kamieniołom w Tata na Węgrzech

W węgierskiej miejscowości Tata (północne Węgry) znajduje się stary kamieniołom, zaadaptowany do celów turystycznych. Powstało w nim Muzeum Geologiczne na wolnym powietrzu. Zwiedzanie

ułatwiają tablice informacyjne (ścieżka dydaktyczna). W zadaszonym pawilonie w starych kopalnianych wagonikach (ustawionych na fragmentach szyn kolejki wąskotorowej) można pooglądać różnego rodzaju surowce skalne wydobywane w miejscowym kamieniołomie oraz w innych kamieniołomach na Węgrzech (na wagonikach opisy skały i miejsca wydobycia). Przy wejściu do muzeum, obok kasy znajduje się mały sklepik, w którym turyści mogą zakupić minerały, wyroby jubilerskie z oryginalnymi miejscowymi kamieniami, są tu też mapy przewodniki i materiały promocyjne.

Kamieniołom w Żegocinie (woj. małopolskie)

Stary kamieniołom piaskowca przekształcony został w obiekt turystyczny:

- mały parking,
- kładka przez rzekę płynącą między parkingiem a kamieniołomem,
- tablica informacyjna o budowie geologicznej obszaru,
- wiata, miejsce na piknik z ogniskiem,
- kosze na śmieci,
- tablice informacyjne przy drodze, umieszczenie obiektu jako atrakcji geologicznej w przewodnikach i folderach.

Gospodarstwo agroturystyczne "Wapiennik" w Sudetach

Gospodarstwo rolne posiada na swoim terenie ruiny starego **wapiennika**. W zabezpieczonych i częściowo odrestaurowanych ruinach gospodarze urządzili **galerię minerałów**, stanowiącą dodatkową atrakcję dla gospodarstwa i wsi. Jest to zarazem rzecz oryginalna w całej miejscowości i wyróżnia to gospodarstwo. W obecnych czasach jest to niezmiernie ważne, gdyż w przypadku agroturystyki nie wystarczy tylko zaspokojenie podstawowych potrzeb turystów w zakresie noclegu i posiłków, wybór przez turystę właśnie „naszego” gospodarstwa połączony jest zarazem z wyborem najciekawszej oferty rekreacyjnej.

WYKORZYSTANIE STANOWISK ARCHEOLOGICZNYCH DLA TURYSTYKI ARCHEOLOGICZNEJ

Archeologia ma od bardzo dawna swoje ugruntowane miejsce w placówkach regionalnych, ale w terenie rzadko można spotkać sensowne przykłady prezentacji bądź wykorzystania potencjału archeologicznego. Pozytywne przykłady wykorzystania archeologicznego dziedzictwa regionu znane są jednak z niektórych miejsc w Polsce, np.

Szlak turystyczny Via Regia Antiqua

- Oznakowana ścieżka turystyczno-edukacyjna w Chełmie k. Bochni: Wytyczony tu został Szlak Turystyczny „Via Regia Antiqua” pieszy lub rowerowy Grodzisko w Chełmie – Moszczenica Łapczyca – Bochnia, z tablicami informacyjnymi. Tablica w Chełmie opisuje neolityczne osadnictwo na starożytnym szlaku handlowym, przy którym rozwijała się osada. Od 1999 r. u podnóża Grodziska w przełomowej dolinie Raby odbywa się obrzęd Wianków świętojańskich łączący elementy zwyczajów pogańskich z tradycjami chrześcijańskimi. Na wzgórze, na którym znajdowało się grodzisko prowadzi odtworzony dzięki inicjatywie Urzędu gminy w Bochni i środków UE fragment kamiennej drogi, a na wzniesieniu fragment zabudowy warownej.

Dodatkowo jest tu punkt widokowy na dolinę Raby, Puszcę Niepołomiczą, Beskid Wyspowy. Wytyczone jest też miejsce piknikowe.

- Osada archeologiczna w Bochni – organizowane są tu m.in. pikniki archeologiczne.
- Wólka Bielecka w gminie Milejów (inscenizacje).

WYKORZYSTANIE BOGATYCH I UGRUNTOWANYCH W LITERATURZE TRADYCJI KULINARNYCH REGIONU DO
TWORZENIA WZDŁUŻ SZLAKÓW TURYSTYCZNYCH ATRAKCYJNYCH PRODUKTÓW KULINARNYCH

Regionalna kuchnia doczekała się już opracowań książkowych, przeprowadzonej ostatnio w 8 miastach Polski i w Brukseli kampanii promocyjnej, czas więc wkomponować lokalne produkty kulinarne w trasy turystyczne subregionu. Najlepiej w postaci małych lokali gastronomicznych, domowych stołówek, punktów sprzedaży wiejskich produktów, stoisk z lokalnymi produktami podczas imprez turystycznych. Wykorzystać też lepiej można wiejskie stawy z rybami, licznie występujące na całym obszarze subregionu. Ważnym współczesnym produktem kulinarnym jest wino gronowe z winnic Małopolskiego Przełomu Wisły (w subregionie jest ich 7). Turystykę kulinarną można tu połączyć z aktywną formą wypoczynku jak spacery po winnicach.

Przykłady produktów turystyczno-kulinarnych:

Barani szlak w Beskidzie Sądeckim

Połączenie aktywnej turystyki pieszej lub rowerowej z turystyką kulinarną i poznawczą. Szlak tematyczny powstał na obszarze, na którym przed 25 laty kwitło owczarstwo, a wypas stad owiec spowodował powstanie górskich hal, cieszących się dużą popularnością turystyczną, ze względu na przepiękne panoramy. Bacowie wytwarzali sery, żentycę i bundz. Jednak przemiany gospodarcze ostatnich 20 lat spowodowały upadek owczarstwa i zarazem tradycyjnych form gospodarowania. „Barani Szlak” to przedsięwzięcie promujące zalety smakowe i zdrowotne produktów owczych: mleka, serów i jagnięcego mięsa. Prowadzi przez pasmo Jaworzyn Krynickiej i wyposażony jest w tablice informacyjne. Na jego trasie znajdują się gospodarstwa owczarskie, w których można skorzystać z jagnięcego mięsa, doskonałych serów i zaplanować imprezę przy pieczonym baranie. Znakomite potrawy z jagnięciny polecane są w wybranych schroniskach górskich np. schronisko Cyrla pod Makowicą nad Rytrem i restauracjach. Wszystkie obiekty serwują potrawy z lokalnych gospodarstw owczarskich, w których hodowla owiec odbywa się zgodnie z zasadami produkcji ekologicznej. Można również zobaczyć liczne rasy owiec i odtworzone od podstaw gospodarstwa owczarskie.

Gospodarstwo rybackie w Żmiącej

Gospodarstwo posiada dwa stawy rybne, hoduje się tu głównie pstrągi, jesiotry. Tablica informacyjna przy drodze, kierująca do gospodarstwa, parking, ścieżki spacerowe, miejsca do wypoczynku, stanowiska dla wędkarzy, bufet, w którym można kupić smażone pstrągi oraz lokalne produkty (owoce z gospodarstw Małopolskiego Szlaku Owocowego, miejscową śliwowicę, sery krowie i owcze, lokalne przetwory domowe np. ogórki małosolne, soki). Czekając na złowienie świeżych ryb, trudno tu nie skosztować różnych miejscowych przysmaków.

W sezonie turystycznym organizowane są tu różne imprezy głównie o charakterze kulinarnym (zawsze promujące produkty miejscowego rolnictwa, w tym owoce i przetwory owocowe z gospodarstw Małopolskiego Szlaku Owocowego).

Styryjska Droga Jabłkowa

Droga Jabłkowa wije się na odcinku 25 km przez pagórkowate tereny Styrii i łączy 5 gmin znanych w całym kraju jako „Sad Austrii”. Droga Jabłkowa to przedsięwzięcie związane z programem „Odnowy wsi” realizowanym w ramach Europejskiej Polityki Regionalnej. Istota szlaku polega na niekonwencjonalnym wykorzystaniu wsi, regionu, tradycji sadowniczych związanych z produkcją jabłek, kultury regionu. Szlak ma na celu rozwój różnorodnej, drobnej przedsiębiorczości dla wyraźnego podniesienia dochodów rolniczych z małych gospodarstw, w oparciu o wielostronne wykorzystanie surowca jakim są jabłka.

Symbolem „Drogi Jabłkowej” są trzy jabłka, ułożone w piramidę i otoczone obrysem korony drzewek owocowych. Symbolem tym oznakowana jest cała Droga Jabłkowa. Wzdłuż niej małe drewniane tabliczki informują co można kupić u poszczególnych sadowników (jabłka i przetwory z jabłek w tym alkoholowe). Przez cały rok trwa sprzedaż w gospodarstwach rolnych jabłek i przetworów, w tym ok. 50 rodzajów alkoholi i napitków alkoholizowanych destylowanych z wybranych odmian owoców i ich mieszanek, moszczu jabłkowego, szampana jabłkowego, suszonych owoców, oleju z pestek, miodu, mleka kłaczki i kosmetyków z mleka kłaczki, ponad 70 starych i nowych odmian sadzonek jabłoni.

„Droga Jabłkowa” obudowana jest licznymi usługami:

- gastronomicznymi, związanymi ze specyfiką kuchni tego regionu,
- wędrownkami po gospodarstwach mającymi na celu degustacje moszczu jabłkowego i innych przysmaków,
- lataniem balonami nad sadami i podziwianiem widoków z góry,
- jazdą konną,
- możliwością uprawiania różnych dyscyplin sportowych i rekreacyjnych (np. tenis, strzelanie z kusz i łuków, lotniarstwo, wędkowanie w stawach rybnych).

Styryjską Drogę Jabłkową zaczęto tworzyć w 1986 r., kiedy to 40 sadowników zrzeszyło się w stowarzyszenie, które przyjęło nazwę „Droga Jabłkowa”. Celem tego stowarzyszenia było i jest wzmocnienie siły gospodarczej regionu, zwrócenie uwagi mieszkańców miast na walory regionu, przybliżenie życia i pracy sadownika, zagwarantowanie zatrudnienia w gospodarstwach sadowniczych przez zwiększoną sprzedaż bezpośrednią, podniesienie dochodów z gospodarstw przez rozwój małej przedsiębiorczości, rozbudzenie i utrwalenie identyfikacji rodzimej ludności z regionem i wykonywaną pracą.

Po kilkunastu latach promowania „Drogi Jabłkowej” wzrosła liczba członków stowarzyszenia z 40 do 313 co stanowi 25% sadowników z 5 gmin.

Do ciekawych produktów turystycznych na Drodze Jabłkowej zaliczyć można:

- Muzeum Jabłka urządzone w starym zabytkowym obiekcie gospodarczym (stała wystawa eksponatów ilustrujących historyczny rozwój sadownictwa, miejsce jabłka w mitologii, religii i kulturze, a także sposoby przetwarzania owoców na alkohole, moszcz, i inne przetwory, zbyt i transport, sposoby ochrony roślin i przeciwdziałania gradobiciu, pokazany jest również ważny dla sadowników chów pszczół);
- Szlak Miodowy – 2-godzinna trasa spacerowa po najlepszych pasiekach, objaśniająca współdziałanie świata owadów i roślin;

- Wydarzenia kulturalne związane ze świętem jabłek, uroczystości regionalne, zespoły ludowe, festyny, sprzedaż wyrobów rękodzieła, sprzedaż i degustacje alkoholi z jabłek, gdyż w każdym gospodarstwie wolno wytwarzać 500 litrów alkoholu z jabłek rocznie.

NASYCENIE SZLAKÓW TURYSTYCZNYCH INNOWACYJNYMI PRODUKTAMI

W celu dyfuzji ruchu turystycznego, a zarazem planowych działań związanych z rozwojem turystyki zrównoważonej wskazane jest ukierunkowanie ruchu turystycznego na wyznaczone szlaki nasycone atrakcyjnymi produktami turystycznymi, a zarazem urządzeniami takimi jak toalety, miejsca odpoczynku, kosze na śmieci.

W Europie istnieje bardzo wiele szlaków turystycznych, zwłaszcza rowerowych z ogromną ilością atrakcyjnych i bardzo zróżnicowanych, a zarazem swoistych dla regionu produktów turystycznych.

Trasy rowerowe na wyspie Bornholm

W latach 80. wybudowano na wyspie Bornholm zespół dróg rowerowych o łącznej długości ok. 200 km. Fakt ten stawia wyspę na pierwszym miejscu w Europie wśród regionów przystosowanych dla turystyki rowerowej. Trasy są dobrze oznakowane, ponadto istnieją przy nich zarówno małe fabryczki rowerów, salony rowerowe i warsztaty naprawcze oraz bardzo liczne wypożyczalnie rowerów.

Większość szlaków rowerowych zaczyna się w miejscowości Rønne. Są to trasy od długości kilkadziesiąt kilometrów każda. Miasto Rønne jest stolicą wyspy i zarazem najważniejszym portem. W centrum miasta znajdują się liczne obiekty zabytkowe, m.in. budynek dawnego urzędu celnego z 1684 r., latarnia morska z 1880 r., domy kupieckie i dawne warsztaty rzemieślnicze. Każda z zaprojektowanych tras dostarcza innych przeżyć turystów, każda oferuje bowiem inne atrakcje.

Przykłady:

- zabytkowe, przeważnie małe rybackie miasteczka z domami z muru pruskiego, wąskimi uliczkami, często latarniami morskimi, tradycyjnymi wędzarniami śledzi;
- zespół nowoczesnych wiatraków;
- ogród zoologiczny;
- Vang - średniowieczna osada, obecnie m.in. port jachtowy, w pobliżu zabytkowy młyn wodny z pocz. XIX w.;
- Jons Kapel – odosobniona 20 metrowa skała znajdująca się na początku granitowego klifu, u podnóża Jons Kapel znajdują się grotty, ponadto z wybrzeża widać brzegi Szwecji. Zabytkowe okrągłe kościoły, na wybrzeżu formacje skalne i możliwość uprawiania wspinaczki oraz kursy wspinaczkowe dla początkujących;
- duży kompleks leśny, torfowiska z ciekawą roślinnością, w środkowej części kompleksu leśnego usytuowano stadion przystosowany do wyścigów zaprzęgów konnych, odbywają się tu również zawody kłusaków;
- kompleksy leśne z ciekawym krajobrazem polodowcowym, głazy narzutowe, jezioro polodowcowe;

- zabytkowy wiatrak, odrestaurowany i udostępniony do zwiedzania, turysta może tu nie tylko zobaczyć proces mielenia, ale też zaopatrzyć się w świeżo zmieloną mąkę;
- muzeum starych pojazdów Bornholms Automobilmuseum (m.in. samochody Adler, BMW, Austin, Ford, motocykle oraz kompletnie wyposażony warsztat samochodowy z 1920 r.);
- młyny wodne;
- Gyret – jedno z największych na wyspie skupisk kamieni kultowych – osada znana z ciekawych wykopalisk z epoki żelaza oraz ciekawostka geograficzna – blok skalny w miejscu przecięcia równoleżnika 55 stopnia szerokości geograficznej północnej z południkiem 15 długości geograficznej wschodniej;
- Dueodde – najpopularniejszy obszar wypoczynkowy na wyspie, szerokie piaszczyste plaże, wydmy, łagodnie nachylone dno morskie i czysta woda, zwiedzić tu można latarnię morską oraz pozostałości poniemieckich wykopów pod potężne działa kalibru 380 mm z czasów II wojny światowej;
- Balka – osada letniskowa, dogodne warunki dla kąpeli, bardzo dobre zagospodarowanie turystyczne; niedaleko Balki położony jest rezerwat zwierząt oraz na dawnych wyrobiskach torfu obszar łągowy ptactwa – z wybudowanej tu specjalnej wieży widokowej można oglądać zachowania wielu gatunków ptaków. Małe miasteczka rybackie z zabytkowymi, krytymi słomą domostwami rybackimi, tradycyjne wędzarnie słynne z doskonałych potraw z ryb i owoców morza; targi staroci, święto portowe, oraz organizowane dla turystów kursy wytapiania i formowania przedmiotów ze szkła);
- Akirkeby Muzeum Natur Bornholm – dzięki nowoczesnej technice w muzeum tym można się dowiedzieć jak powstała wyspa i jak wyglądała jej historia od czasów zlodowacenia aż do dziś.

Bogate dziedzictwo kulturowe subregionu Zielony Pieścięń można wkomponować w dowolny już istniejący szlak turystyczny:

- oznaczyć obiekty zabytkowe tablicami informacyjnymi;
- dostosować czas otwarcia muzeów, kościołów, czy wiejskich świetlic do potrzeb turystów;
- wykorzystać miejscowych wolontariuszy (młodzież, osoby starsze, w okresie wakacji nauczyciele, leśnicy, rolnicy, plantatorzy) do pełnienia roli wiejskich przewodników.

Na dwie kategorie turystów należałoby również zwrócić uwagę przy tworzeniu produktów turystycznych: dzieci i młodzież szkolną oraz turystów „sentymentalnych” i uczestników pielgrzymek.

Pożądane jest rozwijanie **turystyki dzieci i młodzieży szkolnej** w celu:

- kształtowania świadomych postaw przyszłych turystów (ekoturystów),
- poprzez dzieci zainteresowania questingiem osób starszych i rodzin,
- wydłużenia sezonu turystycznego.

W przypadku lokalnych produktów turystyki wiejskiej np. warsztaty rzemieślnicze i kulinaria – ma to spore znaczenie ekonomiczne dla oferujących produkt, gdyż jednorazowo gospodarze uzyskują dochód od 20 (bus) do 50 (autokar) osób, np. w gospodarstwie ekologicznym w Łękawicy k. Wadowic, dochód taki waha się od 200–500 zł (w ofercie pobytu 2 – 3 godzinnego: zwiedzanie w części gospodarczej kilkunastu dawnych sprzętów gospodarczych z pokazem ich wykorzystania

(drewniane grabie, cepy, żarna), przejażdżki bryczką po okolicy, możliwość kontaktu ze zwierzętami w oborze, prelekcja gospodarza o ekologicznej produkcji żywności oraz zajęcia z gospodynią w kuchni (lub w ogrodzie w zależności od pogody i pory roku) – robienie masła i ciasteczek z mąki razowej i domowego powidła, konsumpcja. Niewiele trzeba, aby powstał produkt szalenie atrakcyjny dla dzieci, zapadający w pamięć, często bardziej niż zwiedzanie kolejnego zabytku czy muzeum. W dodatkowej ofercie np. ognisko lub zbieranie ziemniaków. Gospodarstwo odwiedzają też młodzi ludzie z USA (noclegi w kilku gospodarstwach ekologicznych w okolicy lub gospodarstwach Małopolskiego Szlaku Owocowego, warsztaty (ginące zawody) w ekocentrum w Stryzowie, przejażdżki bryczkami po okolicy, wspólne gotowanie na bazie ekologicznych produktów).

Inny przykład to warsztaty związane z ginącymi zawodami (np. garncarskie w skansenie w Wygiełzowie, wikliniarskie w Stryzowie – zorganizowanie takich warsztatów dla grupy dzieci czy młodzieży to też jednorazowy dochód w wysokości 300 – 800 zł). Na opisywanym obszarze występują już takie produkty (najlepiej wykorzystane jest kowalstwo w Wojciechowie), można jednak promować inne wsie wykorzystując tradycyjne rzemiosła: garncarstwo, tkactwo, wikliniarstwo, bibułkarstwo, kuśnierstwo.

Opisana tu rekomendacja rozwoju turystyki dzieci i młodzieży szkolnej wydawać się może na pozór sprzeczna z podaną powyżej w części dot. turystyki w woj. lubelskim informacją o spadającej liczbie uczestników tego typu turystyk. Nie jest to jednak do końca prawda. Kluczowe jest tylko właściwe kierowanie oferty. O ile przedstawiona analiza dochodów i wydatków gospodarstw domowych nie sprzyja tej formie turystyki i w wielu polskich szkołach nie ma możliwości organizowania turystyki młodzieżowej bez dofinansowania, o tyle znaczne możliwości istnieją w przypadku szkół niepublicznych, a trudno o lepsze zaplecze niż woj. mazowieckie (kierowanie oferty bezpośrednio do konkretnych szkół prywatnych lub społecznych w aglomeracji warszawskiej).

Na potrzeby tej formy turystyki można stworzyć odpowiednie programy edukacyjne, a oferty skierować do szkół głównie aglomeracji warszawskiej, np.

- „Nawozy sztuczne i naturalne” (zwiedzanie Zakładów Azotowych Puławy SA, gospodarstwa ekologicznego i ekoprzetwórnii),
- „Woda źródłem życia” (wycieczka do Doliny Wieprza - krążenie wody w przyrodzie, ochrona życia w wodzie, badanie czystości wody, rośliny i zwierzęta, podglądanie ptaków, ognisko),
- „Zwierzę nie jest rzeczą” (wycieczka do lecznicy zwierząt, pomagamy „mniejszym braciom”, do zakładów Biowet, wycieczka na fermę strusią),
- „Ekologiczny detektyw” (Zakład Unieszkodliwiania Odpadów Komunalnych w Puławach – zwiedzanie tego nowoczesnego zakładu i lekcja edukacyjna, zwiedzanie oczyszczalni ścieków, prelekcje dotyczące zrównoważonego rozwoju, „sprzątanie świata”).

Na opisywanym obszarze rozwijanie turystyki sentymentalnej dotyczy głównie podróży Żydów z Izraela. Lubelski szlak Kultury Żydowskiej, obejmuje co prawda głównie Lublin, ale też i inne miejscowości, zamieszkiwane kiedyś licznie przez Żydów na terenie całego województwa, jak i powiatu puławskiego.

Istnieje jednak inna, znacznie większa docelowa grupa turystów „sentymentalnych”. Są to turyści polscy, w starszym wieku, którzy stali się mieszkańcami miast na skutek procesu powojennej urbanizacji. Są to też najczęściej osoby, z racji chociażby wieku, poszukujące form wypoczynku w

naturze, poza głównymi centrami turystycznymi i wypoczynku związanego z odwiedzaniem obiektów zabytkowych w tym sakralnych. Niestety w przeważającej mierze obecny i przyszły emeryt polski to nie zamożny emeryt niemiecki uprawiający turystykę sentymentalną i korzystający z hoteli o wyższym standardzie, ale osoba o stosunkowo niskich dochodach. Ważne jest więc łączenie pewnych form turystyki, np. turystyki religijno-pielgrzymkowej (średniozamożny polski emeryt korzysta z tanich pielgrzymek organizowanych przez parafię), z sentymentalnymi pobytami na wsi, w gospodarstwach agro-i ekoturystycznych, oferujących odwiedzanie wiejskich galerii, wiejskich obiektów przemysłowych, przejażdżki bryczkami, domową, często dietetyczną kuchnię, imprezy folklorystyczne („smaki dzieciństwa”). Dla tej grupy turystów interesujące mogą być też lokalne warsztaty rzemieślnicze (często przypominające zajęcia z dzieciństwa od wielu lat już niewykonywane) i lokalna kuchnia (warsztaty kulinarne z konkursami kulinarnymi – nagrody w formie np. domowych przetworów).

4.4.7. Promocja turystyki w subregionie

Przykładowe rozwiązania w zakresie promocji turystycznej na zewnątrz subregionu:

- strony internetowe,
- przewodniki, e-przewodniki,
- mapy turystyczne (opracowanie dokładnej mapy turystycznej subregionu w skali 1:50 000), foldery,
- kampanie promocyjne (jak np. ostatnio prowadzona kampania „Smaki Lubelszczyzny”), promocja ciekawych produktów gospodarstw agroturystycznych (strusie, konie, terapia oczyszczająca organizm, winnice),
- promowanie w katalogach, internecie ciekawych produktów w gospodarstwach agroturystycznych.

Faktyczna promocja może odbywać się także poprzez programy turystyczne tworzone przez LGD np. na opisywanym obszarze w dolinach Wisły i Wieprza powinny powstać programy ornitologiczne. Obszernie opisane w niniejszym opracowaniu walory awifauny są jedynymi w subregionie unikatowymi walorami w skali Europy. Atrakcyjne programy ornitologiczne połączone z prezentacją dziedzictwa kulturowego stanowiłyby szansę na rozwój turystyki zagranicznej.

Inne proponowane programy turystyczne:

- programy zdrowotne uwzględniające hipo- i apiterapię, ziołolecznictwo,
- programy etnograficzne (po dokładnym zaznajomieniu się z historią i tradycjami w regionu, poznaniu osób, które do dziś kultywują stare tradycje i zwyczaje, zajmują się rękodziełem ludowym, lokalnych artystów, koła gospodyń wiejskich itp.),
- programy historyczne uwypuklające ciekawe wydarzenia historyczne (wydarzenia związane z Wisłą i handlem zbożem, barki i tratwy, nie obce tu łodzie wikingów i piratów, a jeśli już „zbóje” to zgodnie z legendą na zamku w Bochothnicy),
- programy archeologiczne dla dzieci - poszukiwania skarbów połączone z grami terenowymi (bogactwo stanowisk archeologicznych sprzyja propagowaniu tej formy turystyki),

- pokazy rzemiosła ludowego, kursy np. obróbki kamienia, budowania łodzi, garncarstwa, tkactwa, odwołanie się do dawnych tradycji rzemieślniczych będących kiedyś podstawą rozwoju gospodarczego wsi, możliwość nauki i zakupu wyrobów,
- programy przyrodnicze (zapoznanie z florą, ziołolecznictwo ludowe, winnice, plantacje chmielu i tytoniu, róż, drzew i krzewów owocowych i ozdobnych).

Przykładowe rozwiązania w zakresie promocji turystycznej wewnątrz subregionu:

- plakaty promocyjne i mapy (np. Kraina Lessowych Wąwozów),
- oznakowanie produktów turystycznych przy drogach krajowych i gminnych subregionu (dotychczas praktycznie ich brak lub są słabo wyeksponowane), oznakowanie w postaci tablic z opisami atrakcyjnych produktów i zabytków zwłaszcza związanych z kulturą wiejską (młyny, wiatraki), biało-brązowe tablice informacyjne są już pewnym standardem chociażby w ościennym woj. świętokrzyskim,
- wykorzystywanie imprez lokalnych i tworzenie produktów turystycznych np. z imprez odbywających się dziś w wiejskich świetlicach,
- wykorzystanie sławnych postaci do promowania imprez turystycznych (np. Śmiechoterapia z udziałem Krystyny Sienkiewicz w skansenie w Janowcu).

W celu promocji turystyki kulinarnej można rozważyć imprezę kulinarną z Robertem Makłowiczem, najbardziej medialną osobą w Polsce w zakresie kulinariów.

Inny przykład promocji to urządzenie imprezy 'bardzo kontrowersyjnej'. Tak m.in. stało się dwa lata temu w Kielcach, gdzie tradycje związane z Stefanem Żeromskim powiązano ze znanym zapewne bardziej statystycznemu Polakowi 'majonezem kieleckim'. Grupa artystyczna Łódź Kaliska zorganizowała w Muzeum Narodowym w Kielcach wystawę „Stefan i majonez”, o której głośno było w całej „artystycznej” Polsce. Chcąc przybliżyć głównie młodym ludziom postać Stefana Żeromskiego zrobiła z niego gwiazdę popkultury. Wykorzystała znaną metodę sprawdzoną przez Andy Warholą, który odwzorował butelkę coca-coli i puszkę zupy pomidorowej Campbell. Artyści z „Łodzi Kaliskiej” powiesili na ścianach muzeum w różnych plastycznych odstępach portret pisarza oraz zdjęcia słoików majonezu kieleckiego.

PODSUMOWANIE

Na obszarze subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy oprócz dotychczasowych form turystyki powinna rozwijać się eko-agroturystyka, a programy i produkty turystyczne winny wykorzystywać całe bogactwo przyrodnicze i kulturowe regionu i miejscowy potencjał ludzki:

- turystyka powinna propagować zdrowy i produktywny tryb życia w harmonii z przyrodą, zbliżać do siebie ludzi, kreować otwartość i tolerancję;
- rozwój turystyki ma przyczynić się do zachowania zasobów przyrody i kultury lokalnej

społeczności;

- turystyka powinna pełnić funkcję edukacyjną poprzez tworzenie programów przyrodniczych, w tym ornitologicznych uczulających populację zarówno turystów jak i lokalną na zróżnicowanie biologiczne świata i konsekwencje zaniku tej bioróżnorodności;
- rozwój turystyki powinien odbywać się przy udziale miejscowej ludności i kreować nowe źródła dochodów;
- działalność usługowa w branży turystycznej powinna przyczyniać się do zmniejszania ilości odpadów, oszczędności energii, wody, eliminować z użycia substancje szkodliwe dla środowiska (np. spalanie śmieci w paleniskach domowych).

Tego typu działania podejmuje od początku swojego istnienia LGD „Zielony Pierścień:

- opracowuje strategie działania (gdyż ekoturystyka to forma planowana);
- organizuje szkolenia, wyjazdy studyjne do regionów promujących ekoturystykę;
- nawiązuje kontakty z organizacjami ościennymi (m.in. w celu tworzenia produktów ekoturystycznych – szlaki rowerowe, kajakowe);
- podejmuje działania promocyjne.

5. Przegląd dokumentów strategicznych jednostek samorządu terytorialnego subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy w zakresie proponowanych działań w sferze turystyki

Materiały źródłowe:

- Lokalna Strategia Rozwoju Lokalnej Grupy Działania „Zielony Pierścień”;
- Strategia Rozwoju Powiatu Puławskiego na lata 2008 – 2015;
- 11 strategii rozwoju gmin (Janowiec, Kazimierz Dolny, Końskowola, Kurów, Markuszów, Nałęczów, Puławy, Wąwolnica, Wojciechów, Żyrzyn, Baranów).

169

Główne wnioski z przeprowadzonej analizy dokumentów strategicznych:

- Działania z zakresu rozwoju turystyki zajmują ważne miejsce w polityce rozwoju zarówno LGD „Zielony Pierścień”, powiatu puławskiego, a także analizowanych gmin.
- Przedsięwzięcia z zakresu turystyki, zaproponowane do realizacji w Strategii Rozwoju Powiatu oraz strategiach gmin są komplementarne względem celów LSR oraz spójne z jej zapisami.
- Można zauważyć dwa przeciwstawne modele rozwoju turystyki obrane w LSR oraz Strategii Rozwoju Powiatu Puławskiego: LSR zakłada zrównoważony rozwój turystyki na całym obszarze funkcjonowania LGD, natomiast Strategia Rozwoju Powiatu zakłada koncentrację działania na terenie 3 gmin (Kazimierz Dolny, Nałęczów, Janowiec), odznaczających się relatywnie najwyższym poziomem atrakcyjności turystycznej w skali całego powiatu.
- W przypadku 6 spośród rozpatrywanych gminnych strategii rozwoju (Kazimierz Dolny, Markuszów, Nałęczów, Wąwolnica, Wojciechów, Żyrzyn) można mówić o bezpośrednich odniesieniach do sfery turystyki, które znalazły się na poziomie wizji bądź misji rozwoju danej gminy.
- We wszystkich analizowanych dokumentach strategicznych przyjęto cele strategiczne i służące ich realizacji cele operacyjne, grupujące działania ukierunkowane na wsparcie bądź rozwój sektora turystycznego.
- Najszerzym zakresem działań zaproponowanych do realizacji w sferze turystyki (podporządkowanych celom rozwoju turystyki) odznaczają się strategie rozwoju gmin miejsko-wiejskich Kazimierz Dolny i Nałęczów.
- W przypadku strategii rozwoju Nałęczowa celom rozwoju turystyki podporządkowano niemalże wszystkie działania zaproponowane do realizacji w sferze przestrzennej, gospodarczej i społecznej (w tym m.in. zadania z zakresu planowania przestrzennego).
- Wśród najbardziej popularnych działań (pojawiających się najczęściej w strategiach rozwoju poszczególnych gmin), zaproponowanych do realizacji w sferze turystyki należy wymienić: rozwój agroturystyki (wszystkie gminy), rozwój infrastruktury turystycznej (szlaki turystyczne –

głównie piesze i rowerowe, ścieżki edukacyjne, punkty widokowe itp.) oraz działania promocyjne i marketingowe.

Na podstawie analizy zapisów strategii rozwoju gmin, wchodzących w skład subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy, zdefiniowano w sumie 21 kategorii przedsięwzięć, jakie zaproponowano do realizacji w sferze turystyki. Działania te można podzielić na dwie zasadnicze grupy. Pierwszą z nich stanowią inicjatywy bezpośrednio dotyczące rozwoju oraz wzmocnienia sektora turystyki, do których zaliczają się:

- rozwój bazy noclegowej i gastronomicznej,
- rozwój infrastruktury turystycznej,
- rozwój agroturystyki,
- rozwój turystyki biznesowej,
- rozwój turystyki uzdrowiskowej,
- działania promocyjne i marketingowe,
- działania z zakresu informacji turystycznej,
- rozwój nowych produktów turystycznych i kulturowych,
- zagospodarowanie obszarów o wysokiej atrakcyjności turystycznej,
- wsparcie na rzecz podmiotów prowadzących działalność w branży turystycznej,
- ponadlokalna współpraca na rzecz rozwoju turystyki.

Drugą grupę przedsięwzięć tworzą z kolei operacje podejmowane w innych sferach zainteresowania (aktywności) władz samorządowych, niemniej jednak w sposób pośredni ukierunkowane na rozwój turystyki, w szczególności poprzez podniesienie poziomu atrakcyjności turystycznej poszczególnych gmin. Do tej grupy inicjatyw przyporządkowano następujące kategorie działań:

- ochrona środowiska przyrodniczego oraz poprawa jego stanu jakościowego,
- ochrona i zachowanie obiektów dziedzictwa kulturowego,
- rozwój i modernizacja infrastruktury sportowo-rekreacyjnej,
- poprawa stanu lokalnego układu komunikacyjnego,
- podniesienie poziomu bezpieczeństwa i porządku publicznego,
- kształtowanie oraz utrzymanie ładu przestrzennego i architektonicznego,
- odnowa, zagospodarowanie i uporządkowanie przestrzeni publicznej,
- poprawa estetyki przestrzeni publicznej,
- organizacja wydarzeń kulturalno rozrywkowych i sportowych,
- wsparcie na rzecz instytucji kultury.

Tabela 8. Działania ukierunkowane na rozwój i wzmocnienie sektora turystyki wynikające z dokumentów strategicznych gmin subregionu Trójkąta Turystycznego Kazimierz Dolny – Nałęczów – Puławy

Kategorie działań bezpośrednio bądź pośrednio ukierunkowanych na rozwój oraz wzmocnienie sektora turystyki	Baranów	Janowiec	Kazimierz Dolny	Końskowola	Kurów	Markuszów	Nałęczów	Puławy	Wąwolnica	Wojciechów	Żyryn
rozwój bazy noclegowej i gastronomicznej	-	+	+	+	-	-	+	+	-	-	+
rozwój infrastruktury turystycznej	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	-
rozwój agroturystyki	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
rozwój turystyki biznesowej	-	-	+	-	+	-	+	-	-	-	-
rozwój turystyki uzdrowiskowej	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-
działania promocyjne i marketingowe	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+
działania z zakresu informacji turystycznej	-	+	+	-	+	-	+	+	-	-	-
rozwój nowych produktów turystycznych i kulturowych	-	+	+	+	-	-	+	-	-	-	-
zagoszczowanie obszarów o wysokiej atrakcyjności turystycznej	-	+	+	+	-	-	+	-	-	-	-
wsparcie na rzecz podmiotów gospodarczych z branży turystycznej	-	-	+	+	-	-	+	-	-	-	+
ponadlokalna współpraca na rzecz rozwoju turystyki	-	-	+	+	-	-	+	-	+	-	+
ochrona środowiska przyrodniczego oraz poprawa jego stanu jakościowego	-	-	+	+	-	-	+	+	-	+	+
ochrona i zachowanie obiektów dziedzictwa kulturowego	-	-	+	+	+	-	+	-	-	+	+
rozwój i modernizacja infrastruktury sportowo-rekreacyjnej	+	+	+	+	+	-	+	-	+	-	-
poprawa stanu lokalnego układu komunikacyjnego	-	-	+	-	-	-	+	-	-	-	+
podniesienie poziomu bezpieczeństwa i porządku publicznego	-	-	+	-	-	-	+	-	-	-	-
kształtowanie oraz utrzymanie ładu przestrzennego i architektonicznego	-	-	+	-	-	-	+	-	-	+	-
odnowa, zagospodarowanie i uporządkowanie przestrzeni publicznej	-	-	+	+	+	-	+	-	+	-	+
poprawa estetyki przestrzeni publicznej	-	-	+	+	-	-	+	-	-	+	+
organizacja wydarzeń kulturalno-rozrywkowych i sportowych	-	-	+	+	+	-	+	-	-	+	+
wsparcie na rzecz instytucji kultury	-	-	+	+	-	-	+	-	-	-	-

Literatura

1. Agritourisme dans la province de Rome /1985/.
2. Archeologiczne odkrycia na obszarze Kazimierskiego Parku Krajobrazowego,/2000/, pr. zb. Pod red. Ewy Banasiewicz-Szykuły, El-Press, Lublin.
3. Audyt turystyczny województwa lubelskiego, /2008/, Warszawa.
4. Baran E., Grzebyk B., /2010/, Uwarunkowania rozwoju turystyki na obszarach podkarpacia o niekorzystnych warunkach gospodarowania, Uniwersytet Rzeszowski, Acta Oeconomica, 9 (4).
5. Bramwell B., Henry I., Jackson G., Prat A. G., Richards G., Straaten J., /1996/, Sustainable Tourism Management: Principles and Practice, Tiburg University Press.
6. Borcz Z., Potyrała J., /1997/, Ochrona środowiska w zagrodach agroturystycznych, Aura nr 2.
7. Butler R.W., 1990/, Alternative tourism: Pious hope or Trojan horse?, Journal of Travel Research, nr 28 (3).
8. Carpathian Large Carnivore Project, /1997/, Annual Report 1996/97, Institutul de Cercetari si Amenajari Silvice, Wildbiologische München e.V.
9. Centralny rejestr form ochrony przyrody, Generalna Dyrekcja Ochrony Środowiska.
10. Ciechanowicz W.,/2000/, Rozwój obszarów wiejskich w Polsce, Aura nr 12.
11. Dąbrowski M., /2004/, „Cmentarze wojenne z lat I wojny światowej w dawnym województwie lubelskim. Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin.
12. Drożdż-Szczybura M., /1998/, "Zagroda - muzeum" zachowanie tradycji miejsca, Aura, nr 6.
13. Drzewiecki M., /1995/, Agroturystyka, założenia - uwarunkowania - działania, Instytut Wydawniczy "Świadectwo", Bydgoszcz.
14. Dzikowska E., /2009/, Groch i kapusta, Podróżuj po Polsce, Południowy wschód, Rosikon Press, Warszawa.
15. Ekologia krajobrazu w badaniach Terytorialnych Systemów Rekreacyjnych, /1993/, pr. zb. pod red. Macieja Pietrzaka, Wydawnictwo Krajowego Instytutu Badań Samorządowych, Poznań.
16. Faracik R., Kurek W., Mika M., Pitrus E., Ptaszycka-Jackowska D.,/2007/, *Rodzaje i formy turystyki*, [w:] Kurek W. (red.), *Turystyka*, PWN, Warszawa.
17. Farcy de H., Gunzbourg de Ph., /1977/, *Tourisme et milieu rural, Un débouché rentable pour l'agriculture*, Flammarion, Paris.
18. Gawerski H., Marszałek J., Szczepanik T., Wójcikowski W., /1979/, *Lubelszczyzna*. Przewodnik, Wydawnictwo „Sport i Tuystyka”, Warszawa.
19. Gurba J., *Grodziska Lubelszczyzny*, /1976/, Regionalna Pracownia PTTK, Lublin.
20. Harasimiuk M., /1986/, *Kazimierski Park Krajobrazowy, Wojewódzki Ośrodek Informacji Turystycznej*, Lublin.
21. Hirszowicz M., Neyman E., /2004/, *Nowa bieda w świecie obfitości*, *Kultura i społeczeństwo*, nr 2.
22. *Hity turystyczne Krainy Lessowych Wąwozów*, Mapa turystyczna wykonana w ramach projektu współfinansowanego ze środków Europejskiego Funduszu Rezerwy Regionalnego w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Lubelskiego na lata 2007 – 2013.
23. Kessler H., /1990/, "Berglandwirtschaft und Ferienhaustourismus" Wenn der Kuhstal zum Ferienhaus und das Mistseil zum Skilift wird..., *Basler Beiträge zur Geographie*, Heft 36, Basel.
24. Kondracki J., /1978/, *Geografia Fizyczna Polski*, PWN, Warszawa.

25. Kowalik T., /2009/, Polska transformacja.
26. Kozak M.W., /2008/, Koncepcje rozwoju turystyki, Studia Regionalne i Lokalne, Nr 1 (31).
27. Kozak M.W, Turystyka jak czynnik rozwoju regionów Polski Wschodniej, Centrum Europejskich Studiów Regionalnych i Lokalnych EUROREG, Uniwersytet Warszawski, Ekspertyza wykonana na zlecenie Ministerstwa Rozwoju Regionalnego na potrzeby aktualizacji Strategii rozwoju społeczno-gospodarczego Polski Wschodniej do roku 2020.
28. Ilustrowany atlas Polski, /2003/,Pascal.
29. Kozłowska-Szczęśna T., Błażejczyk K., Krawczyk B., Limanówka D., /2002/, Bioklimat uzdrowisk polskich i możliwości jego wykorzystania w lecznictwie, PAN, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyńskiego, Warszawa.
30. Krassowski W., /1989/, Dzieje budownictwa i architektury na ziemiach Polski, tom I, Wydawnictwo Arkady, Warszawa.
31. Krassowski W., /1990/, Dzieje budownictwa i architektury na ziemiach Polski, tom II, Wydawnictwo Arkady, Warszawa.
32. Krassowski W., /1995/, Dzieje budownictwa i architektury na ziemiach Polski, tom IV, Wydawnictwo Arkady, Warszawa.
33. Krzymowska-Kostrowicka A., /1997/, Geoekologia turystyki i wypoczynku, PWN, Warszawa.
34. Kurowicki J., /2010/, Estetyczność środowiska naturalnego, Instytut Wydawniczy „Książka i Prasa”, Warszawa.
35. Leksykon krajów świata, /2009/, Encyklopedia Britannica, Wydawnictwo Kurpisz, Poznań.
36. Lencewicz S., /1955/, Geografia fizyczna Polski, PWN, Warszawa.
37. Lokalna Strategia Rozwoju LGD Zielony Pierścień, / 2009/.
38. Lösch A.,/1961/, Gospodarka przestrzenna – teoria lokalizacji, PWE, Warszawa.
39. Łysoń P., '2011/, Turystyka w 2010 r., GUS, Warszawa 2011.
40. Makowski J., /2008/, Geografia Unii Europejskiej, PWN Warszawa.
41. Mały rocznik statystyczny Polski, GUS, Warszawa 2011.
42. Mapa turystyczna Ziemi Puławskiej 1:70000, KARTPOL, Lublin 2011.
43. Meneghel G., Agriturismo in Italia, Pátron Editore, Bologna 1991.
44. Mika M., 2008,, Uwarunkowania rozwoju turystyki międzynarodowej, [w:] W. Kurek (red.), Turystyka, PWN, Warszawa.
45. Miłobędzki A., Zarys dziejów architektury w Polsce, Wiedza Powszechna, Warszawa 1989.
46. Ochrona Przyrody w Polsce, Mapa w skali 1:750 000, Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, Warszawa –Wrocław 1979.
47. Odkryj jak to blisko, e-przewodnik lubelskie
48. Okolice Kazimierza Dolnego, mapa turystyczna, 1: 100 000, PPWK, Warszawa – Wrocław 1982.
49. Ośrodki kultu religijnego w Polsce, mapa w skali 1:750 000, Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, Warszawa –Wrocław 1987.
50. Piasecki K., Kazimierski Park Krajobrazowy, przewodnik przyrodniczo-krajoznawczy, Wyd. PTTK Kraj, Warszawa 1989.
51. Piękny Wschód, Promocja zrównoważonego rozwoju Polski Wschodniej.
52. Polska balonem, katamaranem, parowozem, ze spadochronem, paralotnią, czołgiem, koleją linową, statkiem, tratwą, Carta Blanca, Grupa Wydawnicza PWN, Warszawa 2009.
53. Polska niezwykła, Przewodnik turystyczny, Demart, Warszawa 2009.
54. Polska, przewodnik ilustrowany, Pascal, Bielsko-Biała 2009.
55. Polskie szlaki turystyczne, pod Ed. K. Kucharczuk, Carta Blanca sp. z o.o. Grupa Wydawnicza PWN, Warszawa 2011.
56. Program Ochrony Środowiska gminy Puławy

57. Program ochrony środowiska Powiatu Puławskiego
58. Przeclawski K., Socjologiczne problemy turystyki, Instytut Wydawniczy CRZZ, Warszawa 1979.
59. Raport o stanie zmian w zagospodarowaniu przestrzennym obszaru województwa lubelskiego Lublin 2006.
60. Rejestr Zabytków Województwa Lubelskiego (stan na 15.06.2010 r.) – Dz. Urzędowy Woj. Lubelskiego Nr 84/2010, poz. 1552.
61. Retro...Pociągi, parowozy, wagony, skanseny, trasy turystyczne, Wydawnictwo prywatne „ES”, Szczecin 1993.
62. Rymut K., Nazwy miast Polski, Ossolineum Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1987.
63. Słownik Geograficzno-krajoznawczy Polski, PWN, Warszawa 1983.
64. Smaki ziemi puławskiej, turystyczne, przyrodnicze i kulinarne, Powiatowa Biblioteka Publiczna w Puławach, Puławy 2009.
65. Solecka H., Garncarstwo baranowskie, 2006.
66. Stracone szanse, bilans transformacji 1989 – 2009, Difin S.A., Warszawa 2009.
67. Strategia rozwoju powiatu puławskiego na lata 2008 – 2015, Puławy 2008.
68. Tmiałojć L., Ptaki Polski, PWN, Warszawa 1990.
69. Turski H., Wyszkowski M., Lubelszczyzna, Przewodnik, Wydawnictwo BESPOL, Lublin 2006.
70. Turystka w województwie lubelskim w 2010 r. Urząd Statystyczny w Lublinie, Lublin 2011.
71. Województwo Lubelskie, mapa administracyjno-drogowa w skali 1:200 000, Wyd. Mapy Ścienne Beata Piętka.
72. Wosińska W., Oblicza globalizacji, Smak Słowa, Sopot 2008.
73. Wyrwicz E., Agroturystyka szansą wsi, w: Turystyka - szansą rozwoju wsi, Kongres turystyki Polskiej, Warszawa 6 - 8 listopada 1995 roku, materiały pokongresowe, Warszawa 1996.
74. Zamki w Polsce, mapa w skali 1:750 000, Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, Warszawa 1978.
75. Zaręba D., Ekoturystyka, PWN, Warszawa 2008.
76. Zielińska A., Za i przeciw turystyki. Jak ją należy organizować, aby była korzystna dla ludzi i środowiska, „Eko-dom”, 1996, nr 2
77. www.baranow.pl
78. www.gokwojciechow.pl
79. www.kazimierskipark.pl
80. www.kazimierzdolny.pl
81. www.klezmerzy.pl
82. www.konskowola.pl
83. www.kraina.org.pl
84. www.kowale.co.pl
85. www.kurow.pl
86. www.lublin.lasy.gov.pl
87. www.lubelskie.pl
88. www.miasto-pulawy.com
89. www.mmpulawy.pl
90. www.natura2000.tbop.org.pl
91. www.oddzial.pulawy.pttk.pl
92. www.pieknywschod.pl
93. www.pulawy.gmina.pl
94. www.pulawy.powiat.pl
95. www.stat.gov.pl

96. www.turystyka.lubelskie.pl
97. www.um.pulawy.pl
98. www.uzdowisko-naleczow.com.pl
99. www.wawolnica.pl
100. www.winiarzempw.pl
101. www.wodr.konskowola.pl
102. www.wojciechow.pl

Źródła wykorzystywane przy opracowywaniu map:

1. Open Street Map <http://www.openstreetmap.org/>
2. Digital Chart of the World <http://www.diva-gis.org/gdata>
3. GADM database of Global Administrative Areas <http://www.diva-gis.org/gdata>
4. GeoNames <http://www.geonames.org/>
5. Wikipedia <http://pl.wikipedia.org>